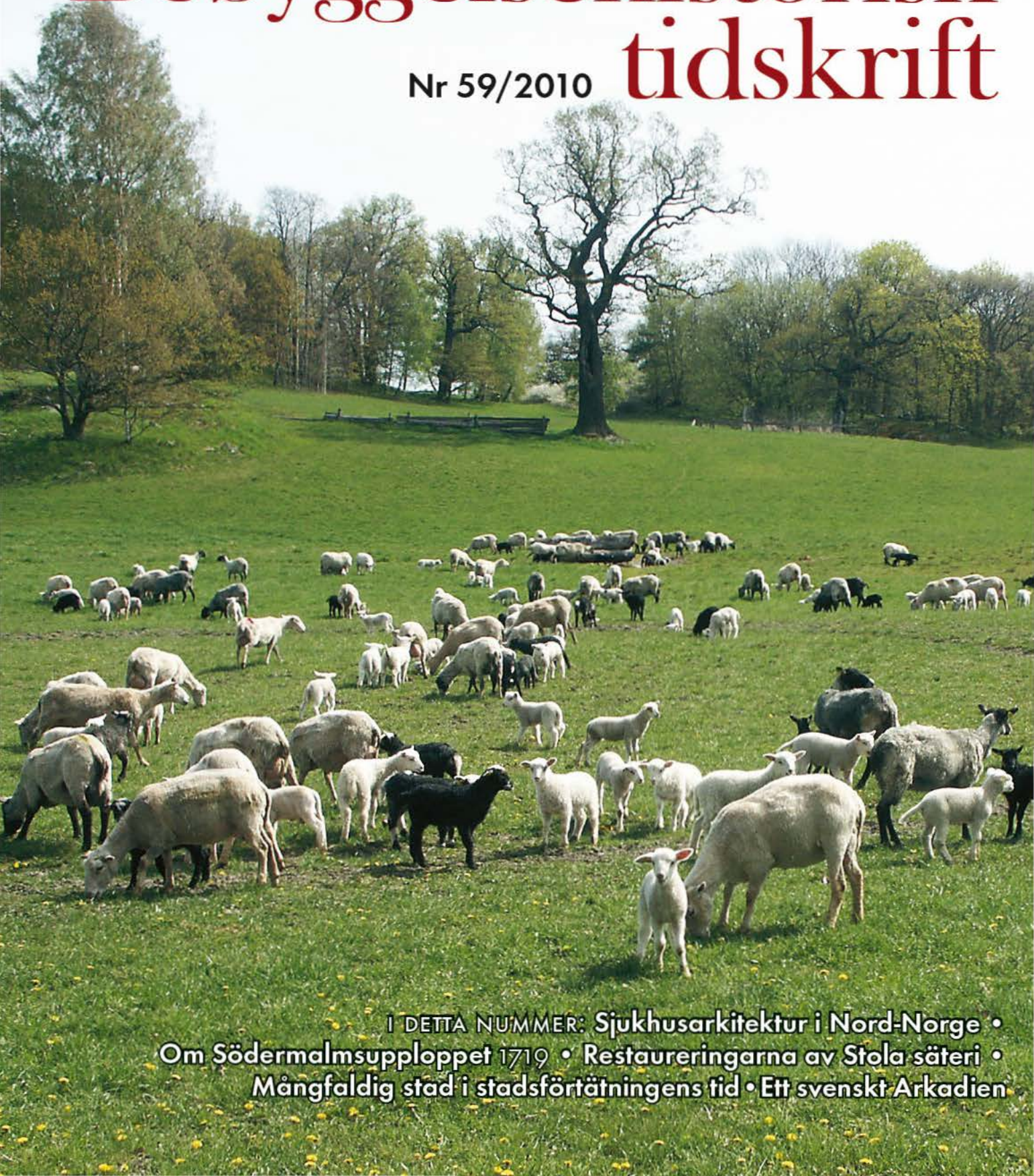

Bebyggelsehistorisk tidskrift

Nr 59/2010

I DETTA NUMMER: Sjukhusarkitektur i Nord-Norge •
Om Södermalmsupploppet 1719 • Restaureringarna av Stola säteri •
Mångfaldig stad i stadsförtätningens tid • Ett svenskt Arkadien

Bebyggelsehistorisk tidskrift

NR 59 • 2010

LENA PALMQVIST & CRISTINA PRYTZ (RED.)

Bebyggelsehistorisk tidskrift

REDAKTIONENS ADRESS

Institutionen för ekonomi,
Sveriges lantbruksuniversitet, SLU
Box 7013 750 07 Uppsala

www.bebyggelsehistoria.org
E-post: red@bebyggelsehistoria.org

RECENSIONER

Bo Lundström

E-post:
bo.lundstrom@krigsarkivet.ra.se

PRENUMERATION OCH DISTRIBUTION

Swedish Science Press,
Box 118 751 04 Uppsala
Telefon 018-36 55 66
E-post: info@ssp.nu

PRENUMERATION för 2010 kan tecknas genom insättning av 300 kr på plusgiro 489 78 50-6 eller bankgiro 914-4601.

Skriv namn, adress och Bebyggelsehistorisk tidskrift på inbetalningskortet.

LÖSNUMMER och äldre nummer beställs på samma sätt, eller via tidskriftens hemsida på

www.ssp.nu.

Lösnummerpris 175 kr + porto.

© Respektive namngiven författare

GRAFISK FORM, TEKNISK REDAKTÖR
Elina Antell, Uppsala

ENGELSK ÖVERSÄTTNING
Roger och Kerstin Tanner

TRYCK OCH BIND
Kristianstads Boktryckeri AB, 2010
ISSN 0349-2834

Tryckt med bidrag från Vetenskapsrådet, Stiftelsen Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur och Magn. Bergvalls Stiftelse

Bebyggelsehistorisk tidskrift utges av den för ändamålet stiftade föreningen Bebyggelsehistorisk tidskrift.

Tidskriften utkommer med två nummer per år. Varje nummer redigeras av därtill utsedda redaktörer. Härvid medverkar också tidskriftens redaktionskommitté som innehåller företrädare för en rad ämnen. Recensionsavdelningen i tidskriften handhas av en särskild recensionsansvarig.

Samtliga vetenskapliga artiklar i numret är peer review-bedömda.

Tidskriften är indexerad i *IBA International Bibliography of Art, Art & Architecture Index* samt *Art & Architecture Complete* (innehåller artiklarna i fullängd).

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Åsa Ahrland, SLU, Uppsala, ordf.
Dag Avango, Kungl. Tekniska Högskolan, Stockholm
Annika Björklund, Stockholms universitet
Victor Edman, Kungl. Tekniska Högskolan, Stockholm
Christina Fredengren, Riksantikvarieämbetet, Stockholm
Ingrid Martins Holmberg, Göteborgs universitet
Ulf Jansson, Stockholms universitet
Per Lagerås, Riksantikvarieämbetet, Lund
Bo Lundström, Krigsarkivet, Stockholm
Fredrika Mellander Rönn, NIRAS Sweden ab, Stockholm
Lena Palmqvist, Nordiska museet, Stockholm
Bo Persson, Stockholms universitet
Cristina Prytz, Uppsala universitet
Martin Rörby, Stockholm

REDAKTÖRER FÖR DETTA NUMMER

Lena Palmqvist och Cristina Prytz

Lena Palmqvist
Nordiska museet
Box 27820
115 93 Stockholm
E-post: lena.palmqvist@nordiskamuseet.se

Cristina Prytz
Historiska institutionen
Uppsala universitet
Box 628
751 26 Uppsala
E-post: cristina.prytz@hist.uu.se

Innehåll

- 5 Tidskrift i ny skepnad
av Åsa Ahrland
- 7 Inledning
av Lena Palmqvist & Cristina Prytz
- 9 Helseinstitusjoner i Nord-Norge
– arkitektur og struktur
av Ingebjørg Hage
- 28 ”Ett odydigt leverne”. Om Södermalmsuppløppet 1719
och glasbruksgatorna i Katarina församling
av Mats Berglund
- 47 Det moderna 1700-talet – restaureringarna av Stola säteri
av Robin Gullbrandsson
- 66 Mångfaldig stad i stadsförtätningens tid
av Gabriella Olschammar
- 82 Ett svenskt Arkadien – landskapet i svenska Ortsbeskrivningar 1800–1860
av Leif Runefelt
- IDÉ & DEBATT**
- 99 Kulturarv och hållbar utveckling
av Anna Westman & Håkan Tunón
- RECENSIONER**
- 107 Ingrid Sjöström (red.): *Haga – ett kungligt kulturarv. De Kungliga Slotten.*
av Bo Lundström
- 109 Markus Dahlberg & Kristina Franzén (red.) *Sockenkyrkorna: kulturarv och bebyggelsehistoria.* Forskningsprojektet Sockenkyrkorna, Kulturarv och bebyggelsehistoria.
av Margit Forsström
- 112 Anders Franzén: *Skiftenas skede: Laga skiftets handlingar som källmaterial för byggnadshistoriska studier med exempel från Småland 1828–1927.*
av Gösta Arvatson

Tidskrift i ny skepnad

Med detta nummer får *Bebyggelsehistorisk tidskrift* delvis en ny uppläggning och en ny layout. Vår avsikt är att förändringarna ska bidra till att tidskriften även fortsatt känns angelägen och aktuell inom det bebyggelsehistoriska fältet.

Bebyggelsehistorisk tidskrift var på många sätt en pionjär vid starten 1981. Frågan om vad forskningsfältet bebyggelsehistoria egentligen skulle omfatta kom att diskuteras redan i första numret. Skulle det vara så brett som Göran Lindahl, en av initiativtagarna och tidskriftens mångåriga ordförande, skrev i det första numret, att det inkluderade alla former av markutnyttjande? Som exempel på detta breda utforskande nämner Lindahl bland annat mekanismerna bakom samhällets modernisering och industrialisering, förändringar i arbetsliv, demografisk expansion, samhällsplanering, lagar, förordningar och reformer. Det äldre och betydligt snävare ämnet byggnadshistoria måste integreras i bebyggelsehistoria – och skulle vi kanske säga idag, kontextualiseras. Förhoppningen var att kunskaperna om den industrialiserings- och urbaniseringsprocess som samhället genomgått, skulle kunna fördjupas genom att forskare från olika discipliner samlades inom ramen för bebyggelsehistoria. Och här vågar man nog påstå att Lindahl fick rätt.

Tidskriften svarade mot ett samhälleligt behov vid den här tiden att sätta fokus på frågor som dessa, att tänka i helheter och inte i enskildheter, i miljöer istället för byggnader. Det var till exempel på 1980-talet som arbetet med att avgränsa områden med kulturvärden av riksintresse bedrevs. De så kallade riksintressena skulle sammantaget representera landets 10 000-åriga historia, spegla olika samhällsklassers boendeförhållanden och arbetsmiljöer samt olika samhällstyper. Det var då regeringen lade fram en ny proposition med mål för vad man där kallade kulturmiljövården, även om lagen som trädde i kraft 1989 fortsatt fick heta kulturminneslagen. Det var också decenniet efter de storskaliga landskapsomvandlingarna i samband med vattenkraftsutbyggnaden i Norrland, miljonprogrammet och de stora omvandlingarna av landets stadskärnor. Genom att utgå från platser, miljöer och sammanhang, och inte vetenskapliga discipliner i första hand, blev tidskriften ett vetenskapligt forum som befann sig mitt i samhällsdebatten.

Det första numret, kallat *Norrlands bebyggelse*, avspeglar tidskriftens breda och tvärvetenskapliga anslag. Arkeologer, etnologer, konstvetare, kulturgeografer och ekonomhistoriker samlades kring ett gemensamt tema för att ge en helhetsbild av det dåvarande forskningsläget. Samtidigt påpekade redaktören Per Rådberg i hur hög grad forskningens profil och metodik i de olika bidragen bestämdes av begränsade problemställningar inom ramen för moderämnets värderingar. Kort sagt, man var egentligen inte överens om hur begreppet bebyggelsehistoria skulle definieras, även om det fanns en vilja att mötas.

Så här tre decennier senare, kan man ändå konstatera att den definition som Ingrid Sjöström ger i ett av de tidiga numren, nämligen att tidskriften ska vara ett forum för forskare som studerar kulturlandskap och bebyggelse, med tonvikt på

rumslig förändring och orsakssammanhangen mellan samhällsutveckling, individ och miljö visat sig hållbar. Den breda ansatsen har snarast varit en fördel, som gett tidskriften möjlighet att följa med sin tid och återspegla forskningsfronten. Fältet tycks egentligen bara ha blivit bredare med åren och många nya teoretiska perspektiv har tillkommit. Digitaliseringen har inneburit att tekniker som GIS, Geografiska informationssystem, har gett nya möjligheter att analysera den historiska dimensionen i landskapet. Temat för förra numret var hur bebyggelsehistoria kan utforskas på ett nytt sätt med hjälp av de databaser som nu i allt högre grad finns tillgängliga på nätet. Samhällsdebatten har fortsatt relevans för forskningen. Idag rör den ofta globalisering, urbanisering, hållbar utveckling och gender. Bland aktuella frågor inom det bebyggelsehistoriska fältet finns den om gentrifieringen av världens storstäder, som innebär att citynära områdets status höjs och tidigare industri- och hamnområden omvandlas till eftertraktade bostadsmiljöer. En effekt av den pågående urbaniseringen är städernas förtätning och allt mer likartade storskalighet både vad gäller byggnader och trafiksystem – en ny global bebyggelsehistoria håller på att skapas, något som vi också är en del av här i Norden. I Europa ser vi dessutom en allt starkare zonerings av landskapet, som ger en uppdelning i städer med förorter, kommunikationer, storskaliga jordbruk och produktionsskog. Landskapet blir alltmer brukat och planerat, en utveckling som är central för den bebyggelsehistoriska forskningen.

Redan från början var ett rikt bildmaterial en viktig del av *Bebyggelsehistorisk tidskrifts* profil. Det lite större formatet bidrog till att foton, kartor och planer och andra illustrationer kunde komma till sin rätt och vara möjliga för läsaren att ta del av och tolka. Det skulle dock dröja till ett par år in på 2000-talet innan de första färgbilderna kom och kort därefter introducerades färgomslag. En tidig tanke var också att varva numren som satte fokus på ett särskilt tema, med häften där artiklar kring olika aktuella forskningsämnen som utgjorde en del i det bebyggelsehistoriska fältet kunde publiceras. Så småningom har temanumren kommit att helt dominera, och fristående artiklar har bara kunnat komma med om de passat in i ett visst ämnesområde.

Nu gör vi tvärtom och inför en ordning där de flesta numren inte kommer att vara tematiskt sammanhållna, vilket öppnar upp för alla intresserade skribenter att skicka in manuskript. Det bebyggelsehistoriska fältet är idag så stort och mångfacetterat att vi gärna vill bereda plats för så många som möjligt att kunna publicera sig i tidskriften. Det är viktigt att forskare relativt snabbt kan få ut sitt material och att tidskriften når ut till nya grupper. Vår målsättning är att bli en angelägen tidskrift för forskare inom det bebyggelsehistoriska fältet i hela Norden. Varje nummer kommer att innehålla tre delar: en huvudavdelning med *peer review*-artiklar, en avdelning med debattartiklar och annat material rörande till exempel museiverksamhet, kulturmiljövård och samhällsplanering, samt en recensionsavdelning. Samtidigt behåller vi formatet, det rika bildmaterialet och det tvärvetenskapliga perspektivet. Vi vill förvalta det arv som *Bebyggelsehistorisk tidskrift* representerar och som gör den unik, på samma gång som vi vill utveckla tidskriften för att möta de nya behoven inom den bebyggelsehistoriska forskningen. Vi hälsar gamla och nya skribenter och läsare välkomna!

Åsa Abreland

Ordförande, Föreningen *Bebyggelsehistorisk tidskrift*

Inledning

Välkomna till ett nytt och innehållsrikt nummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift*! Det här är det första numret på länge, där artiklarna inte förenas av ett övergripande tema. Vår förhoppning är att just den innehållsmässiga bredden och variationen ska kännas intressant och uppmuntra till diskussion. Kanske rent av inspirera till författandet av en artikel i ämnet; *Bebyggelsehistorisk tidskrift* tar som bekant emot både vetenskapliga artiklar och texter som inte kommer att vetenskapligt granskas, till exempel presentationer av projekt eller debattartiklar. Artiklarna i föreliggande nummer spänner innehållsmässigt från Södermalmsupproret till restaureringstrender, från stad till land, från byggandet av idéer till byggandet av samhällsstrukturer. Våra författare inbjuder till en verkligt intressant läsning som vi presenterar med glädje!

Ingebjørg Hage, arkitekt och konstvetare vid universitetet i Tromsø, förklarar hälsoomsorgens förändring i Nordnorge genom att undersöka dess arkitektur och struktur. Det visar sig vara ett mycket givande angreppssätt som lyfter fram förändringar i synen både på sjukvård och på patienter, förutom att det fångar upp de mer övergripande politiska och ekonomiska förändringarna över perioden i fråga.

Historikern *Mats Berglund*, disputerad vid Stockholms universitet, tar oss tillbaka till 1700-talets Stockholm och till betydelsen av stadens struktur för det uppror som lamslog Södermalm under några dagar 1719, då en uppretad folkmassa gick i krig mot osedligheten. Inte minst var det just stadens topografi som födde upproret, menar Berglund. Området där barnfamiljer och arbetare bodde vägg i vägg med krogar och prostituerade och där stadens garde hade svårt att verka, födde upproret som vände sig just mot dessa, de olyckligaste skikten i samhället.

Robin Gullbrandsson, verksam som byggnadsantikvarie vid Jönköpings länsmuseum presenterar 1900-talets restaureringar av manbyggnaden vid Stola säteri i Västergötland. Byggnaden är en av de mer välbevarade herrgårdsmiljöerna från 1700-talet och studien av Stola är särskilt intressant eftersom herrgården är orörd av 1800-talets restaureringar. Insatserna för att hävda Stola som 1700-tals herrgård pågick under hela 1900-talet och speglar förändringarna i synen på restaure-ring.

Ett hopp genom tid och rum för oss till Göteborg under sena 1900-talet och in i vår tid. *Gabriella Olshammar*, bebyggelseantikvarie och byggnadshistoriker vid Göteborgs universitet fokuserar på stadsmiljön och diskuterar kommunens möjligheter och svårigheter att realisera en förtätning av bebyggelsen och samtidigt förstärka stadens mångfald. I artikeln kan vi följa återanvändningen av det gamla sockerbrukets byggnad i Klippanområdet i Göteborg.

Leif Runefelt, historiker vid Stockholms universitet, har studerat ortbeskrivningar och reselitteratur från främst 1800-talets svenska landsbygd, i syfte att finna gengrens ideologiska och retoriska funktioner. Runefelt visar hur det landskap som tecknas i ortbeskrivningarna är beskrivet av och för en högreståndsklass och inte utan politiska motiv. Beskrivningarna av landskapet blev en del i formerandet av lantadelns och godsägarnas individuella och kulturella identitet.

Här följer även en debattartikel, författad av *Håkan Tunon* och *Anna Westman*, båda vid Centrum för biologisk mångfald, Uppsala. Artikeln hänvisar till *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 57 med tema Landskapet som resurs vilken fick författarna att undra vad som menas med landskapets resurser eller om inte dessa resurser skulle kunna presenteras tydligare. Kanske är vi kulturvetare inte alltid så framgångsrika med att förklara och försvara värdet av vårt arbete? Tunon och Westman, som länge arbetat med etnobiologiska frågor, har själva brottats med problematiken och betydelsen av att förklara värdet av att bevara traditionell kunskap och levnadsmönster.

Lena Palmqvist & Cristina Prytz

Helseinstitusjoner i Nord-Norge

– arkitektur og struktur

av Ingebjørg Hage

De store fiskeriene langs kysten, med mange menn samlet i konsentrerte fiskevær, var utgangspunktet for utbyggingen av helseinstitusjonene i det nordlige Norge. Det var en lang, slitsom og utfordrende vei fra de få og små provisoriske sykestuene i fiskeværene på begynnelsen av 1800-tallet til det differensierte helsetilbudet to hundre år seinere – med helse-senter, sykehjem, spesialiserte sykehus, helikoptertransport og telemedisin.

Denne artikkelen har helseinstitusjoner i Nord-Norge som tema. Arkitektur og struktur står i fokus, men arkitekturen avspeiler også endringer i synet på sykdom og pleie. Etableringen og utviklingen / endringen av helseinstitusjonene i landsdelen gjennom 200 år, fra 1800 til 2000, skisseres i grove trekk.¹ Framstillingen deles inn i fire perioder; 1800-tallet, første halvdel av 1900-tallet og to perioder i andre halvdel av 1900-tallet. Lokalisering i landsdelen, institusjonstype, bygningstype og arkitektur samt til en viss grad institusjonseier / driver blir diskutert. Arkitekturen blir karakterisert ved typiske bygningseksempler i hver periode.

Rundt år 1800 er det anslått at befolkningen i Nord-Norge var 80 000, rundt år 1900 var den steget til 260 000, mens det ved årtusenskiftet var omlag 425 000. Befolkningen har økt jevnt, men bosettingen har vekslet – steder ble tilflyttet og fraflyttet. Kombinasjonen av fiske og jordbruk ga et levebrød, men i den tradisjonelle økonomien endret tyngdepunktet av bosettingen seg med skiftingene i fiskeinnsiget mot kysten og markedsforholdene for fisk. Samene som flyttet mellom boplassene i en årstidsrytme,

var avhengig av både fébruk, fiske og reindrift, men er med moderniseringen av reindriften blitt mer bofaste. Den norske etniske befolkningen i Nord-Norge var lenge knyttet til kysten. Den samiske var i stor grad knyttet til innlandet og fjordene, og den kvenske² hovedsakelig til fjordene. Innlandsdaler og skogdaler ble i stor grad ryddet og bebygd av innflyttere fra innlandsbygdene i Sør-Norge gjennom 1800-tallet. Befolkningsøkning og bosettingsmønster har vært sterke premisgivere i utviklingen av helseinstitusjonene i landsdelen.

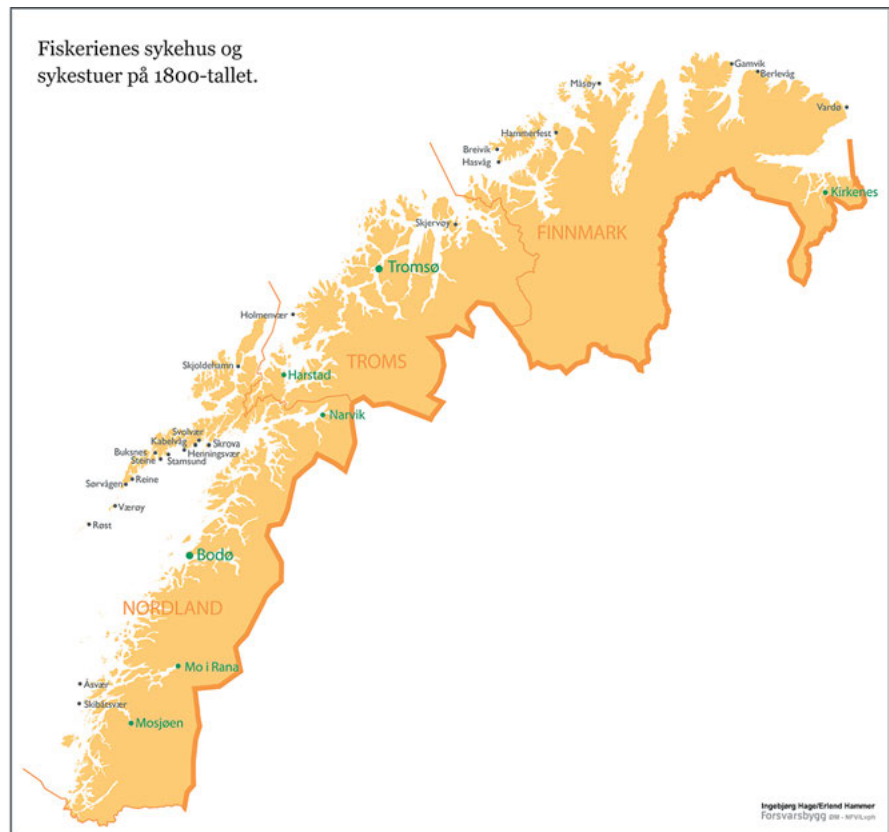
Etableringen på 1800-tallet

Fiskersykehusene langs kysten

Sykeomsorgen i Nord-Norge var på 1800-tallet i stor grad et privat anliggende basert på det familien kunne makte, og den foregikk hjemme hos den enkelte. Næringsmulighetene var imidlertid slik at arbeidsføre menn i lange perioder var borte fra hjemmet – noen var på gruvedrift, men de langt fleste var på sesongfiske, i Lofoten eller Finnmark.

For gruvearbeiderne var det egne ordninger. Bergverksloven av 1842 krevde at bergverkene hadde egen fattig- og sykeomsorg. Kopperverket i Kåfjord i Alta fikk orden på dette så tidlig som på 1830-tallet. Mot slutten av århundret var det, i tillegg til Kåfjord, flere verkssykehus eid og drevet av verkseiere ved gruver i Nordland og på Kirkenes i Finnmark.³

En stor del av mennene var fiskere og de var borte fra hjemstedet under de store sesongfis-

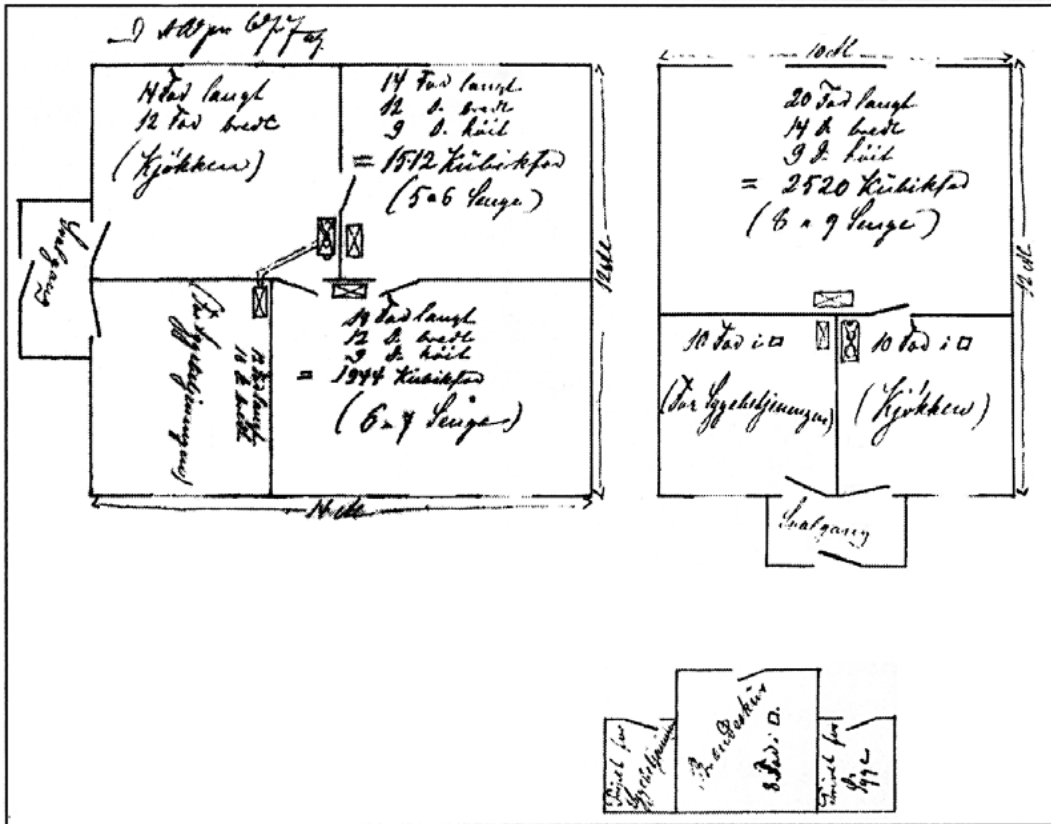
FIGUR 1. Nordland, Troms og Finnmark utgjør landsdelen Nord-Norge, og det er et geografisk stort og mangfoldig område – der den lange kystlinja har en særlig betydning.

keriene, og nettopp der florerte sykdomsepidemiene og skadetilfellene. Det var tyfus, difteri og skarlagensfeber samt forfrysninger og andre skader av ymse slag. Fiskerne bodde i overfylte rorbuer, 12–14 i hvert rom og gjerne to i hver seng, eller de tjeldet under båten. Det ble reist krav om å få sykehus i Lofoten i forbindelse med vintertorskfisket og i Finnmark i forbindelse med vårtorskfisket. Det første ble opprettet i Svolvær i 1837 og så fulgte andre etter. Fra midt på 1800-tallet og utover ble det etablert en rekke små sykehus eller sykestuer i Nord-Norge, med et sengetall fra tre til 30, og de var alle knyttet til fiskeriene. Det var omlag 15 i Nordland, 7 i Finnmark og 2–3 i Troms. At de var knyttet til fiskeriene betydde at de var lokalisert til ytterkysten samt at de fleste kun var i drift i fiskesesongen. Alle var heller ikke i funksjon samtidig, sykestuer ble opprettet og nedlagt alt etter hvor innsiget av fisk var. Det var for eksempel *fiskersykehus på Steine i Lofoten*, som ble etablert i 1863, fikk ny bygning i 1873 og som brente i 1913. Et foto

viser at bygningen lå ved siden av kirka og i utseende kan forveksles med et lite forsamlingshus eller en skole. Det eksisterer to små planskisser som fiskersykehusene i Åsvær, Steine og Henningsvær skal være bygd etter.⁴ Den ene viser et hus som er 14x12 alen (1 alen = 62,75 cm) og inneholder kjøkken, rom for betjening og to sykerom med til sammen 12 senger. Den andre har litt mindre grunnflate, 10x12 alen, og har kjøkken, rom for betjening og ett sengerom med 9 plasser. Begge har adkomst til sykerommene gjennom kjøkkenet. Noen sykestuer som startet opp i tilknytning til fiskeriene fikk permanent drift. Det skjedde i Gravdal i Lofoten samt i Vardø og Hammerfest i Finnmark.

Slik fikk landsdelen på 1800-tallet sin sykehusstruktur fra fiskeriene – mange små sykehus/sykestuer langs kysten. Sykehusene ble på 1800-tallet finansiert av medisinalfondene, en ordning som ble etablert på slutten av 1700-tallet. Det var et medisinalfond for hvert amt, Nordland, Troms (fra 1866) og Finnmark. Fondene ble i hovedsak

bygd opp av avgifter på fisk og fiskeprodukter.⁵ Det var fondene som sto som eiere av sykehusene og det var amtet som administrerte fondet. Det var altså fiskerne selv som bygde opp fondene ved sitt arbeid, og de fleste sykehus i landsdelen ble slik sett "trekt opp av havet".⁶ Fondene ga den offentlige sykeomsorgen i Nord-Norge en selvstendig økonomi, selv om det var trange kår. Det var generelt slik at pasientene skulle betale sykehusoppholdet, unntatt ved smittefarlige sykdommer. For de fleste var det vanskelig å gjøre opp for seg. Under fisket skulle imidlertid fiskerne ha gratis sykehusopphold. Ordninga gjorde at fiskere og smittesyke dominerte som pasienter i Nordland og Finnmark på 1800-tallet. I Troms utgjorde de en mindre del.

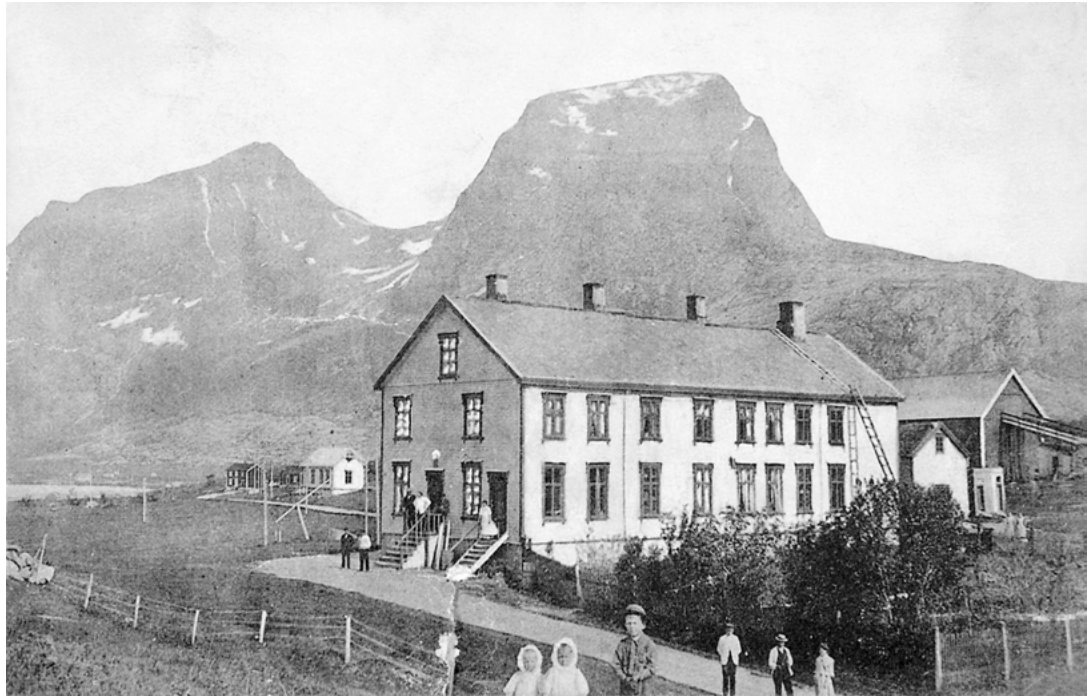
Nordland amtssykehus på Helgeland

De fleste sykehus som ble opprettet midt på 1800-tallet holdt hus i bygninger som ikke var bygd for formålet, noe som endret seg mot slutten av århundret. Nordland amtssykehus på

FIGUR 2. Fiskersykehuset på Steine i Lofoten ble antagelig bygd i 1873 og var i bruk til det brente i 1913. Da det skulle bygges kreves det i vedtatte plass til 16–20 senger. Samme type fiskersykehus skal ha stått i Henningsvær i Lofoten og Åsvær på Helgeland. Planskissen viser to alternative størrelser. Skissen er fra Bjørnvik 2003 s. 39.

Helgeland ble etablert på Skei i 1810, flyttet til Skjeggnes i 1843 og til Søvik i 1865, der det var i drift til 1926 da det ble flyttet til Sandnessjøen, som da var blitt et kommunikasjonssentrum.

Søvik var et bygningsanlegg med fem bygninger rundt et tun – tre store toetasjes våningshus, ett uthus og ett stort stabbur. Sett med dagens øyne er det lett å tolke det som et stort gårdsbruk. Og gårdsbruk var det også i likhet med andre helårsdrevne helseinstitusjoner i landsdelen på 1800-tallet. Det var nødvendig å sikre matforsyning og brensel til institusjonen. I 1935 ble Søvik tatt i bruk som husmorskole, kombinert med jordbruk, og ble etter hvert en del av det videregående skolesystemet.

FIGUR 3. Helgelandssykehuset på Søvik ble avviklet i 1926 og dette fotografiet viser stedet på slutten av 1800-tallet. Sengesalene hadde utsikt og store vinduer mot sør. Fotoarkiv Helgeland Museum.

Søvik var den største sykehusgården i Nord-Norge på 1800-tallet, kjøpt av Nordland amt/medisinalfondet rundt 1860. En bestyrer med familie drev gården for medisinalfondet, med melk- og kjøttproduksjon, veddrift og torvbruk. Etter hvert ble gårdsdrifta delt med legen.⁷ De leide inn tjenestejenter og drenger til drifta av både gården og sykesengene. Bestyrerparets kjøkken var også sykehuskjøkkenet. De mannlige drengene bar inn torv og ved, kjørte vann og varer, transporterte syke og hjalp til med tunge løft i pleien av de syke. Bestyrerfamilien og de som hadde sin gjerning på sykehuset bodde der og spiste i det store husholdet. Sykehusene i Nord-Norge på 1800-tallet var i stor grad små og familiedrevne, og kan betegnes som førmoderne. Men nye tendenser var i emning med de noe større og mer spesialiserte trebygningene som kom mot slutten av 1800-tallet, som Bodø sykehus i 1881 og Vadsø, en staselig bygning i forsiktig dragestil, i 1900.

Første halvdel av 1900-tallet

På skillet mellom århundrene – Rønvik og Vensmoen

Et av de største løftene rundt skiftet mellom 1800- og 1900-tallet var byggingen av et statlig sinnssykeasyl for Nord-Norge i Bodø. Etter strid om lokaliseringen mellom Harstad og Bodø vedtok Stortinget etableringen i 1894. Byggearbeidene på Rønvik asyl tok til høsten 1895 og anlegget sto ferdig i 1902. Det var tegnet av arkitekt Lars Solberg (1858–1921) i Trondheim⁸, etter medisinaldirektør Michael Holmboes ideer, noe som viser at staten engasjerte seg mer i sykeomsorgen enn tidligere. En paviljongløsning, som var blitt vanlig i utlandet, mellom annet i Danmark, ble diskutert. Holmboe konkluderte med at det åpne paviljongsystemet ikke ville egne seg i det harde nordnorske klimaet. Det ble derfor valgt en kompakt løsning etter mønster av statsasylene i Sør-Norge – bygninger i sluttet firkant

FIGUR 4. I Rønvik asyl fra overgangen mellom 1800- og 1900-tallet er tradisjonell arkitektonisk dekor sløyfet i eksteriøret, bortsett fra hjørner og omramminger i rettlinjert saget marmor. Det er proporsjonene og spillet i fasadesteinen som gir bygningen karakter. Foto Paul Bratland Pincus 2005.

med korridorsystem og innebygde forbindelsesganger.⁹

Rønvik asyl fikk mange bygninger, også et gårdsbruk som skulle fungere både i sykebehandling og for matforsyning. Selve sykehusbygningen er et symmetrisk anlegg i to etasjer, med fløyer satt sammen til en tilnærmet lukket firkant. Administrasjonen med hovedinngangen ligger midt på, mot sørøst, og en fløy for kvinner og en for menn strekker seg bakover – det var strengt skille mellom kjønnene. Økonomienheten med kjøkken, vaskeri og fyrhus ligger inne i gårdsrommet. Arkitektens plantegning viser også et opparbeidet lukket hageanlegg inne på tunet. Kun administrasjonsfløya har midtkorridor, sengerfløyene har sidekorridor. På denne måten får sengerommene gjennomlys ved vinduer mot korridoren – et prinsipp som hadde vært et kvalitetskrav i sykehusbygging i Europa siden midt på 1800-tallet.

Anlegget ble bygd i solide materialer –

grunnmur av gråstein og teglvegger forblendet med Fauske-marmor. Dette var et av de første anleggene i Norge der det ble brukt råkopp (grovhugd bruddstein) som fasademateriale, et materiale som skulle bli mye brukt i jugendstilen i Norden. Rønvik sykehus er fortsatt i bruk som sykehus. Det har gjennom årene vært mange bygningsmessige og organisatoriske endringer – for å kunne fungere etter samtidens krav.

Arkitekt Lars Solberg var en mye brukt institusjonsarkitekt i det nordlige Norge. Han tegnet Bodø sykehus (1919–1927) og Sandnessjøen sykehus som avløste det tidligere omtalte Søvik (1919–1926), begge var anlegg med symmetriske fasader og kledd med råkopp i granitt. Han tegnet også det nye sykehuset i Tromsø (1916–1922) – nå en del av fylkeshuset. Det symmetriske anlegget med enkel nyklassisistisk detaljering mangler de raffinerte steinfasadene som ble brukt i Nordland.

I Nordland kom, etter mange års forberedelser, den store statlige institusjonen *Vensmoen tuberkulosesanatorium* i 1916 – den skulle betjene hele Nord-Norge. Bebyggelsen ligger på en vid furukledd mo over dalbunnen i Saltdalen. Sanatoriet ble lagt til et område med godt klima for å kurere tuberkulose, der lite nedbør og lokalisering i furuskog var gunstig. Det storslagne anlegget er gjemt for den farendes blick, det må oppsøkes. Det kommer tilsyne mellom furustammene som et Soria Moria når en beveger seg innover fra porten – skillet mellom de syke og de friske, mellom bygdefolket og den store statlige institusjonen med sin arkitektur.

Anlegget ble tegnet av arkitekt Hagbarth Schytte-Berg (1860–1944) i Trondheim, etter planer og skisser av overlege Albert Tillisch i Oslo, og i samsvar med det som var ideologi og praksis i europeisk tuberkulosebehandling i første del av 1900-tallet. Anlegget er sammensatt av bygningsblokker eller fløyer, der hver del har sin egen funksjon, høyde og utstrekning. Det langstrakte bygningsanlegget, med den tårnkronete hovedbygningen i midten, ligger i øst-vest retning, med hovedfasade, pasientrom og liggehaller mot sør. Ut fra hovedbygningen strekker det seg avdelinger for pasientene, en for hvert kjønn. De enetasjes liggehallerne var åpne mot

FIGUR 5. Vensmoen sanatorium ble plassert i et område med gunstig klima for å kurere tuberkulose. De store kurbhallene, der pasientene var både ute og inne på samme tid, var viktig i behandlingen. Det samme var det store parkanlegget på sørsiden av bygningen – der pasientene skulle spasere for å få mosjon og frisk luft. Arbeid i hagen eller parken var en del av behandlingen. Foto Ingebjørg Hage 2005.

sør og sola. Før de lange liggehallene på endene ble revet på 1960-tallet hadde anlegget en lengde på 260 meter – et stort anlegg bygd i tre, med innslag av betong og murverk.

Vensmoen var anlagt som et stort gårdsanlegg. I tillegg til selve sanatoriebygningen var det hus for forskjellige gjøremål og noen var plassert slik at de dannet et stort åpent tun på nordsiden av hovedanlegget. Stabburet og snekkerverkstedet står fortsatt. Flere av boligene som hørte til det opprinnelige anlegget er blitt borte, mens andre bygninger kom til da behovene endret seg. Anlegget var i bruk som sanatorium fra 1916 til 1966, da det ble nedlagt etter femti års drift. Fra 1966 var Vensmoen sentralinstitusjon for psykisk

utviklingshemmede, men i 1991 var også den epoken i helseomsorgen over.

Vensmoen og Rønvik var statlige institusjoner, spesialbygd for hver sin sykdom, og i utgangspunktet dekket de hele landsdelen.

1900 til 1920

– det offentlige styrer skuta

Tuberkulosen kom i stor grad til å prege utbyggingen av helseinstitusjoner i første halvdel av 1900-tallet, i Nord-Norge som i resten av landet. I nasjonal sammenheng var sykdommen på topp rundt år 1900, og det første sanatoriet i Norge ble åpnet i Molde på slutten av 1800-tallet. Noe måtte gjøres også i Nord-Norge. I første del av 1900-tallet (ca 1900–1920), var det amtet og kommunene som tok initiativet i dette arbeidet, ved å etablere små institusjoner spredt rundt i Troms, mens Finnmark samlet seg om ett større tiltak, Tanagård i 1903. Det var i tråd med at Finnmark hadde startet opp med å sentralisere sykesengene på slutten av 1800-tallet. Hammerfest, Vardø og Vadsø fikk da nye sykehusbygninger, mens tilbudene i fiskeværene Berlevåg, Måsøy, Hasvåg og Gamvik samt i Alta ble lagt ned.¹⁰ *Tanagård tuberkulosehjem* ble ingen suksess. Den store treetasjes bygningen i sveitserstil ble kjøpt fra et konkursbo og innredet til tuberkulosehjem. Det var det første drevet i offentlig regi i Nord-Norge, men ble en stor økonomisk byrde. Det var tungt å drive i det daglige – med utedo, dårlig vannforsyning og sykerom fordelt over flere etasjer.¹¹

I Troms ble det satset på små kommunale pleiehjem, og noen få ble bygd, som i Ibestad og Lyngen. De ble begge bygd etter samme tegning ”Typetegning for små pleiehjem”. Den var anbefalt av statens medisinaldirektør og beskrevet som en rimelig løsning, men med varme, lyse og lett ventilerbare sykerom, ett for mannlige og ett for kvinnelige pasienter samt oppholdsværelse og rom for sykepleieren. Det hadde plass til 10 pasienter. *Ibestad tuberkulosehjem* ble godt utstyrt, og ved åpningen i 1906 var det lagt inn en elektrisk ledning fra sykerommene til et ringeapparat hos betjeningen på kvisten.¹² *Lyngen tuberkulosehjem* ble tatt i bruk i 1912 og var lokalisert til kommunens eiendom Stigen på

Lyngseidet.¹³ Mens det tilsvarende anlegget på Ibestad var godt utstyrt og hadde god økonomi, delvis på grunn av årlige tilskudd fra stedets sparebank, var det annerledes i Lyngen. Det var et område med stort innslag av kvensk og samisk befolkning i små kår. For mange små sykehjem, bygd på kommunale og innsamlete midler, var det tidkrevende å oppnå en ønskelig standard.

I Nord-Norge ble pleie- og tuberkulosehjemmene i perioden fra omlag 1900 til første verdenskrig stort sett bygd og drevet av det offentlige – staten, amtet og kommunene.

1920 til 1940 – mange bekker små

I mellomkrigsperioden stagnerte den offentlige innsatsen mot tuberkulosen, og den ble enkelte steder helt borte. I Finnmark og Nordland tok de frivillige organisasjonene over og sto som eiere og drivere av alle nye institusjoner.¹⁴ Perioden mellom første og andre verdenskrig ble preget av lokalt frivillig arbeid og innsats spesielt fra de landsdekkende foreningene og organisasjonene Norske kvinners sanitetsforening (NKS), Nasjo-

nalforeningen mot tuberkulosen, Røde Kors og Norsk Finnemisjon.

Røde Kors engasjerte seg i fiskeriområdene og etablerte i tiårsperioden fra 1924 til 1934 seks sykehjem i Nordland og fem i Finnmark, alle på ytterkysten. Distriktslegene var aktive i denne utbyggingen.¹⁵

Norsk Finnemisjon anla tolv institusjoner i Finnmark, de fleste var karakterisert som syke- og gamlehjem, men det var også tuberkulosehjem og barnehjem for ”tuberkulosestruede barn”. De ble etablert og drevet med midler som var samlet inn blant misjonsvenner i Sør-Norge og med bidrag fra Nasjonalforeningen og NKS. Nasjonalforeningen mente at samene skulle fornorskes, mens Samemisjonen var mer opptatt av ”kristelige nestekjærlighetsgjerninger”. En av misjonens reisepredikanter i Finnmark, som behersket både norsk, samisk og finsk språk, sa i 1924: ”Vi bør også huske at samefolket er ikke større enn at de trenger alle sine barn. ... det er nok av krefter som vil fornorske dem om ikke vi skal være med på det.”¹⁶

FIGUR 6. Lyngen tuberkulosehjem ble bygd på Stigen på Lyngseidet. Bygningen var klar til bruk i 1912 – i en og en halv etasje og med glassveranda mot sjøen. Bygningen eksisterer fortsatt, og fungerte i en lang periode etter andre verdenskrig som kommunens sykehjem. Til venstre skimtes sykehjemmet fra rundt 1980, som nå har fått avløsning. Foto Ingebjørg Hage 2008.

NKS var en landsorganisasjon med mange lokale foreninger. De lokale sanitetskvinnene samlet inn penger, fikk bygd og drev 15 pleie- og tuberkulosehjem og sykestuer i denne perioden, nesten alle i Nordland. Mange startet i det små og utvidet etter hvert. Det største tiltaket var Bodin sanitetsforenings sykehjem med 50 senger. I noen tilfeller var det slik at sanitetsforeningene drev fram hjemmene, som så ble overført til kommunene etter at de var kommet i drift. Det skjedde i Vadsø, Harstad og Narvik.¹⁷ Sanitetsforeningene drev også fire feriekolonier for barn, i nærheten av de største byene (Vadsø, Hammerfest, Tromsø og Bodø). Vadsø og Nord-Varanger sanitetsforenings *Soltun feriekoloni* ble åpnet i 1935 etter flere års forberedelser. Den ble drevet til i 1944 da bygningen ble brent.

Nasjonalforeningen mot tuberkulosen hadde sju lokale foreninger i Nord-Norge, mellom andre Talvik tuberkuloseforening i Alta og Kjelvik tuberkuloseforening i Honningsvåg. Det var mulig for lokalforeningene å være medlem av både Nasjonalforeningen og NKS, noe som ga muligheter for flere tilskudd når det skulle bygges.

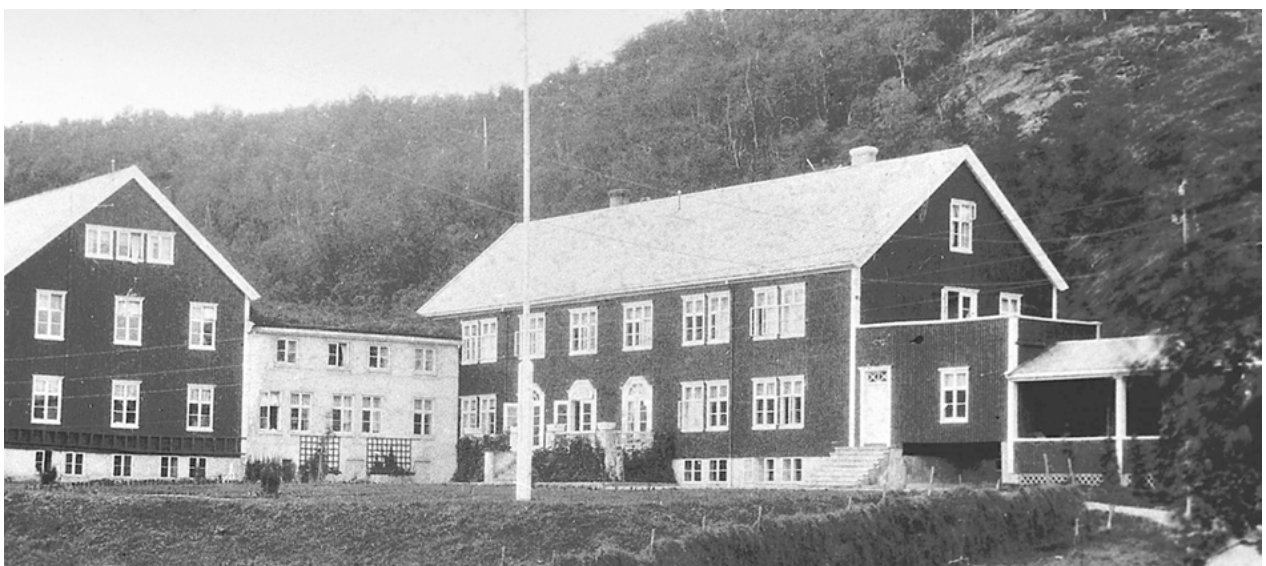
Det var altså de frivillige organisasjonene drevet av kvinner som i stor grad bygde og drev de

mindre sykestuene og sykehjemmene. Når det gjaldt sykehusene måtte det sterkere kraft til. Ved offentlige midler ble det i krisetidene på 1920- og 1930-tallet reist nye sykehus i Stokmarknes (1921), Tromsø (åpnet 1922), Sandnessjøen (1926), Bodø (åpnet 1927), Hammerfest (åpnet 1929), Harstad (åpnet 1937) og Narvik (åpnet 1938). Det var nye og store sykehus sammenlignet med tidligere – bygd i mur og betong – i enkel nyklassisistisk stil og på 1930-tallet liketil i funkis. For eksempel hadde *Hammerfest sykehus* tre fulle etasjer samt sokkeletasje og loft. Det hadde valmet tak og midtrisalitt med gavl mot havet. Der var 120 senger og badeanlegg i kjelleren. Alt ble sprengt og brent i 1944 – etter 15 års drift.

Tuberkulosehjem i Finnmark og landets første kvinnelige arkitekt

Kjelvik tuberkuloseforening bygde tuberkulosehjem i Honningsvåg og Talvik tuberkuloseforening barnesanatorium i Talvik i Alta. Etter mange års arbeid med organisering og innsamling av penger sto bygningene klare i 1921 (Kjelvik) og 1923 (Talvik). De var begge tegnet av arkitekt Lilla Hansen (1872–1962) i Oslo, den første kvinne

FIGUR 7. Fotografiet av Talvik tuberkulosehjem viser to store toetasjes saltakshus – forskutt i forhold til hverandre og bundet sammen med et mellombygg. På enden av de to hovedhusene er det enetasjes halvåpne liggehaller, vanlige i tuberkulosebehandling. Anlegget ser ut til å være rødmalt, med kvite vinduer og detaljering. Foto Johannes Hazeland Lund 1929, utlånt av Finnmark fylkesbibliotek.

med full arkitektutdannelse som drev eget kontor i Norge.¹⁸ Hun var spesielt engasjert i sykehus og omsorgsarkitektur, og tegnet flere anlegg for sanitetsforeningen, som Norske Kvinners Sanitetsforenings elev- og søsterhjem og Sanitetskvinnenes revmatismesykehus – begge bygd på 1930-tallet i Oslo.

Kjelvik tuberkulosehjem hadde sju sykerom, pikeværelse, søsterværelse, bad, innlagt vann og kloakk. Det var beregnet på 12 pasienter, men det ble plass til 18, da rommene var store. Hjemmet brente ned, men fotografier viser en stor toetasjes trebygning med skifertekket saltak. Fire halvåpne liggehaller klatrer oppover en bratt skråning, som en fortsettelse av hovedbygningen. Talvik tuberkulosehjem og barnekoloni i Talvik i Alta sto ferdig i 1923. Distriktslege Trude Johnsen fikk startet sanitetsforening i Talvik i 1917 og var en pådriver for å få reist institusjonen, noe som lot seg gjøre ved hjelp av store bidrag fra Norske Kvinners Sanitetsforening og staten. Anlegget, som hadde plass til 30 voksne og 30 barn, lå i ei sørvendt skråning på Jansnes i Talvik, med det skogvokste fjellet bak og jordene rundt. Også her ble det drevet stort gårdsbruk, noe som var nødvendig for matforsyningen. De symmetriske oppbygde fasadene tyder på en enkel nyklassisistisk stil, som var vanlig rundt 1920. Men samtidig tyder den store altanen i enden av den bakre bygningen på at funksjonalismen var i anmarsj – arkitekten kunne kombinere de praktiske behov med en klassisistisk stilsans. Fra en reportasje i avisa Nordkap kan vi danne oss et bilde av hvordan rommene var organisert og interiørene dekorert:

I barnekolonien kommer man fra hovedinngangen inn i en dagligstue, med skolestuen på vestre og spisestuen på østre side. Der var i alle stuen lyse vakre farver og de lå badet i formiddagssolen. Ovenpå i 2. etage er der /.../ soveværelser for barnene. 15 senger var opredet i hvert værelse /.../. Ved siden av soveværelsene var der vaskerum. Mellom soveværelsene ligger værelser for betjeningen og kontor. På baksiden ligger korridorene, brede, malet med en vakker blå beisfarve. Fra barnekolonien fører en mellombygning over til tuberkulosehjemmet. I denne er der kjøkken og et par værelser for betjeningen. I tuberkulosehjemmet er spisestue og dagligstue

på rad i 1. etage. Korridorene går her midt i bygningen med værelser på begge sider for 2, 4 eller 6 pasienter. Også her er alle farver lyse og pene, i gult blått og grønt. Der er centralopvarming i begge hus, waterclosett, dampbad, karbad. Man mangler bare elektrisk lys, men det skal snart komme. Alt er tip top moderne i enhver henseende – og dog er det så hyggelig som et hjem.¹⁹

Om arkitekttegningene mangler så er beskrivelsen så gjennomført og nøyaktig at det er mulig å lage en planskisse på bakgrunn av den og et avstandsfotografi. Det som er interessant med institusjonen i Talvik, noe avisreportasjen vitner om, er det hjemlige preget og den kvinnelige oppmerksomheten institusjonen hadde i tilbivelsen. Trude Johnsen var landets første kvinnelige distriktslege og Lilla Hansen drev landets første kvinnelige arkitektkontor, og det var nok en god kombinasjon for å få et bra resultat.

De to institusjonene som Lilla Hansen tegnet i Finnmark ble begge brent under den tyske tilbaketrekkingen vinteren 1944-1945.

Etterkrigsperioden

Gjenreisinga – et løft for landet

I Norge var det Finnmark og Nord-Troms som fikk de store ødeleggelsene under andre verdenskrig, mellom annet ble 12 000 bolighus brent. I en by som Hammerfest sto kun gravkapellet igjen etter den tyske brente jords taktikk, men også Bodø, Narvik og Hemnesberget i Nordland ble sterkt skadet av bombing. I Finnmark strøk de fleste sykestuene samt sykehusene i Hammerfest, Vardø og Vadsø med, omlag 40 helseinstitusjoner med smått og stort.²⁰

På 1950-tallet ble det bygd nye sykehus i Vadsø, Vardø, Kirkenes og Hammerfest – størst i Hammerfest med 160 sengeplasser, og med spesialister i kirurgi, indremedisin og radiologi. Hammerfest sykehus ble utvidet rundt 1980 til 220 senger og med flere spesialiteter. Det samme skjedde omtrent samtidig i Kirkenes. Sykehusene i Vadsø og Vardø ble derimot samtidig gjort om til helsesenter og sykehjem. Sykehusene ble i gjenreisinga bygd og drevet av Finnmark fylke.

Etter andre verdenskrig ble det etter hvert bygd sykestuer i alle de 17 legedistriktene i Finnmark etter Helsedirektoratets retningslinjer. De hadde plass til 12–20 pasienter hver. Sykestuene inneholdt i tillegg til sykerom også isolat, kontrollstasjon, helsestasjon og fødestue. Alle distrikter skulle ha distriktslegebolig med kontor for lege og helsesøster.²¹ Sykestuene ble bygd for en stor del av statlige penger og de var eid av kommunene. Det var Røde Kors, Finnemisjonen og kommunene som sto for driften på 1950-tallet, delvis i samarbeid med lokale sanitetsforeninger.

Arkitekt Kirsten Sjøgren-Erichsen (1922–1989) i Alta tegnet 6 av sykestuene, også den i Alta, som i dag er i bruk som hjem for psykisk utviklingshemmede. *Sykestua i Alta* er en typisk

representant fra gjenreisningstiden. Anlegget er ikke stort, men likevel delt opp i mindre, sammenføyde volumer. Funksjonalismens ideal om at bygningens indre, funksjonen, skal avspeiles i fasaden, var i stor grad til stede. Alle offentlige bygninger ble bygd i etterkrigsårenes mest brukte materialer; jernarmert betong og mur med pussoverflate. Gjenreisingsarkitekturen var preget av enkle rektangulære, sammenføyde bygningsvolumer, bygd i branntrygge materialer og saltak teknet med skifer, så også sykestua i Alta.

I *Karasjok* ble det også bygd sykestue og gamle hjem i gjenreisninga, tegnet av arkitekt

FIGUR 8. *Alta sykestue* ble tegnet av arkitekt Kirsten Sjøgren-Erichsen som drev eget kontor der på 1950-tallet. Sykestua ble brukt til andre formål etter at *Alta helsesenter* sto ferdig i 1976. Den går nå under betegnelsen "den gamle sykestua" eller *Kongleveien 35* – i dag huser den både leiligheter og bofelleskap for psykisk utviklingshemmede. Tegningen er hentet fra Dancke 1986 s. 277.

FIGUR 9. *Åsgård sykehus* ble bygd i mur, i to og tre etasjer med saltak. Bygningene har en enkel og variert utforming, der 1950-tallets "rutekarakter" går igjen i fasadene. Etasjeskiller og veggskiller er malt i kontrast til vegg. Innfelt i rutestrukturen er det pusset mur, trepanel eller annet materiale. Den sammenbindende korridoren har store vindusflater. Foto Ingebjørg Hage 2009.

Knut P. Bugge (1919–2002) i Molde, og det sto ferdig i 1956. Den første institusjonen på stedet var et tuberkulosehjem, bygd i 1919 og drevet av den lokale tuberkuloseforeningen. Det brente i 1944. Etter krigen bygde kommunen sykestue og gamlehjem, men driften ble overlatt til Sameisjonen. Det er et karakteristisk eksempel på samspeillet mellom private og offentlige aktører i helsevesenet til et stykke ut i etterkrigstida.

Anlegget ligger på en terrasse i terrenget med utsikt over elva, det gamle kirkestedet og viddelandskapet. Det består av to relativt brede huskropper kledd med trepanel, plassert lett vinkelforskjøvet i forhold til hverandre og med saltak teknet med skifer. Det er to fulle bruksetasjer med midtkorridor og sokketasje. De to fløyene ble forbundet med et mellombygg i 1988. Fasaden har vinduer av ulike slag, og inngangspartier samt balkonger ved fløyenes endepartier medvirker til å gi et variert inntrykk til ellers nøkterne og tilforlatelige 1950-tallsbygninger.

Barne- og undompsykiatrisk poliklinikk (BUP) holder nå til i de to bygningene fra 1950-tallet. Samisk Nasjonalt Kompetansesenter for psykisk helsevern ble etablert her i 2002. Det har seinere blitt bygd en familieavdeling (2003) og en ungdomsavdeling (2007). Virksomheten er nærmeste nabo til Sametinget, og flere av bygningene som er oppført i seinere tid er, i likhet med tinget, holdt i en arkitektur som knytter an til tradisjonelle elementer fra samisk kultur.²²

De gamle sykestuene i Alta og Karasjøk er typiske eksempler på en gjenreisingsbebyggelse med enkle volumer, gjennomtenkte detaljer og nøktern materialbruk. De har begge fått ny bruk innenfor helseomsorgen.

Sentralinstitusjonene Trastad og Åsgård

I oppbyggingsperioden etter andre verdenskrig ble det i tillegg til gjenreisinga etter krigsødelegelsene reist to store statlige sentralinstitusjoner i Nord-Norge, Trastad åndssvakehjem i Kvæfjord ved Harstad og Åsgård sinnssykehus i Tromsø.

Landsplanen for åndsvakeomsorgen av 1952 la grunnlaget for den systematiske framveksten av sentralinstitusjonene i denne omsorgen i Norge. Trastad skulle dekke Nord-Norge og ble åpnet i 1954, som den første i landet bygd

etter planen.²³ På Trastad gårds grunn ble det i perioden 1954 til omlag 1970 bygd ut et anlegg med 12 frittstående bygninger, store og mindre paviljonger, i den sørvendte skråningen – med flott utsikt over fjorden.

Pengene til utbyggingen kom i hovedsak fra staten, men et ikke ubetydelig beløp ble samlet inn. Trastadforeninger vokste fram i hele landsdelen og en rekke oppfinnsomme aksjoner ble satt i gang – som ”en skrei fra hver lofotkar”, ”en liter melk fra hver ku” eller ”en neve ull fra hver sau”.²⁴ På denne måten fikk mange i Nord-Norge et eierforhold til Trastad.

Arkitekt Else Thorp Larsen (1919–1989) i Narvik tegnet bygningene på Trastad, og de illustrerer balansegangen ”mellom statsbyråkratiets krav om størst mulig kapasitet og institusjonsledernes ønske om å begrense omfanget”²⁵. Diskusjonen om små eller store enheter foregikk over flere år og de største bygningene ble bygd før 1966. Nederst i området ligger det fire store og ganske like hus og de hadde i utgangspunktet plass til 20–25 barn i hver etasje. Det er toetasjes saltakshus bygd i mur, med pusset overflate og vinduene plassert i veggen i grupper eller bånd – en karakteristisk og nøktern 1950-tallsarkitektur, som vi kjenner det også fra gjenreisinga etter andre verdenskrig. Etter 1966 ble kursen lagt om og det ble bygd små paviljonger opp gjennom det bratte terrenget, en løsning som en da mente egnet seg bedre for denne type omsorg. Sosialbygget er fra 1969 og ble også brukt som kirke. Det har mer påkosta løsninger enn bygningene ellers. Det er i gjennomført 1960-tallsmodernisme – med flatt tak og oppdelt volum, og kirkeklokka i støpul ved siden av. Trastad ble nedlagt som sentralinstitusjon på 1990-tallet, da ansvaret for de psykisk utviklingshemma ble overført til kommunene gjennom HVPU-reformen. I dag er bygningene delvis tatt i bruk av Trastad samlinger, et museum som arbeider med denne gruppens kunst og historie.

Da Åsgård *psykiatriske sykehus*²⁶ skulle reises som en statlig sentralinstitusjon for Troms og Finnmark i siste halvdel av 1950-tallet, hadde det ikke blitt bygd noe tilsvarende i Norge de siste 30 år, og Rønvik som til da hadde dekket Nord-Norge var fra 1902. Det ble holdt innbudt

arkitektkonkurranse, med de sju fremste sykehusarkitektene i landet, om utformingen av Åsgård-anlegget. Den ble vunnet av arkitektene Ketil Ugland og Hans P. Thorne i Arendal i 1954. Det vinnende utkastet ble i stor grad videreført ved prosjektering og bygging av anlegget, som ligger på vestsiden av Tromsøya, med utsikt over Sandnessundet og fjellene på Kvaløya. Åsgård kan kort karakteriseres som et paviljonganlegg, bundet sammen av en langsgående enetasjes korridor. På øversiden av sykehuset ligger personalboligene og gårdsbruket avslutter eiendommen i sør.

Plankomiteen og juryen la opp til to motstridende prinsipper som styrte planleggingen: Kravet om konsentrasjon ut fra driftsøkonomi og forflytting av ansatte og pasienter, og kravet om spredning for å sikre pasientene ro og adgang til frisk luft utendørs. Det førstnevnte kravet skulle gjøre Åsgård til et moderne anlegg. På mange andre måter var det et tradisjonelt asyl, kjønnene skulle for eksempel være klart adskilt i hver sin halvdel (menn i nord, kvinner i sør), et prinsipp som ellers var på vei ut av helsevesenet på denne tiden. Inndelingen av pasientene i tre hovedkategorier, rolige, delvis urolige og urolige (sistnevnte tradisjonelt diskret tilbaketrukket i anlegget), var grunnleggende den samme som på 1800-tallet. Troen på arbeidet som terapi var fortsatt rådende og gårdsbruket var en integrert del av anlegget, bare et titall år før asylene begynte å kvitte seg med både hager og gårdsdrift. Inndeling etter klasse var falt bort, men til gjengjeld eksisterte det en geografisk underinndeling etter distrikt i Troms og Finnmark. Da skillet mellom kronisk og ikke-kronisk også var et inndelingskriterium, var behovet stort for et differensiert anlegg.

Alt i alt er det sju pasientbygninger fra nord til sør, fordelt langs en lang enetasjes korridor som brytes i lengderetningen. I tillegg er det ytterligere tre bygninger for fellesfunksjoner. Det vennlige preget som programmet i utgangspunktet krevde, løste arkitektene ved å variere høyden, som går fra korridorenes ene etasje til tre etasjer pluss sokkel. Variasjon er også oppnådd ved at bygningene er brutt i flere volumer, og ved å stille huskropper på tvers av lengderet-

ningen. Høydeforskjellene i terrenget er aktivt brukt slik at anlegget fra øst og ankomstsiden – fortøner seg som lavere og mykere enn fra vest og fjordsiden. Fargebruken er trolig også knyttet til målsetningen om variasjon. Eldre flybilder antyder at det tidligere var en større variasjon i farge enn det er i dag.

Personalboligene ligger på en langsgående terrasse ovenfor selve sykehuset. Det er flere boligtyper, mellom annet en rekke med særpregede toetasjes firemannsboliger i mur. De ble bygd på slutten av 1950-tallet sammen med den første utbyggingsfasen av sykehuset. Arkitektonisk har de mange av 1950-tallsarkitekturens kjennetegn – som murkonstruksjon med ”opprutet” fasade, saltak og funksjonen som avbildes i fasaden. Dette ses spesielt i inngangspartiene som har store glassfelt med den indre forbindelsestrappen godt synlig. Åsgård er i dag en del av Universitetssykehuset Nord-Norge og brukes fortsatt til formålet det ble bygd for.

Personalboliger ved Kirkenes sykehus

Kirkenes sykehus var gjenreist etter krigsødelegelsene i 1954–55 på Prestøya ved Kirkenes, med Roar Tønseth (1895–1985) som arkitekt. Det ble foretatt store utvidelser og ombygginger på slutten av 1970-tallet, noe som fortsatte seinere. Ved sykehusene var det gjennom store deler av 1900-tallet vanlig å bygge personalboliger, for å tiltrekke seg og holde på attraktiv arbeidskraft. Kirkenes vil her bli brukt som eksempel, da det i tilknytning til sykehuset er forskjellige typer boliger fra 1950- og 1970-tallet, som legeboliger, søsterhjem og elevhjem. Personalboligene ligger på en terrasse i landskapet, nord for sykehuset og til dels med utsikt over Varangerfjorden. Terrenget er skrint og området værutsatt.

Nærmest sykehuset ligger søster- og pikehjemmet, til bruk for de vi i dag vil kalle sykepleiere og hjelpepleiere. Det er to sammenkjedete murbygninger fra 1954, tegnet av sykehusets hovedarkitekt. Pikehjemmet er i to etasjer og en sokkeletasje mot sør, og ligger nærmest sykehuset. Det er et enetasjes lite mellombygg mellom pikehjemmet og søsterhjemmet som er i tre etasjer, og som ligger forskjøvet i vinkel. Vinkel- og høydeforskyvingen gir spenning til de ellers nøk-

FIGUR 10. Overlegeboligene i Kirkenes er typiske for 1950-tallet, men samtidig spesielle. Bygningene ligger i skrånende terreng og har skjev røsting og orientering på tvers av hellingen. Den skjeve formen er ført videre mellom annet i balkong og inngangsparti. Foto Leif Maliks, utlånt av Helse- og omsorgsdept.

terne huskroppene. Begge bygningene har midtkorridor, men mens søsterbygningen bare har beboelsesrom på utsiktssiden, har pikehjemmet slike rom på begge sider. Strukturen på beboelsesarealet er lik – inngangssone med vaskeservant, soverom og et lite kott til klær. Men det er forskjell i golvareal og størrelse på vinduene, noe som er lesbart i fasaden. Begge bygningene har felles oppholdsrom med åpen peis og adgang til fellesterrassen over mellombygget. Materialbruken er lik, med vegger og dekker i pusset og malt betong.

Om lag hundre meter vest for søster- og pikehjemmet ligger to eneboliger i skrånende terreng, på tegningene kalt overlegeboliger, ferdige i 1955. De ble utformet av fylkesarkitekten v/ Inge Borgen, og ser ved første øyekast ut som to tradisjonelle 1950-tallsboliger i 1 ½ etasje, men de har også mer uvanlige formmessige og strukturelle trekk. Første etasje rommer stue, arbeidsrom, kjøkken og spisestue, mens soverommene er i loftetasjen. Interiøret med arkitekttegnet peis, gulvparkett og spesiallaget veggpanel var tiltenkt statusarbeidskraft.

Elevhjemmet sto ferdig i 1973, tegnet av tromsøarkitekten Terje Jacobsen (f. 1923). Det har spektakulær beliggenhet ytterst på en pynt med uhindret utsikt over fjorden. Elevhjemmet er orientert nord-sør, og oppført som en betongkonstruksjon i tre etasjer, og med tilbaketrukket takoppbygg over tredjeetasjen. Et felles oppholdsrom med kjøkken fanger inn utsikten. Bygningen har dobbeltkorridor i hovedetasjene, og skulle romme 62 hybler og to leiligheter på to rom og kjøkken. Fellesrom med kjøkken, vaskerom, bad og toaletter ligger i midtpartiet. Uttrykket er utpreget modernistisk med markerte etasjeskiller i betong, og horisontale vindusformat med glass hele veien under langsidenes etasjeskiller, slik at de får en svevende karakter. Bygningen ble bygd som elevhjem i 1973, og fungerer i dag som hybelhus for sykehuset.

Mens de andre bygningene i utgangspunktet var mer pragmatisk arkitektur fra den tidlige etterkrigstiden, framtrer elevhjemmet som et arkitektonisk radikalt anlegg. Det mest karakteristiske, om ikke ved første øyekast så klart synlig, er "klassesillet" i personalboligene –

der legeboligene er størst og mest påkostet. De viser også rangforskjell mellom sykepleiere og mer ufaglært arbeidskraft. Personalboligene ved sykehuset i Kirkenes viser at sykehuspersonalet hadde ulik sosial status og skulle huses i forhold til denne.

Siste del av 1900-tallet

Spesialisering og sentralisering – mot Universitetssykehuset Nord-Norge

I 1976, omlag 25 år etter at sykestua fra gjenreisninga sto ferdig, ble det nye *Alta helsesenter* innviet, bygd av Finnmark fylkeskommune og tegnet av arkitektkontoret Eliassen & Lambertz-Nilssen i Oslo. Den oppdelte bygningen har en grunnflate på 6 000 m² og inneholder sykestue, fødeavdeling, dagsykehjem, legesenter, helsestasjon, tannklinik og fysioterapi samt stedets helseadministrasjon – alt som var nødvendig for et sterkt voksende tettsted i Finnmark på 1970-

tallet. Den skulle bli et mønster for mange helse-sentre.

Rundt 1980 begynte i Finnmark en sentralisering av den desentraliserte strukturen fra førkrigsperioden og gjenreisninga. Det var ikke enestående for Finnmark, det gjaldt hele landet. Små sykehus ble nedlagt og de største bygd opp med flere senger, flere avdelinger og spesialiteter. I tillegg til sykehusene fra gjenreisninga av Finnmark ble det for eksempel bygd nye sykehus i Bodø, Harstad og Narvik.

Etableringen av Universitetet i Tromsø med medisin og helsefagutdanning gjorde at sykehuset i Tromsø fikk et fortrinn sammenlignet med resten av landsdelen. Medisin og helseinstitusjonene sammen med resten av universitetsbebyggelsen er et stort anlegg i Tromsø, nærmest en by i byen. *Medisin og helsefagsbygningen* (MH) ligger øverst og *Universitetssykehuset Nord-Norge* (UNN) nedenfor i et skrånende terreng. Området er seinere supplert med en rekke tilbygg, som sykehotell og helikopterlandingsplass.

FIGUR II. *Medisin og helseinstitusjonene ligger nord på universitetsområdet i Tromsø – et stort anlegg, nærmest en by i byen. Terrengtet er skrånende og faller mot øst og sjøen. Medisin og helsefagsbygningen (MH) ligger øverst til venstre og Universitetssykehuset Nord-Norge (UNN) nedenfor, supplert med en rekke tilbygg, som helikopterstasjon og sykehotell. Foto To-Foto 2004, utsnitt.*

Byggingen startet på 1980-tallet og største del av anlegget var klar til bruk i 1991. Arkitekter for UNN var Motzfeldts Arkitektkontor / Arkisana AS og Borealis Arkitekter as, for MH Borealis Arkitekter as og John Kristoffersen Arkitektkontor AS.²⁷

MH og UNN utgjør til sammen over 100 000 m² gulvflate, en betydelig bygningsmasse. De to institusjonene er skilt på bakkeplan av kollektivveien gjennom universitets- og sykehusområdet. En lett gangbru binder sammen fellesarealer og en tyngre konstruksjon forener laboratoriearealene i de to anleggene. Under bakken ligger et kulvertsystem som også knytter universitet og sykehus sammen. I begge bygningene er tegl det dominerende fasadematerialet, men med ulik farge. Sykehusanlegget er organisert som fløyer eller lameller som ligger i retning nord-sør, med en tværgående sammenbindende midtkorridor. Anlegget trappes av både i høyde og bredde med det fallende terrenget. Inngangshallen i sykehuset er en kombinert vestibyle og kafé. Faste

benker og skjermvegger er i lasurmalt betong, som også er brukt andre steder i interiørene.²⁸

Helikopterstasjonen ved sykehusets nordside sto ferdig til bruk i 1995. Den kommunale legevakten er lokalisert under helikopterets landingsplattform. Mens pasientene tidligere lå på sykestuer ute i distriktet flys eller kjøres de nå inn til de sentraliserte tjenestene i Tromsø, og spesialistbehandling for hele landsdelen foretas stort sett i Tromsø. Telemedisin er det siste nye. Med en slik innretning kan allmennlegen i distriktet, eller leger ved de mindre sykehusene, foreta undersøkelsen samtidig som vurderingen foretas av spesialisten i Tromsø. På sikt kan slik teknologi revolusjonere helsestellet i Nord-Norge.

Universitetssykehuset Nord-Norge har avdeling i *Longyearbyen på Svalbard*. Sykehusbygningen ble tatt i bruk i 1991, men sykehusdrift på Svalbard har en mye lengre historie, men da i regi av gruveselskapene.²⁹ Dagens sykehus er lokalisert i det nye sentrumsområdet hvor kafé, næringsbygg og hotell ligger. Sykehuset har flere

FIGUR 12. Longyearbyen sykehus, Svalbard. I arkitektens presentasjon av bygningen blir det framhevet at permafrost, sterk vind og snødrift i et arktisk område krever spesielle løsninger. Bygningen har en enkel og økonomisk grunnform som har i seg noe av den røffe frodigheten en finner i gamle bygninger og konstruksjoner på Svalbard. Foto Leif Maliks, utlånt av Helse- og omsorgsdept.

funksjoner. For det første skal det betjene den norske befolkningen på Svalbard som har utviklet seg til et familiesamfunn. For det andre skal det fungere som et helsesenter gjør på fastlandet, med oppgaver også innen primærhelsetjenesten. For det tredje skal det være beredskapssykehus for fiskeflåten i havområdet lengst i nord.

Hovedformen er et to etasjes saltakshus, forlenget med to lavbygg og en frittstående bygning for tekniske funksjoner. Planprinsippet er midtkorridor – der de fleste arbeids- og oppholdsrom ligger mot utsiktssiden og bifunksjoner mot baksiden. Det er oppholdsstuer i hjørnene både i nord og sør. I første etasje er det tyngre sykehusfunksjoner som operasjon, røntgen og sengeposter. I andre etasje er det mellom annet kontorer, helsestasjon og tannlege.

På grunn av permafrosten står bygningen på søyler over bakken med ramper fra trafikkarealet til inngangene. Bærekonstruksjonen er av betong, yttervegger og tak av tre. Sykehuset er tegnet av A3 Arkitektkontor AS (Harstad og Finnsnes). For å tilpasse bygningsvolumet til omkringliggende bebyggelse er det brutt opp i enheter. Løsningen er tidstypisk, inspirert av postmoderne formgivning.

Longyearbyen sykehus fra 1991 er det siste utviklingstrinnet i en helsehistorisk sammensatt og interessant virksomhet på Svalbard. Bygningen er en kompaktutgave av helsetjenesten plassert i en arktisk kontekst, og med arkitektonisk formgivning inspirert av omgivelsene. Sykehuset er tidstypisk som arkitektur og på grunn av den bredt sammensatte funksjonen særpreget som institusjonsbygning.

Avslutning

Det har vært store endringer innen helseomsorgen og utviklingen av de tilhørende fysiske institusjonene fra år 1800 til år 2000 i Nord-Norge. Fra de små ”sykehusene” som ble opprettet henholdsvis i Bodøsjøen i 1796 og Tromsø i 1815 til dagens Universitetssykehuset Nord-Norge er det et enormt sprang på alle måter.

De første syketiltakene i landsdelen ble opprettet langs kysten i forhold til fiskeriene, og

noen få i tilknytning til gruvedrift. I første del av 1800-tallet var institusjonene i stor grad oppbevaringssteder for syke og fattige som ikke kunne få hjelp i hjemmet. I siste halvdel av 1800-tallet ble det lagt større vekt på pleie av pasientene. Mot slutten av 1800-tallet kom muligheten for kirurgi og utdannet pleiepersonale, noe som innebar et gjennombrudd for sykehuset som behandlingssted og slutten på sykehuset som oppbevaringssted for de fattige. Gjennom hele 1900-tallet har grensene for det mulige innenfor behandlingen av syke stadig blitt flyttet, og omsorgen for de syke og hjelpetrengende økt – spesielt ved at den offentlige helseomsorgen har fått større prioritet.

Etableringen av fiskersykehusene på 1800-tallet la grunnlaget for en lokaliseringsstruktur som skulle komme til å vare i lang tid og som nådde den største delen av befolkningen. Først med Samemisjonens engasjement mellom første og andre verdenskrig ble det bygd opp institusjoner og et tilbud spesielt for samene, og da lokalisert til fjordstrøkene og innlandet i Finnmark.

De første sykehusene og sykestuene holdt til i bygninger som var generelle og lite spesialiserte. Med et større fokus på pleie og behandling, som førte til større differensiering i forhold til sykdom, ble bygningene mer spesialisert og det ble et mangfold av institusjonstyper. Sykehusene ble utformet for å fungere best mulig i forhold til spesielle sykdommer. Tuberkulosesykehusene med store liggehaller i friluft var tidlig av de mer spesialiserte, som Vensmoen i Saltdal fra 1916, men det ble også etablert spesialinstitusjoner for de psykisk syke, som Rønvik i Bodø fra 1903 og Åsgård i Tromsø, et paviljonganlegg fra slutten av 1950-tallet. Omsorgen for de åndssvake vokste fram etter andre verdenskrig og på Trastad ved Harstad sto den første paviljongen klar for beboere i 1954. Spennet i sykehusbygninger viser samfunnets ulike måter å møte sykdom på, og ulike måter å utforme bygninger på i takt med denne ideologien.

I første halvdel av 1900-tallet var det private kvinneinitiativet med foreninger og ideelle organisasjoner samt misjonen en sterk kraft i utbyggingen av mindre helse- og omsorgsinstitusjoner, og det var viktig at den syke kunne få

dekket de enkleste behovene i sitt nærområde, her kan tuberkulosehjemmene i Kjelvik og Talvik nevnes. Denne perioden er av historikeren Anne Lise Seip benevnt som sosialhjelpstaten, og den karakteriseres av at drivkreftene er både stat, kommune og private i form av ideelle organisasjoner – hun bruker begrepet velferdstrekanter. Fra midt på 1900-tallet var det igjen det offentlige, representert ved kommune, fylke og stat, som hadde føringen i oppbyggingen av helseinstitusjonene. Muligens hadde staten i denne perioden et større engasjement i nord enn i resten av landet, noe som startet med gjenreisning av landsdelen etter krigsødeleggelsene. Begrepet velferdsstaten karakteriserer utbyggingen i etterkrigsperioden, og i denne modellen var tanken om likhet for alle viktig, og utbyggingen av sykestuene og helsesentrene i kommunene sentralt. Typisk for siste del av 1900-tallet er en sentralisering av de spesialiserte tilbudene, som Universitetssykehuset Nord-Norge i Tromsø er det beste eksempelet på, samtidig som denne spesialkunnskapen tas ut i distriktene gjennom helt ny teknologi – telemedisin.

INGEBJØRG HAGE er arkitekt og førsteamanuensis i faget kunstvitenskap ved Institutt for kultur og litteratur, Universitetet i Tromsø. Hennes spesialfelt er arkitektur og arkitekturhistorie, og doktorgradsarbeidet har tittelen *Som fugl Fønix av asken. Gjenreisningshus i Nord-Troms og Finnmark*. Tidligere var hun kulturvernkonsulent og kulturvernleder i Troms fylkeskommune.

Institutt for kultur og litteratur (IKL)
Førsteamanuensis kunstvitenskap
Universitetet i Tromsø
Tlf: +47 77 64 42 29
ingebjorg.hage@uit.no

Department of Culture and Literature
Associate Professor of Art History
University of Tromsø
N 9037 Tromsø Norway

Noter

- 1 Utbyggingen og endringen er nært knyttet til forandringer i samfunnet, i kommunikasjonene, kulturelle, medisinske og etiske spørsmål, noe som i liten grad kan diskuteres i en kort tekst som dette.
- 2 Kvenene er etterkommere etter innvandrere fra Finland.
- 3 Elstad og Hamran 2006, s. 122.
- 4 Bjørnvik 2003, s. 39.
- 5 Bjørnvik 2003, s. 34.
- 6 Elstad og Hamran 2006, s. 86.
- 7 Winge 1926, s. 89–90.
- 8 *Norsk kunstnerleksikon, bind 3* s. 623. Lars Solberg var i kompaniskap med Johan Christensen under navnet Solberg & Christensen i perioden 1994–1901 – da arbeidet med Rønvik sykehus ble utført.
- 9 Fygle 2002, s. 18.
- 10 Elstad og Hamran 2006, s. 115.
- 11 Bottolfsen 1990, s. 213–214.
- 12 Elstad og Hamran 2006, s. 284.
- 13 Elstad og Hamran 2006, s. 288.
- 14 Elstad og Hamran 2006, s. 347–348.
- 15 Tidsskrift for Den norske legeforening, nr. 21, 2000, "Med distriktslegen gjennom dype daler og store høyder". Distriktslegetittelen ble offisiell i 1836, og det ble etter hvert opprettet mange stillinger, lønnet av staten. Lov om offentlige lægeforretninger av 1912 la rammene for et hierarkisk oppbygd legevesen som knyttet distriktslegene til det statlige embetsverket og et sentralisert medisinsk fagstyre ved Helsedirektoratet. Systemet ble utviklet i 1984, til fordel for et desentralisert system der den enkelte kommune fikk ansvaret for primærhelsetjenesten.
- 16 Elstad og Hamran 2006, s. 346.
- 17 Elstad og Hamran 2006, s. 314–315.
- 18 Findal 2004, s. 89–92.
- 19 Eikeset 1998, s. 129–130, etter *Nordkap* 6. mars 1925.
- 20 Dancke 1986, s. 276. Det strøk med omlag 40 institusjoner med smått og stort – sykehus, tuberkulosehjem, sykestuer, gamlehjem og barnehjem. Det som sto igjen var Nesseby tuberkulosehjem, barnehjemmene i Vardø og Sør-Varanger (Sollia) og Finnemissionens gamlehjem i Leirpollen i Tana. Statens kysthospital for skrofuløse i Vadsø var sterkt skadet.
- 21 Dancke 1986, s. 278.
- 22 http://www.lvph.no/_dokumenter.htm Midt-Finnmark.
- 23 Bispinne Margrethe Wiig hadde allerede i 1938 tatt til orde for at Nord-Norge måtte få et tilbud for åndssvake barn. Trastad gård ble kjøpt på slutten av 1940-tallet.
- 24 Fjermeros 2000, s. 211. Av 29 millioner investerte kroner kom 9 millioner fra innsamlinger.
- 25 Fjermeros 2000, s. 210.
- 26 http://www.lvph.no/_dokumenter.htm Åsgård og Longyearbyen. I 1947 vedtok Stortinget å kjøpe inn eiendommen Åsgård. Departementet nedsatte plankomité i 1949 og utlyste arkitektkonkurranse 1954.
- 27 *Byggekunst* 4/1992, s. 233.
- 28 Interiørarkitekter er Jorunn Fjellanger og Sissel Woll, interiørarkitekter mnil. Den kunstneriske utsmykningen av vestibulen er ved Hilde Hauan Johnsen.

29 http://www.lvph.no/_dokumenter.htm Åsgård og Longyearbyen. Sykehusdriften på Svalbard var i hovedsak i regi av de gruveselskapene, og det var i tillegg til i Longyearbyen mindre sykehus blant annet i Kings Bay og Barentsburg. Longyearbyen sykehus går tilbake til 1913 da en enkel brakke med 16 senger ble oppført av det amerikanske gruveselskapet The Arctic Coal Company. I 1916 overtok Store Norske Spitsbergen Kulkompani AS driften og eiendommen. Sykehusbrakka ble utbedret og utvidet og var en av få bygninger som sto igjen etter krigens ødeleggelse, men den ble erstattet i 1947. Det nye ble tatt av ras i 1953, og erstattet av en betongbygning året etter. Den var i bruk fram til 1991 da nåværende sykehus ble åpnet. Planarbeidet for nytt sykehus startet i 1982, byggeprogram forelå i 1989 og bygningen sto ferdig i 1991.

Litteratur

- Bjørnvik, Svein, 2003, "Fiskerisykehus i Nordland", *Fiskerihelsetjenesten. Fiskerienes rolle i utviklingen av det nordlandske helsevesen*, Lunde, Bente Vibecke (s. 34–41).
- Bottolfson, Øystein, 1990, *Finnmark fylkeskommunes historie 1840–1990*.
- Dancke, Trond, 1986, *Opp av ruinene. Gjenreisningen av Finnmark 1945–1960*.
- Eikeset, Kjell Roger, 1998, *Alta historie, Bind 3, Dramatiske tiår 1920–1964*.
- Elstad, Ingunn og Torunn Hamran, 2006, *Sykdom. Nordnorge før 1940*.
- Fjermeros, Halvor, 2000, "Arkitektur for pariaksten. Sentralinstitusjonene i lys av en åndssvakehistorie i internasjonal utakt", *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, årbok*, (s. 201–219).
- Fygle, Svein, 2002, *Marmor og menneskeskjebner. Rønvik sykehus i det 20. århundre*.
- Findal, Wenche, 2004, *Mindretallets mangfold. Kvinner i norsk arkitekturhistorie*.
- Winge, Gerhard J., 1926, "Nordland amtssykehus paa Helgeland". I: *Tidsskrift for Den norske Lægeforening*. Trykt igjen i: *Årbok for Helgeland* 1993.

Fra internett

Helse og omsorgsdepartementet, 2008, *Landsverneplan for helsesektoren*, http://www.lvph.no/_dokumenter.htm

Health institutions in North Norway – architecture and structure

by *Ingebjørg Hage*

Summary

Great changes took place in health care and its appurtenant institutions in North Norway between 1800 and 2000. The present-day North Norway University Hospital is a far cry from the small cottage hospitals that were opened in Bodø and Tromsø in about 1800.

The first hospitals were rudimentary havens for sick people who could not be accommodated at home, but from the mid-19th century onwards greater importance came to be attached to nursing the patients. The advent of surgery towards the end of the 19th century spelt a breakthrough for the hospital as a venue for treatment and the end of its function as a repository for paupers. Throughout the 20th century, the bounds of possibility concerning treatment of the sick were steadily moved forward.

In the 19th century large institutions were built along the coast where the big fisheries had led the way and where the greater part of the population lived. This gave a structure of localisation which was to last for a long time. Health institutions in the first half of the 19th century were built and run by the county with the aid of funding based above all on a levy on fish. During the first half of the 20th century, private initiatives entered medical care with full force, comprising women's associations, voluntary or-

ganisations and missionary bodies. Now for the first time, institutions were built specially for the Sami population in the fjord regions and the inland of Finnmark. From the mid-20th century onwards, the lead was again taken by the public sector, represented by municipalities, counties and the state.

Nineteenth century hospitals were housed in what were generally small, unspecialised buildings. As medical care became more differentiated, so the buildings became more specialised, and a host of different types of institutions came into being. Tuberculosis hospitals with large outdoor wards were an early speciality, such as Vensmoen in Saltdal, dating from 1916. Institutions were also opened for the mentally ill, such as Rønvik in Bodø (1903) and Åsgård in Tromsø, a pavilion complex dating from the end of the 1950s. Care of the mentally deficient expanded following the end of the Second World War, and the first pavilions at Trastad, near Harstad, were ready for occupation in 1954. The second half of the 20th century can be said to be characterised by a general network of health centres in the municipalities and a centralisation of medical specialities, as witness the North Norway University Hospital in Tromsø.

Keywords:

Hospital architecture, Health care institutions, Coastline structure, North Norway, 19th century, 20th century

”Ett odygdigt leverne”

Om Södermalmsupploppet 1719 och glasbruksgatorna i Katarina församling

av Mats Berglund

F rån Södermalmstorg, med Slussen i söder och det stora stadshuspalatset i väster, slingrade sig fordom en väg upp mot berget. För den som ville slippa gå i de oändliga trappona var Stora glasbruksgatan fram till 1900-talets början den bästa vägen från staden upp mot kullarna och bergen på Södermalms östra sida. Från medeltidens slut hade det också varit vägen upp till galgen. Men när området började befolkas under 1600-talets andra hälft flyttades avrättningsanläggningen söderut, bortom Skanstull, till en högt belägen plats nära dagens Gullmarsplan.

En bit upp för backen delade sig gatan. Till vänster fortsatte Stora glasbruksgatan, men tog man av åt höger – på bergssidan – kom man in på Lilla glasbruksgatan. Det var en relativt tätbefolkad gata som inte löpte mycket mer än dryga 200 meter i öst-västlig riktning, från vägskalet närmast Slussen till dess att den åter förenades med Stora glasbruksgatan i en torgbildning strax nedanför Katarina kyrka. Bebyggelsen längs gatans båda sidor var uppförd som gårdar. Viss näringsverksamhet i form av skrädderi, skomakeri och sömnad finns registrerad i mantalslängderna. Men det var framför allt den illegala utskänknings- och bordellverksamheten som präglade glasbruksgatornas karaktär och gav området låg status och mycket dåligt rykte.

Det var vid just en av dessa illa beryktade krogar som *Södermalmsupploppet* bröt ut i början av juli 1719. Upploppet startade med en avböjd sup och ett krogslagsmål och pågick sedan under tre på varandra följande kvällar och nätter.

Det som hände gick i korthet ut på att en rad bordeller och krogar skövlades i de näraliggande kvarteren, samt på några spridda adresser nere i Gamla stan. Orsakerna till upploppet kom aldrig fram i den rättegång som följde. Men jag har i tidigare sammanhang diskuterat en rad möjliga förklaringsmodeller – från att massan drevs av materiella motiv till mer psykologiska och vidare till moraliska orsaker.¹

Något säkert svar på frågan om vad som utlöste upploppet och varför det blev så pass våldsamt är sannolikt omöjligt att få, i synnerhet som en upploppsbenägen och våldsam folkmassa vanligen är heterogen till sin karaktär där varje individ kan ha sina egna drivkrafter och motiv. I stället för att jaga de utlösande orsakerna bör den här typen av historiska händelser snarare användas som ingångar till en ökad förståelse för det äldre samhället. Ledtrådar i upploppets källmaterial kan fördjupa bilden av det tidiga 1700-talets Stockholm och dess allra fattigaste delar, liksom kunskaper om den omgivande bebyggelsen bör kunna förklara viktiga inslag i upploppet. I den här uppsatsen ska jag fördjupa analysen av händelserna kring Södermalmsupploppet utifrån de topografiska förutsättningarna som området kring glasbruksgatorna erbjöd. I vilken mån kan områdets specifika sociala geografi ha verkat drivande för upploppets uppkomst, och hur påverkade miljön förutsättningarna för såväl massan som myndigheterna i orons fortsatta utveckling? Att upploppet riktades mot bordeller kräver att särskild hänsyn tas till prostitutionen som var väl utbredd och kraftigt överrepresenterad i just

FIGUR 1. Östra Södermalm omkring 1700. Till vänster uppe på berget syns Katarina kyrka med glasbrukskvarterens oregelbundna trähusbebyggelse på sluttningen ner mot Saltsjön. Utsikt över Stockholm från Kastellholmen. "Swiddetavlan" (efter Willem Swiddes kopparstick i *Suecia antiqua*), detalj, SSM.

dess kvarter. Vilken betydelse kan topografin, och inte minst trångboddheten, ha haft för sexualitetens och det odygdiga livets gränser mellan offentligt och privat? Och hur har det i sin tur påverkat det vardagliga livet och upploppet vid glasbruksgatorna?

Vid 1700-talets början var det aktuella området en relativt nybyggd, men likväl påtagligt sliten, del av staden. I de vindpinade träkåkarna längs de slingrande lergatorna på sluttningen ner mot Stadsgården och kajerna, levde de som inte hade råd eller möjlighet att hitta något bättre. Det var några av Stockholms fattigaste, och kanske mest illa sedda, kvarter. Här på berget bodde timmermän och snickare, skomakare och stalldrängar, men också båtsmän, sjömän och en och annan skeppare eller sjökaptan. Men framför allt bodde där också kvinnor och barn; alla de som i mantalslängderna anonymt omnämns endast som "hustru" eller "piga", eller som "barn under 15 år".

Flera av kvarteren och gatorna runt omkring

hade fått sina namn från den fabrik som glasblåsaren Melkior Jung lät bygga och driva i trakten. Vi hittar såväl Stora- som Lilla-, Östra- som Västra- men också Övre- och Nedre- glasbruket bland kvartersnamnen på Tillæus karta från 1733. Även Mäster Michel samt Michel större och mindre, samt flera andra relaterade gatu- och kvartersnamn finns på kartorna från den tiden och framåt. Området ligger vidare helt nära kyrkan. Katarina församling hade bildats genom en utbrytning ur Maria Magdalea församling år 1654. Det var en tid då den stormaktstida huvudstaden växte enormt. På några decennier mer än femdubblades folkmängden, och staden genomgick en fullständig förvandling.² Landsbygdens folk sökte sig mot städerna, den svenska urbaniseringen nådde rekordnivåer. Till drottningens kröning 1650 putsades fasaderna upp. Inkomsterna från kriget på kontinenten hamnade gärna i Stockholm där stenhus och palats för den expansiva adeln uppfördes i raka rader i enlighet med de nya stadsplanerna. Under 1640-, 50-, och

FIGUR 2 & 3. Två Stockholmskartor. Den övre visar Stockholm 1642. Norrmalm är redan en reglerad kvartersstad med rätvinkligt gatunät, medan bebyggelsen söder om Gamla stan ännu är kvar i sin äldre oregelbundna form. På Wijkmans karta från 1702 syns att staden nu har expanderat och även de svårtillgängliga områdena uppe på Söders höjder har bebyggts. Men detta har skett oreglerat och gatorna på bergen följer krokigt den oländiga terrängen. Centrala Södermalm har dock genomgått en kraftig förändring och gatunätet är i stort sett detsamma som idag. Karta över Stockholm 1642 och Wijkmans karta 1702, båda SSA.

60-talen ömsade Stockholm skinn och kom ut som en större, starkare och mer välmående stad än någonsin tidigare.

Gaturregleringen på Norrmalm hade påbörjats redan på 1630-talet efter Axel Oxenstiernas idéskisser. Ett decennium senare hade turen kommit till Södermalm. Det gamla oregelbundna gatunätet som man kan se på de äldsta Stockholmskartorna utplånades i stort sett helt. Södra landsvägen bibehöll dock sin sträckning och utgör idag Götgatan från Slussen till Skanstull. Efter regleringen befolkades Södermalm i snabb takt. Enligt 1676-års mantalslängd fanns ca 1 500 gårdar och hus i stadsdelen. Men ännu hade större delen av ön en påtagligt agrar karaktär: 216 kor och 183 svin betade och bökade på Söder, dessutom fanns där omkring 250 hästar. Även getter hölls på ön vilket det inte gjorde i andra delar av 1600-talets Stockholm.³

Vid samma tid började de svårtillgängliga trakterna på bergen intas av nybyggare. Dit hade den rätvinkliga gaturregleringen inte nått. Kolonialiseringen genomfördes på bara ett par decennier. Redan på 1670-talet tycks berget ha varit fullt utbyggt. På Holms kvarterskartor i 1674-års tomtbok över Södermalm syns i stor sett lika många tomter och fastigheter som i mantalslängderna halvsekllet senare.

Den kraftiga befolkningstillväxten fram till mitten av 1600-talet hade medfört en irriterande trängsel i kyrkan om söndagarna. Lösningen blev att Södermalm delades. Gränsen drogs i nord-sydlig riktning, huvudsakligen längs Götgatan. Den nya församlingen namngavs efter Karl X Gustavs mor Katarina af Pfalz. Det s.k. Sturekapellet fick bli tillfällig andaktslokal, det hade under Johan III:s tid tjänat som temporär kyrka under bygget av Maria, och fick nu åter spela samma roll. Den 4 oktober 1654 kunde så Petrus Diderici, den första kyrkoherden i Katrina församling, hålla gudstjänst för första gången inför församlingsborna.⁴ Kapellet var högt beläget uppe på de ogästvänliga kullarna på Södermalms östsida. Men platsen ansågs fördelaktig och man beslöt att uppföra den nya kyrkan alldeles intill på samma tomt. Insamlingar företogs bland de boende på öns östra sida, men ytterligare stora summor sköts till från de övriga stadsförsamlingarna, och planerna på

kyrkobygget kunde relativt snart sättas i verket. Inte desto mindre kom bygget att drabbas av finansiella problem och Katarina kyrka stod inte färdig förrän över 40 år senare.

Under tiden hade emellertid befolknings-explosionen kommit av sig. Vid seklets sista decennium hade tillväxten mattats betänkligt. Kringen gick sämre, pengarna uteblev. Hunger och farsoter härjade. 1710 kom pesten till Stockholm. Man räknar med att den tog närmare en tredjedel av stadens invånare med sig. 1716–18 förstördes skördarna i de omgivande jordbruks-landskapen. Livsmedelspriserna steg. Myndigheterna gjorde vad de kunde för att lindra nöden, men dödligheten bara ökade. För landet som helhet har den totala befolkningsminskningen mellan åren 1697 och 1718 beräknats till ungefär 158 000 personer. För Stockholms del slog krisen hårt. Tiderna var ur alla aspekter bedrövliga, kanske de allra värsta i stadens historia. 1718 sköts kungen till döds i Norge. Liket färdades över gränsen och upp genom landet. I februari kunde stockholmarna själva bevittna kortegens sista sträcka in från Karlberg till begravningen i Riddarholmskyrkan. Karl XII:s syster Hedvig Eleonora övertog kungakronan, men hennes makt var försvagad och efter bara några månader vid makten abdikerade hon till förmån för sin tyskfödde make Fredrik av Hessen. Under sommaren 1719 samlade den ryska flottan sina styrkor vid Åländska kusten beredda att när som helst segla mot Stockholm.

Södermalmsupploppet

Oron bland stadens invånare var stor; desperationen var påtaglig varhelst man kom, men det var vid kvarteren runt Katarina kyrka och glasbruksgatorna som reaktionen skulle komma att göra sig synlig i en våldsam urladdning under tre på varandra följande kvällar. *Södermalmsupploppet* startade egentligen redan på torsdagskvällen den 2 juni 1719. Det var på Magdalena Pihls och Maria Ihres krog på Lilla glasbruksgatan som den knappt 20-åriga soldaten Petter Hogman hamnade i dispyt med en samling båtsmän. Orsaken är obekant, men ur källorna kan vi läsa att grälet snart övergick i handgemäng med både

knytnävar och knivar inblandade. Hogman som var ensam tvingades fly för sitt liv men återkom dagen därpå för att ta hämnd.⁵

Då gårdagens båtsmän inte fanns på plats när Hogman återkom på fredagseftermiddagen togs frustrationen ut på krögern och på krogens inredning. Han hade kommit i sällskap med sin kamrat Chrisoffer Tomson. Och de båda betedde sig bryskt och oförskämt. Maria och Magdalena, de båda korgvärdinnorna, hade ryckte om sig att vara prostituerade. Magdalena Phil kom ut med brännvin och några glas för att lugna ner situationen. Hon kände Chrisoffer Tomson sedan tidigare och ville utbyta en sup. Men Tomson vägrade. I stället muttrade han något om hennes tveksamma profession, varpå hon svarade med att kalla honom ”kanalje” och ”sakramenska hundsfott”. Detta var mer än vad Tomson kunde tåla; efter ytterligare några svordomar fick han tag på en käpp och började slå vilt omkring sig. Magdalena fick flera slag över ansiktet.

Därefter tilltog vandaliseringen: Hogman och Tomson slog sönder vartenda fönster i krogens båda rum. Tomson gick sedan ut på gatan för att riva ner fönsterluckorna från utsidan. ”Är icke här horhus, få vi icke slå sönder vad här är?” Stämningen var hotfull, både vandaliseringen och misshandeln fortsatte. Hogman tog den andra kvinnan om halsen och tryckte upp henne mot väggen, och även Tomson berättas ha ”överfallit henne med hugg och slag”.

Under tiden hade ryktena hunnit gå, och strax var det fullt med folk både utanför och inuti huset. Båtsmannen Mårten Widman, en känd bråkstake som gick under benämningen ”Garvare Mårten”, var en av dem som fick höra skvallret och sprang genast dit. När han kom fram var huset omgivet av gardeskarlar, båtsmän, hantverkargesäller och arbetskarlar. Men också officerare, och inte minst en mängd småpojkar var där. Och alla kastade sten mot fasaden. Mårten berättade senare i domstolsförhören att två officerare, fänriken Normarck och löjtnanten Hartz, hade tagit kommandot och beordrade skövling av huset. I rättegångsprotokollet från kämnärsrätten kan man läsa:

Sedan skola de 2ne officerarne, som varit

FIGUR 4. Katarina kyrka uppfördes under 1600-talets andra hälft. På slutningen nedanför kyrkan syns några av husen i kv. Glasbruket övre sticka upp. Bild ur *Suecia antiqua*, Kungl. biblioteket.

tillstädes, kommenderat pojkarne att riva ner luckan på huset. Och när pojkarne först dragit upp dörrarna skola officerare och gardeskarlar gått in i huset, begynnades därpå att slå ut fönstrena och ruina allt vad som fanns i Maja Ihre stuva.

Vad Garvare Märten själv gjorde i huset är oklart, han nekade konsekvent till alla anklagelser om att han hade varit inblandad i våldsamheterna, istället sa han att han försökt förhindra förstörelsen. Klart är att flera personer gick in i huset och fortsatte vandaliseringen. Dörrlåset slogs sönder, en kakelugn sparkades i bitar. Gardeskarlen Johan Leijon erkände i rätten att han gått ner i källaren där han vräkte omkull en tunna full med öl. Senare på kvällen sågs han även tillsammans med tre andra karlar bärandes på ett tungt stenbord som de uppenbarligen hade stulit från Maria Ihre. Korpralen Anders Bohm kom ut ur huset med en stor spegel under armen som han slog i gatan så att den gick tusen bitar. Ett vittne berättade att han såg både kläder, sängar och skåp kastas ut genom fönstren. I tumultet som uppstod ute på gatan stals både

det ena och det andra. Någon hade sett korpralen Oxman med ett stort klädesknyte i famnen. Gardeskarlen Petter Berg blev ertappad med ett stulet lapptäcke.

Men även misshandeln fortsatte: Magdalena Ihre berättade att en uniformsprydd underofficer tagit tag i henne och skrikit ”Du skall ut!”, varefter han släpade ut henne på gatan och slog henne. Under misshandeln förlorade Magdalena sin börs med pengar i och en guldkedja.

Nästa dag tycks ett rykte ha spridit sig att man hade skövlat ett horhus och att flera liknande ställen skulle stormas och förstöras under den kommande kvällen och natten. Det hade sedan länge florerat listor på bordeller och lönnkrogar. Många av dessa kom även att bli föremål för massans framfart. Det första var Wendela Tranelias gård.

I rätten berättade Garvare Märten att han låg och sov när lördagskvällens händelser började. Han blev väckt av en kvinna som sa till honom att han skulle stiga upp: ”De hålla på att stena ett hus!” När han kom dit såg han pojkar i full färd med stenkastningen. En stund senare

vågade sig några av pojarna tillsammans med båtsmän och några officerare in i huset. Enligt Mårtens berättelse hade de sedan ”slagit sönder, kastat ut bänkar, bord, sängar gamla tunnor och allt vad som uti huset funnits”

Att upploppet troligen inte hade uppstått helt spontant kan man ana genom förhöret med Wendela Tranelia. Hon berättade att den tidigare nämnde korpralen Oxman vid ett tillfälle hade sagt åt henne att ”sådana hus skulle ruineras”. Dessutom hade hon tidigare på lördagen träffat rotebåtsmannen Lars Kohlbohm nere vid stadsgården. De kände väl till varandra sedan tidigare; bara två veckor före upploppet hade han huggit efter henne med en kniv. Kohlbohm sprang nu fram till henne och sa att: ”I afton skall du få, som alla andra, du skall bliva bättre betalt, då vi komma till dig.” Det skulle visa sig att det inte bara var ett tomt hot; efter den kvällen var Tranelias och ytterligare nio hus helt förstörda. Kohlbohm själv dömdes till döden men blev benådad och fick istället ett års straffarbete på tukthus.

Mönstret var detsamma. Hus efter hus betades av av den uppeldade folkmassan. Gemensamt för alla de attackerade gårdarna är att det

tycks ha bedrivits både krog- och bordellverksamhet där. Folket samlades utanför husen, ett i taget. De yngsta gossarna sprang runt och bände upp sten från gatorna som de sedan försåg de äldre gesällerna, soldaterna, arbetskarlarna med. Stenkastningen pågick tills fönstren slagits sönder och de slitna träkåkarna tillfogats allvarliga skador. Därefter forcerades grinden och ytterdörren. In vällde folkmassan som gick lös på inredningen. Det som inte slogs sönder stals. Kvinnor och gossar stod utanför och plockade på sig textilier, möbler och vad annat de kom åt. När allt låg i trasor och ruiner drog mobben vidare till nästa gård.

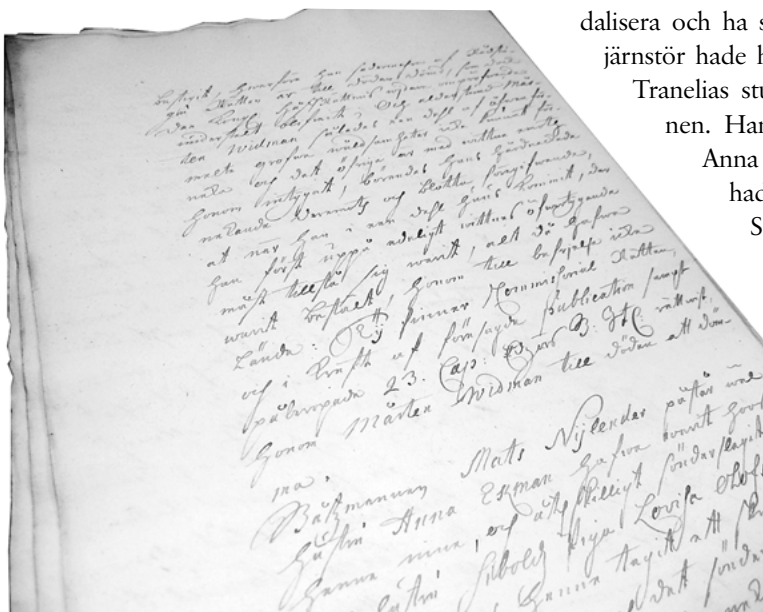
Den polisiära organisationen var maktlös. Någon möjlighet att ingripa fanns inte. Istället höll de fåtal uppsyningsmän och stadsvakter som kunnat mobiliseras sig i bakgrunden. Iakttagande, spanande - kanske någon eftersläntrare kunde arresteras? Efterarbetet blev desto viktigare. Genom noggranna förundersökningar och vittnesförhör lyckades inte mindre än 64 personer ställas inför rätta. För 36 av dessa utdömdes någon form av straff. Flertalet fick böter eller fängelse på vatten och bröd. Upp till 28 dagar kunde utdelas. De dåliga förhållandena i fängelsecellerna bidrog till straffens tyngd. De längsta straffen kunde vara lika med döden.

Garvare Mårten fortsatte att neka i rätten. Detta trots att flera vittnen hade sett honom vandalisera och ha sönder allt i sin väg. Med en järnstör hade han slagit sönder köksspisen i Tranelias stuga, och sedan även kakelugnen. Han stormade först av alla in i Anna Christina Siborgs hus. Porten hade vräcks upp med en kofot.

Senare hotade han pigan Lovisa Olofsdotter med kniv. Och på den beryktade krogen *Grå Lusén* var han ansvarig för åtminstone en söndersparkad dörr och sannolikt ett parti linnekläder som rivits i trasor.

Det tycks onekligen, värtemot hans egen berättelse, som om han var en av de ledande i upploppet.

FIGUR 5. Mårten Widmans ”Garvare Mårtens” dödsdom. Ur slottsrettens dom, 1719. SSA.

Det är utan tvekan hans namn som påträffas oftast i rättegångsmaterialet. Om det beror på att han var den mest aktive och massans ledare, eller om det beror på att han var en, i de här kretsarna, känd bråkstake ger inte källorna något säkert svar på. Vi vet att han vid minst ett tidigare tillfälle varit dömd för stöld. Upprepade förseelser ledde enligt gällande praxis direkt till dödsstraff. Mycket riktigt blev han också slutligen dömd till galgen.

Andra som fick hårda straff var korpralen Israel Oxman och gardeskarlen Claes Lenman. De var båda med under lördagens skövlingar och ansågs av rättens ledamöter ha varit pådrivande i synnerhet under förstörelsen av assistenten Petter Ahlqvists två hus i kvarteret Glasbruket större. Ahlqvist själv bodde inte i något av de förstörda husen utan levde med sin familj i en annan gård i samma område. Han hade fyra små barn tillsammans med sin hustru vilket utgjorde en ovanligt stor familj. Dessutom hade paret en piga inom hushållet, men tvingades ändå hyra ut delar av det egna boningshuset till gardeskarlen Carl Wahlberg och båtsmannen Simon Turk.⁶

I det ena av Ahlqvists två förstörda hus låg krogen "Fläkta örnen" där Anna Ekman arbetade. Hennes man som varit skeppare hade gått bort och hon bodde ensam i huset tillsammans med sina tre minderåriga barn och jungfrun Greta Skröder. I mantalslängden omnämns hon som "fattig" och utan arbete. "Fläkta örnen" var således av allt att döma – som så många andra krogar i området – en illegal bordell. Sannolikt var Anna själv känd som prostituerad för hon behandlades mycket illa i upploppet. När folket stormade in slet man av henne kläderna. Allt hon hade på kroppen stals eller revs sönder. Likaså hennes smycken; för att komma åt en ring var en av de mest våldsamma männen i upploppet beredd att skära av lillfingret på henne, men han hejdade sig i sista stund när han blev varse några öltunnor nere i källaren som tydligt lockade mer.

I det andra huset bodde paret Johan och Anna Breckhof. Johan var båtsman och tydligt räckte hans inkomster så att de kunde hålla sig med en piga – åtminstone nämns pigan Catharina Lov i mantalslängden från 1721. Men då hade paret flyttat från det förstörda huset och in till en av

granngårdarna. Oxman och Lenman var två av de första som, efter den obligatoriska stenkastningen mot ytterväggen, forcerade skranket och gick in i stugan. I följe kom så ytterligare sex eller sju karlar som genast satte i gång att slå sönder fönstren. Därefter slängdes hela inredningen ut på gatan utanför. Det var sängar, sängkläder, huseråd och diverse linne som for ut. Och tydligt var Lenman själv inte sen att ta vara på några av sakerna; efter att ha grabbat åt sig ett tennstopp inne i stugan så hade han rusat ut och hittat både en stekpanna och ett bolster som han tog med sig hem.

För stölderna dömdes Lenman till fem gatlopp. Straffformen hittade rätten i 1683 års krigsartiklar och kunde bara tilldömas militär personal. Trots det var det ändå det mest utdelade straffet under rannsakingarna av Södermalms-upploppet – hela 17 personer blev tilldömda mellan tre och nio gatlopp. Av någon anledning fick Oxman – som ju var korpral – ett annat straff, nämligen ett års straffarbete på tukthus. Hur rätten har resonerat gällande straffformerna framgår dåligt av domen. Ytterligare en person, rotebåtsmannen Lars Kohlbom, blev dömd till straffarbete. Bland de upploppsdeltagare med civila yrken var fängelse på vatten och bröd, vanligtvis i fyra eller åtta dagar, det mest frekventa straffet. Ytterligare några – huvudsakligen kvinnliga deltagare – dömdes till ris- eller spöstraff. Även den minderåriga Jürgen Kröger skulle slås med ris, men då med det tillägget att ägaren till det hus han påträffades i skulle närvara vid utdelningen av straffet.

När lördagskvällen hade övergått i natt låg sammantaget tio hus i kvarteren runt glasbrugsgatorna i spillror. Fönster, dörrar, väggar och inredning var förstörda. Lösöre var sönderslaget eller stulet. Och det skulle komma att ta flera år innan gårdarna var reparerade. Fortfarande två år senare läser vi att Wendela Tranelia tvingas upplåta sin gård till en finsk familj helt gratis. I stället för hyra hade man överenskommit om att rusta upp och renovera gården. Men var Wendela själv bodde under tiden framgår tyvärr inte.⁷ Till de tio förstörda husen skulle ytterligare ett komma att läggas under söndagen. Det var handelsmannen Johan Portmans hus, som också in-

hyste en av mycket få legala krogar i kvarteren.⁸ Vad som hände där är beskrivet mycket kortfattat i rättsprotokollen. Men en viss vandalisering åtminstone av fasaden omtalas. Dessutom slets krogskylten sönder innan folkmassan rusade vidare ner för backarna. Nästa anhalt var några kända adresser i Gamla stan.

Fram till dess hade ordningsmakten varit mycket försiktig. Stadsvakterna hade knappast några resurser att ingripa själva utan valde att hålla sig iakttagande i bakgrunden. Några få efterslätrare lyckades man i alla fall gripa, och med god förhörsteknik i politikollegiet lyckades man utifrån dessa personer nysta upp hela härvan och ställa inte mindre än 64 personer inför rätta. Av dessa var över hälften soldater eller soldathustrur. Ytterligare en stor del var båtsmän, sannolikt från den militära sidan även dessa. Av de civila var det påfallande många kvinnor, men också barn. Gruppen gesäller och arbetare utgjorde däremot en förvånansvärt liten andel av de anklagade.

När folkmassan stormade ner mot Slussen och Gamla stan var klockan nio på söndagskvällen. Då fick också rustmästaren vid gardet Martin Frustberg order från högvakten att avvärja och styra upp oroligheterna. Någon större styrka tycks han dock inte ha lyckats mobilisera för upploppet pågick ytterligare flera timmar och avbröts inte förrän efter midnatt. Minst trehundra personer omnämns ha varit med när de tre bordellerna i var sin del av Gamla stan skövlades. Det var borgaren Anders Ollonquists hus på Hälsinges gränd invid Västerlånggatan, kryddkrämaren Jonas Malmins hus på Germundsgränd vid Järntorget samt Skepparen Peter Falcks gård på Hoparegränd nära Skeppsbron som alla fick både oväntat och otrevligt besök. Bl.a. berättas att stenkastningen utanför bordellen vid Skeppsbron pågick i närmare en timme innan folkmassan trängde in. Då sprang man genast upp till andra våningen där Catarina Lundberg bodde. Enligt protokollet var hon väl känd för att ha fört ”ett mycket otidigt leverne både sön- och helgdagar med drickande, dansande och spelande, såväl om dagarna som om nätterna, och haft ofta besök av manspersoner.”⁹

I Lundbergs våning gick några båtsmän lös med yxor på inredningen. Bord, stolar, bänkar och kistor slogs sönder och kastades ut till den hungriga mobben nere i gränden. Frustberg och hans styrka hade inga möjligheter att ingripa. I stället fick de göra som stadsvakterna uppe på Söders höjder; avvakta och iakttä, samt arrestera några enstaka efterslätrare som försökt gömma sig under en trappa en bit bort. Förstörelsen av den sista bordellen pågick i nära tre timmar innan folket tröttnade och gick hem.

Kåkarna och livet på glasbruksgatorna

Den polisiära insatsen var således mycket klen, inte desto mindre var den tillräcklig för att tillgodose en mycket effektiv rättsapparat med vittnen i det initiala skedet. Det tidigmoderna svenska samhället var hårt militariserat. Och Stockholm utgjorde inget undantag, snarare var huvudstaden omgärdad av mer militära styrkor än någonsin under slutskedet av stora nordiska kriget då många soldater hade fått återvända hemåt via just Stockholm. Det bör således ha funnits goda möjligheter att kalla in militär förstärkning. Men myndigheterna valde istället medvetet den passiva och iakttagande polisiära linjen. Folkmassan agerade förvisso påtagligt våldsamt, men det var i synnerhet materiell förstörelse som präglade aktionen. Några allvarigare personskador har inte registrerats i källorna.

Den försiktiga taktiken från myndigheternas sida bör därför tolkas som att man inte i onödan ville riskera att trappa upp den infekterade situationen. Det fanns mycket folk i gårdarna och gränderna omkring. En aktiv militär insats torde ha riskerat dels en tillströmning av folk och dels våldsamma sammanstötningar mellan de beväpnade trupperna och folkmassan. I förlängningen skulle detta i värsta fall kunna komma att leda till såväl personskador som eventuella dödsfall. Exempel på en sådan utveckling hittar vi från senare Stockholmsupplopp, inte minst de stora konfrontationerna mellan militären och folket 1838 respektive 1848 som båda slutade med flera döda.¹⁰ Stadens, och i synnerhet de fattiga stadsdelarnas, karaktär av hög

FIGUR 6 & 7. Stadsingenjören Johan Holms kartor över kvarteren Nedre, respektive Övre Glasbruket. Kartorna är från 1674 men tomtindelningen torde ha bestått relativt oförändrad långt in på 1700-talet. Holms tomtbok. Södra förstaden östra, 1674, SSA.

FIGUR 8. Stigbergsgatan västerut mot Katarina kyrka i bakgrunden. Byggnaderna nederst i backen är från tidigt 1700-tal. De stod ursprungligen separerade från varandra men byggdes ihop under 1800-talet. Foto omkring 1910. Ur: Odlander & Kihlborg 1982, s. 82.

befolkningsdensitet, sliten gårdsbebyggelse och ett irrationellt slingrande gatunät torde ha medfört ytterligare ett moment i risktagandet med en hårdare militär insats. Resonemanget kräver dock en djupare inblick i den miljö som omgav upploppet för att kunna verifieras. Nedan görs därför en ansats till en beskrivning av kåkarna och livet på glasbruksgatorna. Syftet är att bättre kunna förstå både myndigheternas agerande och upploppets förutsättningar och händelseutveckling.

Husen och gårdarna på glasbruksgatorna var närmast uteslutande uppförda i trä. Och så förblev det ända in i modern tid då de flesta av de gamla träkåkarna revs i samband med Katarinavägens dragning uppför berget kring sekelskiftet 1900.¹¹ Träbebyggelsen stod dock i strid med de byggnadsordningar som kom under 1700-talet, vilka påbjöd att all nybyggnation på malmarna såväl som i staden skulle ske i sten alternativt som något enklare korsverkshus.¹² Men fattigdomen i kombination med bristen på byggmaterial i närområdet gjorde det svårt att efterfölja de nya bestämmelserna. Inledningsvis hade också de mest svårtillgängliga trakterna på Söders höjder undantag enligt formuleringen: ”Uti de avlägsne kvarteren och trakterna måste fuller de fattigas små hus få stå obehindrade.” Meningen röjer också det smärtsamma faktumet att dessa

områden var boplats för stadens absolut lägsta skikt av daglönare, arbetare och tjänstefolk.¹³ Det var kvarter som de bättre klasserna knappast hade anledning att bevista, där myndighetstövningen därför inte heller med nödvändighet ställde samma krav på lugn och ordning. Upploppet kunde därför tillåtas fortgå.

I Holms tomtbok över Södermalm från 1674 finns vackra och åskådliga kartor över de olika kvarteren och hur tomterna är placerade inom dessa.¹⁴ Däremot finns endast undantagsvis hus och gårdar utritade. Det vanliga sättet att bygga under 1600- och 1700-talet var just i gårdsbebyggelse. Tomterna var relativt stora, men skulle förutom den oländiga och bergiga terrängen ge plats för såväl boningshus som ekonomi- och verksamhetsbyggnader. Ytterst, och i vinkel mot gatan, låg vanligen bostaden, uppförd i en eller två våningar, oftast med mycket små fönster utåt. Mellan huset och granntomten var så ett högt plank placerat som omgav gårdsplanet. En större port i planket gav möjlighet att köra in med vagn för att lämna varor eller hämta exempelvis latrin.

Inne på gården kunde finnas ytterligare bostäder, men mer vanligt var att ytan upptogs av förrådsskjul, vedbodar, brygg- och bakhus samt avträde. Små odlingstäppor fanns varstans och även djurhållning förekom. Medan dessa mindre

förråd och skjul var anspråkslöst uppförda av stolpar och plank, var huvudbyggnaderna knuttimrade, vanligen på enkel torpargrund och med tak täckta av torv ovanpå lager av bräder och plankor. I de höglänta trakterna kring Katarina kyrka fanns små möjligheter att gräva källare. Den dominerande färgskalan i de fattiga kvarteren stod i olika nyanser av grått. Grått som de kala berghällarna, och grått som det väderbitna timret som utgjorde husens fasader. Falu rödfärg och koppartäckta tak blev vanliga först mot slutet av 1700-talet.¹⁵

Trångboddheten var stor. Trots lindringen från 1710-talets pestår var det mycket ovanligt att en familj kunde bo för sig själv. Vanligare var att upp till tre–fyra familjer samt ytterligare inneboende soldater, änkor eller andra ensamstående personer fick samsas inom en gård. Med folkökningen genom seklet växte även trångboddhetsproblematiken. Och där en barnfamilj vid tiden för Södermalmsupploppet åtminstone kunde få ett eget rum, blev det mot seklets slut alltmer

vanligt att tvingas samsas om de få sovplatser som stadsdelen kunde erbjuda. Sumprunkare, nattvakter och andra som arbetade under dygnets mörka timmar fick upplåta sin sovplats åt någon annan då de själva var på arbete. Och varhelst man fann nya utrymmen fylldes de med sängplatser åt stadens fattiga arbetare.¹⁶

1719 var dock inredda vindar ännu ovanliga. Utrymmena ovan innertaket nyttjades inte till annat än isolering och viss förvaring. Rummen var små, storleken avgjordes av timmerstockarnas längd. I köket brann en eld i spisen vilket försåg huset med värme. Kakelugnar gjorde inte entré i Stockholms fattigare kvarter förrän under andra hälften av 1700-talet. Vatten hämtades i saltsjön eller på Mälarsidan eller i de brunnar som fanns i den nedre delen av staden och släpades uppför backarna. Södermalmsupploppets hastigt expansiva förlopp underlättades av den höga befolkningsdensiteten som i samband med de svåra livsvillkoren samtidigt även försvårade ordningsmaktens ingripande.

FIGUR 9. Den 1 maj 1723 drabbades stora delar av östra Södermalm av en våldsamt brand. Mer än 300 gårdar förstördes. På grund av de dåliga tiderna och den bristen på byggmaterial gick återuppbyggnaden sedan mycket långsamt. Byggelsen omedelbart norr om kyrkan – däribland glasbrukskvarteren – klarade sig, troligen på grund av vindriktningen in från skärgården, undan branden. Katarinabränden 1723, kopparstick, SSM.

Rädslan för eld kan ha varit ytterligare en orsak till myndigheternas passiva agerande. Under de många krigsåren hade bebyggelsen fått förfalla, och brandföreskrifterna kunde inte upprätthållas. Torvtaken var ytterst eldfarliga, och en mängd skräpiga bodar och upplag gjorde inte läget bättre.¹⁷ 1723 slapp så elden lös, och en stor del av husen i Katarina brann. Men bebyggelsen omedelbart norr om kyrkan tros ha klarat sig varför glasbrukskvarteren förblev oförändrade.¹⁸

Området befolkades, som nämnts, av arbetare och tjänstefolk. De viktigaste näringarna var förutom hamnen de små industrierna; tobaksfabrikerna i kvarteret Ormen större, sockerbruket nere vid vattnet, kvarnarna som fick god vind uppe på bergsknallarna.¹⁹ Men klädesfabriken vid Barnängen där karolinernas uniformer tillverkades låg längre bort och huvuddelen av spinnerskorna, färgarkarlarna och de andra arbetarna vid fabrikskomplexet bodde längre söderut på ön.

Men det var trots allt sjöfarten som främst satte sin prägel på området. Nedanför den branta bergsslutningen låg bryggor och båtstugor dit fiskebåtar kom in på kvällarna och gav arbete åt sumprunkare och sillpackare. Vid järnvågen vid Slussen lastades Mälarfartens gods om till större skepp som gick mot Saltsjön. Järnbärarna bar tungt. Och på Skeppsbron kom varor från utlandet till stadens handelsmän. Och hamnens arbetare bodde i stor utsträckning uppe på östra Södermalm.

En titt i 1721 års mantalslängd ger vid handen en rätt brokig skara invånare i de kuperade kvarteren Glasbruket övre respektive större. I Holms tomtbok från 1674 går de under benämningen Glasbruket övre respektive nedre, medan de såväl på Tillæus karta från 1733 som i senare mantalslängder har delats upp i sex mindre kvarter. Området låg alltså omedelbart norr om Katarina kyrka och sträckte sig hela vägen ner mot vattnet. På de 77 avstyckade tomterna bodde sammantaget 717 personer uppdelade på 236 män, 313 kvinnor och 168 barn (inräknat tjänstegossar och -flickor var antalet individer under 15 år totalt 191 stycken). Kvinnorna dominerade således, men området var också mycket barnrikt.

Männen i området bar titlar som: skeppare, styrman, borgare (ofta som inflyttad från den finska rikshalvan), skomakare, järnbärare, kyrkodräng och gardeskarl. Kvinnorna gick ibland under sin makes titel men vanligen enbart benämnda som hustru, jungfru eller piga. Som egna hushållsföreståndare förekom dock inte alltför sällan skeppare- eller sjömansänkor, liksom soldathustrur. I flera fall var deras män försvunna i främmande land, då krigen eller haven antogs ha tagit dem. Så var det till exempel med Catharina Münsters make sjömannen Hindrik Skönskors som ingen visste om han ännu levde, eller Maria Jubb vars man, fänriken Gabriel Saren från Åbo, hade suttit i ryskt fångläger i över 12 år.

En fördelning av näringsgrenar visar också att just sjöfart och militära titlar överväger i båda kvarteren. I det större och fattigare kvarteret längs Stora glasbruksgatan på den oländiga slutningen ner mot kajen var handel, hantverk och tjänstefolk vanliga. Det var dock sällan fråga om några större handelsmän, utan snarare bodbiträden, krögerskor och kramhandlare. Till kategorin hör dock även ett större antal något svårbestämda borgare som kommit som flyktingar från Finland.

TABELL I. Fördelning av näringsgrenar bland boende i kv. Glasbruket större resp. övre, samt totalt, år 1721. Antal hushåll, absoluta tal.

Näring	Större	Övre	Totalt
Sjöfart	46	27	73
Militär	27	21	48
Okänd	20	17	37
Hantverk	22	11	33
Tjänstefolk	19	11	30
Handel	24	5	29
Ämbeten	14	4	18
Bonde	1	1	2
Ödetomt	1	1	2
Student	1	0	1
	174	97	271

KÄLLA: Mantalslängd 1721, SSA.

Det övre kvarteret, som bredde ut sig på bergets ovansida längs Lilla glasbruksgatan tycks ha varit något mer välbeställt. Fattigdomen, och framför allt trångboddheten, var inte riktigt lika påtaglig här. Totalt sett fördelar sig hela området 717 personer på 271 hushåll, vilket ger ett snittvärde på 2,65 personer per hushåll. Det rör sig således om relativt små hushåll. Historikern Mats Hayen som har gjort en liknande undersökning för åren 1760 respektive 1830 visar att hushållsstorleken under den senare perioden var något högre, men redan då på väg att åter i viss mån minska.²⁰ Delar man upp siffrorna från 1721 på kvartersnivå så ser man att hushållsstorleken var något större i det nedre kvarteret. Och likaså ser man en tydlig förskjutning mot fler hushåll, och framförallt fler personer per gårdsenhet, i Glasbruket större.

Statistiken störs delvis av en av gårdarna i Glasbruket övre som verkar ha fungerat som en fattiggård. Det var Roslagsbonden Hans Markussons gård som hyrdes av före detta packhuskarlen Sven Wassberg och dennes hustru. Hyran för hela gården gick på 120 daler om året. Wassberg själv hade tvingats sluta sin tjänst som packare vid hamnen sedan kroppen inte klarade av mer. I mantalslängden finns påpekat att han var "ofärdig", och gick med kryckor. Han var dock inte ensam om det ödet. I samma gård bodde inte mindre än 46 personer, uppdelat på 27 hushåll. Nästan samtliga av dessa har noterats som arbetsoföra. De var sjukliga, åldriga eller på annat sätt ofärdiga eller utfattiga. Här bodde, bland många andra, exempelvis den blinde mönsterskrivaren Niels Gran från Åbo, Fru Karin som "går och tigger", den ofärdiga och utfattiga båtsmansänkan Sissela och de två gamla "tiggarkärringarna" Fru Brita och Sofia som båda är över 70 år och likaledes utfattiga. Vidare tre stycken unga kvinnor mellan 16 och 18 år gamla som benämns ofärdiga och bor inom sina föräldrars hushåll.

Fattiggården borträknad ser vi att gårdsenheterna (fastigheterna) är betydligt folkrikare i det större kvarteret. I tabell 2 redovisas trångboddheten i siffror för de båda kvarteren samt för Glasbruket övre med fattiggården borträknad.

TABELL 2. *Trångboddheten i kv. Glasbruket större resp. övre, samt totalt. Antal personer per hushåll, hushåll per fastighet samt personer per fastighet, år 1721.*

	Större	Övre	Övre utom fattighuset	Totalt
Pers/hushåll	2,77	2,42	2,70	2,65
Hushåll/fastighet	3,78	3,34	2,50	3,61
Pers/fastighet	10,48	8,10	6,75	9,56

KÄLLA: Mantalslängd 1721, SSA.

Den stora andelen militära hushåll i Glasbruket övre som syns i tabell 1 förklaras till betydande del av inte mindre än fem gardesänkor som är boende just i fattiggården. Där bor även en trumslagare vid gardet samt korpralen Råberg som med sin hustru delar rum med ytterligare en gardeskarl samt en ryttare vid livgardet och dennes hustru. Detta att flera hushåll tvingades dela rum var trots allt inte helt ovanligt redan vid den här tiden. I flera gårdar förekommer att också barnfamiljer måste bo tätt och dela på sängplatser även om det ännu hörde till undantagen.

Familjeenheter var dock relativt små. Av de 271 hushållen består 89 stycken av två personer och 71 stycken är singelhushåll. Den vanligaste familjekonstellationen är ett gift par utan barn, därefter kommer singelhushållen, och sen gift plus ett, två eller – ovanligare – tre eller flera barn. Därtill kommer såkdart tjänstefolk. Att dessa fattiga människor var gifta var inte ovanligt. Stockholmsäktenskapens tid hade ännu inte kommit, och skulle så inte göra på över hundra år. I materialet hittar vi 162 gifta par, och endast fem par där relationen benämns som "käreasta".

Prostitution på 1700-talet

Att giftermålsfrekvensen var hög ger dock inga belägg för att de många barnen hade tillkommit inom äktenskapet. Som vi såg av Södermalmsupploppets beskrivning var området runt glasbruksgatorna hårt belastat av krogliv, synd och dåligt leverne. Prostitutionen i det tidiga 1700-talets Stockholm tycks ha varit omfattande, troligen också med en koncentration just till de fattiga kvarteren uppe på Söders höjder. Arbetsbristen

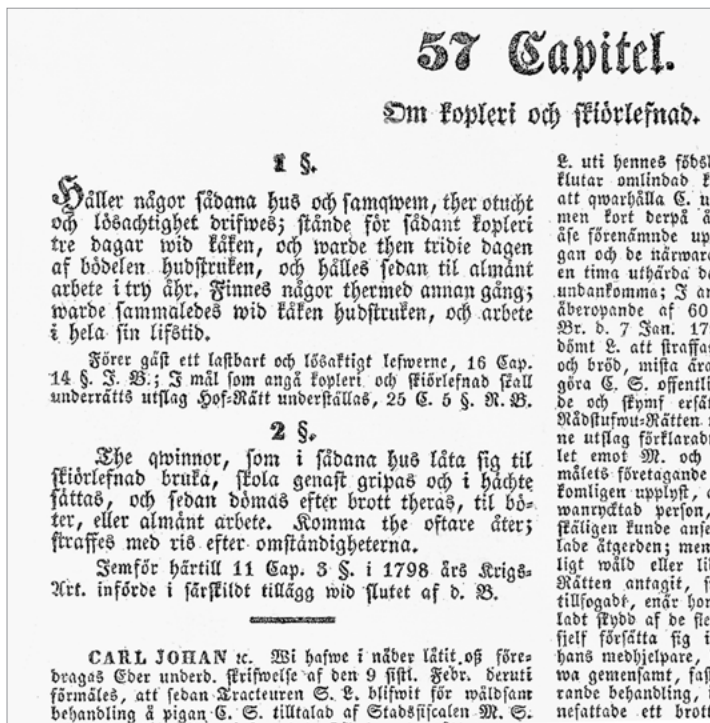

och hungersnöden bör sannolikt ha drivit upp antalet prostituerade, i synnerhet efter de dåliga skördarna på 1710-talet. Nybyggarna och deras hyresgäster på berget tillhörde den mest utsatta gruppen och det är inte osannolikt att många av områdets barn föddes som ett resultat av mer eller mindre tillfällig prostitution.

Av källorna till Södermalmsupploppet att döma tycks verksamheten ha varit knuten till en mängd lokala näringsställen och krogar. Anders Lodin, en av de som stod åtalad för medverkan i upploppet, talade under förhören med förakt bland annat om Susanna Thorin som bodde i ett av de skövlade husen, och om hennes ”odygdiga leverne som hon alltid skall hava fört”. Och bataljonsprästen Anders Djurberg menade att det thorinska huset också var beryktat över hela staden för den krog- och bordellverksamhet som bedrevs där.²¹ I mantalslängderna finns emellertid endast tre krognärningar noterade inom området. Förutom krogen i handelsmannen Johan Portmans hus där krögaren Petter Witter bodde och arbetade med sin hustru utan barn, nämns även Källaren Lokatten i Glasbruket större samt

ett utskänkingsställe i konstapelänkan Kerstin Salins gård i Glasbruket övre. Merparten av de många andra barerna var således illegala och drevs mer eller mindre helt utan myndigheternas tillstånd och kännedom.

Att alla dessa små krogbordeller också inhyses i de i övrigt fullbelagda stugorna och gårdarna torde ha erbjudit stora påfrestningar på vardagslivet. Avståndet mellan de intima relationerna och det privata familjelivet måste ha varit mycket svårt att upprätthålla. Prostitutionen hamnade närmast i knäet på de många barnfamiljerna. Att missnöjet var omfattande visar inte minst det faktum att så många människor rusade till så fort upploppet satte igång. Vissa indikatorer tyder också på att det fanns något av en plan över vilka hus som skulle attackeras. Inte minst visar en incident i Gamla stan, där man först gick till fel hus och sedan ändrade sig när detta uppdagade sig, att hela upploppet riktade sig mot just prostitutionsproblematiken och att bordellerna var den drivande faktorn i folkmassans agerande. Att Södermalmsupploppet därmed utmärker sig mot andra förindustri-

FIGUR 10. 1734 års lag, missgärningsbalken 57:1-2. "Om koppleri och skörlefnad".

ella Stockholmsoroligheter genom att det slog socialt sett nedåt står förvisso klart, men vilken ställning i övrigt hade prostitutionen i det tidigmoderna urbana samhället?

Forskningsläget kring sexhandeln i de svenska städerna på 1700-talet är helt magert. Vi får gå tillbaka till medeltiden för att hitta studier i ämnet, men även där är underlaget påtagligt klen. Lagmaterialet ger vid handen att hor, enkelt och dubbelt, kunde bestraffas mycket hårt.²² Däremot saknades reglering av försäljning av sex. Att det ändå förekom kan vi sluta oss till genom andra bestämmelser, t.ex. kring kläddräkter: enligt ett burspråk från 1462 förbjöds lösa kvinnor att bära den form av stärkt huvuddok som var tillåtet för fruarna. Och vidare fick inga lösaktiga kvinnor bära ”gråskinn, hermelin, guld eller silver”.²³

Även om lagrum saknades så förekommer de prostituerade i domböckerna från vasatiden och framåt både på landsbygden och i städerna. Ärkebiskop Abraham räknar i sin räfst från Linköping upp tjugofyra lösa kvinnor.²⁴ Och i Stockholms tänkeböcker finns en mängd exempel på såväl prostitution som koppleriverksamhet. Vi känner då dessa kvinnor huvudsakligen genom deras delaktighet i andra brottmål där de förekommer med drastiska tillnamn såsom Rödetaskan och Svarta Malin.²⁵

Populärhistorikern och författaren John Chrispinsson har beskrivit flera av dessa exempel. Bl.a. berättar han om kopplerskan Dordi, samt om Anders Skräddare som hade ”ett stall av horor”. Båda var verksamma vid åren kring sekelskiftet 1600. Vidare beskriver Chrispinsson hur det framkommer i en äktenskapstvist hur en sexmissbrukare år 1597 tvingas sälja hela sitt bohag för att få in pengar till besöken hos de prostituerade.²⁶

Men det var alltså inte förrän vid tillkomsten av 1734 års lag som prostitutionen reglerades. Missgärningsbalkens kapitel 57 bär rubriken: ”Om koppleri och skörlevnad”, och stadgar att bordellverksamhet ska bestraffas med tre dagar vid kåken samt efterföljande hudstrykning av bödeln. Därpå följde tre års straffarbete för första resan och livstids straffarbete vid upprepade förseelser. Således påtagligt hårda straff för hal-

lickar och bordellmamnor. För kvinnornas del väntade istället böter och ”allmänt arbete”. Torskarnas verksamhet reglerades inte.²⁷

Då inga lagar fanns som förbjöd prostitutionen före 1734 torde regleringen kring tiden för Södermalmsupploppet istället ha skett via parallella lagrum, huvudsakligen via lösdriveri och tiggeri.²⁸ Vid frihetstidens början var det stadsvaktens uppgift att efterse ordningen på stan. Enligt reglementet hade stadsvakten inte myndighet att gripa andra än uppenbara tjuvar och våldverkare. Ordningsbrott som fylleri, nattbulder, mm skulle stävjas på ett moderat sätt genom eskortering till hemmet. I praktiken kom dock stadsvakterna att få en mängd uppgifter utanför förordningarna, där bl.a. gripande av gatutiggare ingick som en relativt vardaglig del i arbetet.

Vid tiden för Södermalmsupploppet befann sig stadsvaktskåren i ett bedrövt tillstånd. Ledningen saknade möjligheter att genomföra uppgifterna. Manskapat var till stor del ålderstigen och sjukfrånvaron var hög. Uniformerna var ofta trasiga och beväpningen undermålig. Till Fredrik 1:s kröning tillfördes dock delvis medel för att rusta upp kåren hjälpligt med bl.a. nya tjänstedräkter. Ytterligare några år senare kom en avlastning i arbetsuppgifterna då man införde en parallell kår: den så kallade ”separationsvakten” som inrättades 1723 och fick överta vissa lättare uppgifter, huvudsakligen övervakande av tukthusfångarnas arbete med gaturenhållningen. Men även uppgiften att fasta tiggare och lösdrivare kom att falla på den nyinrättade, men mycket illa sedda, kåren.²⁹ Enligt den tidigmoderna arbetslinjen var lösdriveri förbjudet. Kunde man inte visa upp ett arbete eller en arbetsgivare enligt ”laga försvar” riskerade man frihetsberövande och tvångsarbete på rasp- eller spinnhusen. Dessa inrättningar hade lagfästs för Stockholms del i en kunglig förordning från 1698. Men den ekonomisk-demografiska krisen kom emellan. Inte förrän under 1720-talet gjorde så staten slag i saken och köpte in en tomt på Långholmen där det nya kvinnofängelset uppfördes.

I internationell forskning om förindustriella städer har man separerat bordellprostitution från gatuprostitution. Ett mönster har kunnat skönjas där utvecklingen har gått från organise-

rad verksamhet i bordeller under 1600-talet till mer enskild gatuverksamhet från början av 1700-talet. Orsaken anges vara protestantismens allt starkare grepp om stadsförvaltningarna tillsammans med könssjukdomarnas utbredning. I synnerhet blev syfilis en plåga i många europeiska städer. Men kring 1700-talets mitt vände utvecklingen åter mot en ökad organisering, mycket beroende på kyrkans tillbakagång. Riktningen gick nu mot legalisering och kontroll av de prostituerade kvinnorna.³⁰ I Stockholm genomfördes regelbundna hälsokontroller från 1812 och en reglementering från 1800-talets mitt. Några trevande försök att liberalisera lagstiftningen hade dock redan genomförts på 1830-talet vilket resulterade bl.a. i skövlingar av de semilegala bordellerna Stadt Hamburg och Källaren London i samband med Crusenstolpekravallerna under sensommaren 1838.³¹

Då ingen annan forskning finns visar studien av Södermalmsupploppet att utvecklingen i Stockholm inte tycks vara helt i fas med den europeiska trenden. Bordellprostitution tycks av källmaterialet från upploppet att döma ha varit utbrett åtminstone i glasbrukskvarteren vid 1700-talets inledande decennier. Massans snabba tillväxt och uppslutningen kring Petter Hogman och de andra som drog igång upploppet bör kunna tolkas som att prostitutionen sågs som ett problem som man kollektivt ansåg borde stävjas. Personvåldet var relativt svagt medan den materiella förstörelsen var konstant hög genom hela händelseförloppet. Det tycks således som att det inte i första hand var kvinnorna som var den huvudsakliga måltavlan utan snarare prostitutionen som fenomen som var problemet. Myndigheterna hade inte visat några större ansatser till att reglera eller dämpa företeelsen. Varken lagar eller kungörelser hade presenterats från de styrandes sida. Inte förrän 1734 års lagbok togs i bruk, över 15 år efter Södermalmsupploppet, reglerades könshandeln. Folket fick därför själva gå man ur huse med sitt missnöje. Och det blev till stor del de som själva bodde i de fattiga och bordelltäta kvarteren som med våldsamma metoder tydligt visade att man ville bli av med osedligheten och växla det dåliga livet mot ett bättre.

Avslutning

Det kan finnas många förklaringar till varför ett upplopp eller annan folkligt massaktion bryter ut. Men också till varför det sedan expanderar, utvecklas vidare, kanske byter fokus eller inriktning, och slutligt även klingar av. Varje person i massan har sina egna motiv och drivkrafter. Och det är svårt att fånga en gemensam stämning eller det kollektiva överordnade motivet. I tidigare sammanhang har jag presenterat en rad möjliga orsaker till Södermalmsupploppet. I den här studien har jag istället valt att se upploppet utifrån dess topografiska förutsättningar. Livet bland gårdarna och miljön där händelseförloppet utspelade sig växelverkade med orons utveckling och folkmassans rörelser.

Glasbruksgatorna och de omgivande kvarteren utgjorde ett svårtillgängligt område som hade blivit kvar i sin närmast arkaiska struktur. Sedan stadsregleringen med sitt rätvinkliga gatunät rullats ut över malmarna, huvudsakligen under stormaktstidens slutskede, hade Stockholm ändrat karaktär. Det hade blivit en huvudstad också i sin fysiska form. De administrativa funktionerna hade kontor i stadens centrala delar. Det var byggnader uppförda i sten. Även den växande adeln och de nya ofrälse tjänstemännen sökte sig till Stockholm där de uppförde hus och palats både centralt och på malmarna. Stenhuskvarteren spred sig varstans. Men i de fattiga delarna stod träkåkarna kvar i sin ålderdomliga gårdsbebyggelse. Under upploppet valde ordningsmakten att inte ingripa, åtminstone så länge oron höll sig utanför de centrala delarna av staden. En förklaring kan sökas just i de höga bergen och de branta klipporna på Södermalms nordöstra sida som medförde en svårbemästrad miljö dit myndigheterna inte gärna nådde och där folket något fick rå sig själv.

Av betydelse var troligen också att Södermalmsupploppet, till skillnad från många andra folkliga massaktioner i Stockholms historia, slog socialt sett nedåt. Det utgjorde aldrig något hot mot de etablerade samhällsstrukturerna. Upploppet riktade sig aldrig mot vare sig nationella eller högre politiska intressen. Istället var den lokala förankringen och de lokala villkoren ge-

nomgående karakteristiska för händelseutvecklingen.

Den passiva linjen där myndigheterna medvetet undvek att söka polisiär eller militär konfrontation med folkmassan korresponderar väl med deras agerande också i prostitutionsfrågan. Några lagrum mot prostitution fanns inte. Även om det naturligtvis fanns andra vägar att få bort åtminstone gatuprostitutionen så stod samhället för en påtagligt liberal juridik. Upploppets utveckling visar att människorna istället var beredda att själva lösa konflikter och problem i sitt närområde. Man bodde tätt inpå varandra; rykten spreds fort och en folkmassa kunde snabbt ansamlas. När sexhandeln mer eller mindre klev innanför tröskeln till det egna boendet var måttet rågat, och en gnista var allt som behövdes för att upploppet skulle bryta ut. Trångboddheten verkade således både som orsak till oron och möjliggjorde samtidigt den snabba expansion som krävdes för att krogslagsmålet skulle utvecklas till ett fullskaligt upplopp innan det hela rann ut i sanden. Bebyggelsens inverkan på händelseförloppet var således högst påtaglig. I Södermalmsupploppet 1719 agerade folket på hemmaplan och det var den egna närmiljön som stod på spel.

MATS BERGLUND (f. 1970) är fil. dr i historia och verksam vid Umeå universitet. Han disputerade 2009 på avhandlingen *Massans Röst. Upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848*.

mats.berglund@historia.umu.se
Institutionen för idé- och samhällsstudier
Umeå universitet
901 87 Umeå

Noter

1. Berglund 2009, s. 28–32.
2. Edquist 1943, s. 1; Lilja 1996, s. 119.
3. Edquist 1943, s. 48, jfr. Ericsson 2001, s. 331.
4. Edquist 1943, s. 1–10.
5. Redogörelsen för Södermalmsupploppet bygger på min tidigare beskrivning i Berglund 2009, s. 15–26.
6. Mantalslängd 1721, SSA.
7. Mantalslängd 1721, SSA.
8. I mantalslängden 1721 omtalas att de boende betalade 4:50 daler vardera till Portman för att bedriva just krögeri på gården.
9. Kämnärsrättens protokoll, fol. 7, "Kommissorialrätt ang. upploppet på Södermalm 1719", Slottsrettens arkiv, SSA.
10. Den passiva linjen användes under flertalet liknande orosincidenter i Stockholm fram till och med debaclet vid kronprins Karl Augusts begravning 1810 då riksmarskalken Axel von Fersen misshandlades till döds allt medan hundratals militära vakter stod passiva i det absoluta närområdet. Direkt efter mordet ändrades dock myndigheternas inställning och en stor mängd människor antas ha sårats till döds under den militära insatsen mot folkmobben på eftermiddagen och kvällen. Den hårda linjen kom sedan att trappas upp ytterligare under exempelvis Crusenstolpekravallerna 1838 och marsoroligheterna 1848. Berglund 2009, s. 409–411.
11. Fogelström 1989, s. 93–123.
12. Den första byggnadsordningen för Stockholm kom 1725 – två år efter den förödande branden i Klara – och följdes sedan upp av nya förordningar 1736 och 1763. Inledningsvis var endast bebyggelsen kring torgen, de större gatorna samt vid hamnarna reglerade. Men bestämmelserna blev alltmer strikta och i den sistnämnda påbjöds i det närmaste totalt förbud mot trähus.
13. Odlander & Kihlborg 1996, s. 141–143.
14. Holms tomtbok 1674, SSA.
15. Odlander & Kihlborg 1996, s. 147–150.
16. Om detta har i synnerhet P. A. Fogelström skrivit i romanen "Mina drömmars stad", Fogelström 1960. Se även Hayen 2007, s. 108.
17. Wester 1946, s. 36–39.
18. Rådberg 1965, s. 47f.
19. Loewe 1993, s. 12.
20. Hayen 2007, s. 57.
21. Kommissorialrättens protokoll 13/7, 3/8 1719, "Kommissorialrätt ang. upploppet på Södermalm 1719", Slottsrettens arkiv, SSA.
22. Ekholm 2009, 228–236.
23. Dahlbäck 1988, s. 123–124. Den senare bestämmelsen härstammar från burspråk 1459. *Kulturhistoriskt lexikon*, 2:a uppl. 1981, bd. 13, s. 508.
24. Levander 1933, s. 90–99.
25. Levander 1933, s. 91, jfr. *Kulturhistoriskt lexikon* 1981, s. 508.
26. Chrispinsson 1999, s. 97–98, 159–165, 276.
27. *Sveriges rikets lag gillad och antagen på riksdagen åhr 1734*, 1736, MB 57:1–2.
28. Tiggeriförordningar kom 1642 och 1698, se Wester 1946, s. 42.

29. Wester 1946, s. 10–14.
 30. Prostitutionsutredningen 1981, s. 35–38.
 31. Svanström 2000, s. 262–280; Berglund 2009, s. 331–333.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Stockholms stadsarkiv (SSA)
 Holms tomtbok. ”Södra förstaden östra 1674”.
 Mantalslängd 1721
 Slottsrettens arkiv, ”Kommissorialrätt ang. upploppet på Södermalm 1719”.

Tryckta källor och litteratur

- Berglund, Mats, 2009, *Massans röst. Upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848*.
 Chrispinsson, John, 1999, *Sekelskiften. En krönika om sex, makt och pengar*.
 Dahlbäck, Göran, 1988, *I medeltidens Stockholm*.
 Edquist, Märta, 1943, *Petrus Diderici Arenbechius och hans tid. Bilder ur Stockholms kyrko- och församlingsliv på 1600-talet*.
 Ekholst, Christine, 2009, *För varje brottsling ett straff. Föreställningar om kön i de svenska medeltidslagarna*
 Ericson (Wolke), Lars, 2001, *Stockholms historia under 750 år*.
 Fogelström, Per Anders, ”Från det försvunna. En berättelse om livet vid Glasbruksgatorna”, *Från det försvunna*, SSÅB 1989, s. 93–123.
 Fogelström, Per Anders, 1960, *Mina drömmars stad*.
 Hayen, Mats, 2007, *Stadens puls. En tidsgeografisk studie av hushåll och vardagsliv i Stockholm, 1760–1830*.
 Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid, Bd 13, 2:a uppl. 1981, red. Ingvar Andersson & John Granlund.
 Levander, Lars, 1933, *Brottsling och bödel*.
 Lilja, Sven, 1996, ”Stockholm under huvudstädernas sekler. Stockholms befolkningsutveckling i jämförande perspektiv”, *Historisk tidskrift* 116, s. 339–361.
 Loewe, Walter, 1993, *Tobakspinnarna och tobaksfabrikerna i 1600-talets Stockholm*.
 Odlander, Siv & Kihlberg, Brita, 1986, ”Södermalms trähus”, *Borgarhus och kåkar. AB Stadsholmen – ”sanering” och byggnadsvård i Stockholm 1936–1986*, red. Göran Söderström, s. 141–177
 Odlander, Siv & Kihlberg, Brita, 1982, ”Trähus på Söder – upprustning pågår”, *Stadsvandringar 5* (Stockholms stadsmuseum), s. 62–83.
 Prostitutionsutredningen, 1981, *Prostitutionen i Sverige. Bakgrund och åtgärder. Betänkande*.
 Råberg, Marianne, 1965, ”Södermalms stadsplan under 1600- och 1700-talen”, *Årsberättelser*, Stockholms stadsmuseinämnad 1964–1965, s. 25–54.
 Svanström, Yvonne, 2000, *Policing public women. The regulation of prostitution in Stockholm 1812–1880*.
Sveriges rikets lag gillad och antagen på riksdagen år 1734, 1736.
 Wester, Nils, 1946, *Kungliga politi- och brandkommissionen. Studier rörande Stockholms stads politiväsen under 1700-talet*.

“Loose living”. The Södermalm Riots of 1719 and the “Glassworks Streets” in the Parish of Katarina

by Mats Berglund

Summary

For three consecutive evenings in July 1719, there was rioting in one of the very poorest districts of Stockholm. Several hundred people – soldiers, sailors and artisans mainly – from the lower classes had gathered to attack and destroy a total of eleven houses in the precincts round about the two streets Stora and Lilla Glasbruksgatan (the “Glassworks Streets”) in the eastern part of the Södermalm district (south Stockholm). The authorities’ reaction during the riots

was one of wait and see; they were able to arrest only a few people on the spot, and basically no attempt was made to restrain the mob. On the other hand a thorough investigation took place afterwards, as a result of which nearly 40 people received strikingly harsh sentences. In all probability every one of the houses attacked also served as a covert tavern and brothel. These events have been dubbed the Södermalm Riots.

In previous studies I have asked what triggered the riots and why the authorities reacted the way they did. This essay concentrates instead on the local aspects and preconditions. With the exception of the final day of rioting, when the crowd moved in on the centre of town, the disturbances were confined to a surprisingly small local neighbourhood – just a couple of precincts up on the inaccessible rocky heights of east Södermalm were affected. That neighbourhood was a relatively recent development: no streets are shown on the maps until the end of the “Age of Greatness” (c. 1721). And for a long time this neighbourhood was afflicted with poverty, overcrowding and tough living conditions. Many of the women were forced into prostitution, hence the large number of brothels in the neighbourhood. The question this essay sets out to answer concerns the role played by the very distinctive social geography of the place, both for everyday life in the “Glassworks Streets” and for the extraordinary occurrence of the rioting.

The bare, steep, rocky heights made life difficult for the people living there. Water and other necessities had to be hauled up daily, and serviceable building materials were in short supply. The houses were huddled together and were generally built of wood, with straw and peat roofs. Accessibility problems and the outstanding risk of fire were probably contributory reasons for the passive stance of the authorities. But the fact of the neighbourhood being inhabited by the very lowest orders of society can also have played a part, because, this being so, the riots never posed a threat to social order, at least so long as the crowd stayed in their own quarters up on the hilltop. A review of the tax registration records in the Stockholm City Archives shows that in 1721, two years after the Södermalm Riots, there were a total of 717 people living in the two precincts called Glasbruket större and Glasbruket övre (respectively, “Major” and “Upper”). Women preponderated, but there were also very

many children. The men’s occupational designations were mostly connected with shipping and the Army. A lot of the men were employed in the docks. Assistants, labourers and journeymen in commerce and crafts were also much in evidence. But there were also a number of burghesses, often immigrants from the Finnish half of the kingdom, and servants were a frequently occurring category.

There were 77 property units in the neighbourhood (including a number of plots which as yet had not been built on or else lay derelict) and there were 271 households. Thus every housing unit or homestead had to accommodate several families. The statistics are distorted, however, by a poorhouse with no fewer than 46 paupers, invalids or aged men and women, divided into 27 households, living together in the same homestead unit. Leaving aside the poorhouse, overcrowding still produced an average of two-and-a-half families per property unit. But the breakdown between the two precincts investigated is uneven. Family units were more numerous and overcrowding far greater in “Glassworks Major” than in “Glassworks Upper”.

The widespread prostitution in the neighbourhood, combined with this overcrowding, probably entailed very great problems in practice – bearing in mind, not least, the large numbers of children – in that the public sex trade was forced to encroach on the territory of the private family sphere. When the authorities failed to intervene, the residents themselves had to take to the streets and, in a violent outbreak directed against the corner brothels, deal with the matter themselves. This way of looking at events makes possible an interpretation whereby the local connection was crucial to the course of events, though at the same time overcrowding was a contributory underlying cause both of the riots and of their spreading so rapidly, given the possibility of high-speed rumour-mongering and mass recruitment.

Keywords:

Stockholm, Södermalm Riots, Street violence, Poverty, Prostitution, Urban history

Det moderna 1700-talet

– restaureringarna av Stola säteri

av Robin Gullbrandsson

Kring förra sekelskiftet vaknade intresset för det svenska 1700-talet. Dess efterlämnade byggnadsarv började värdesättas av konstnärer, arkitekter och den gryende konsthistoriska disciplinen. Det svenska gestaltandet av de kontinentala stilarna prisades för sin enkla värdighet utan överdrifter. Vad som i mycket var resultatet av brist på resurser kom att lyftas fram som ett nationellt drag och därmed en positiv kvalitet. Arkitekt Fredrik Lilljekvists omdiskuterade restaurering av Gripsholms slott kring 1890 var den första i Sverige att ta hänsyn till arvet från 1700-talet i och med kavaljersflygelns bevarande. Under 1900-talet har flera av landets mest kända 1700-talsmiljöer restaurerats, inte sällan genomgripande.¹

Denna artikel fokuserar på 1900-talets restaureringar av manbyggnaden på Stola säteri i Västergötland. Vad kan vi läsa ut av de ställningstaganden som de olika insatserna innebar? Hur svarar dessa mot samtidens och den enskilde restauratorns syn på arkitektur och restaurering? Var står arbetena på Stola i jämförelse med andra svenska restaureringar av profana 1700-talsmiljöer? I och med att studieobjektet är orört av 1800-talets omdaningar har här funnits helt andra förutsättningar för restaurering än i bostäder som bebotts kontinuerligt.

Stola ligger i Strö socken på halvön Källand i Väneren. Det är en av de mer välbevarade svenska herrgårdsmiljöerna från 1700-talet. Inbäddad i en slumrande engelsk park ligger den vitputsade manbyggnaden från 1713–1719. Den är murad av marksten i två våningar med ett krönande säteritak. Fasaden är enkel utan annan utsmyckning än rusticerade hörnomfattningar och en cen-

tralt placerad entré med kolonnuren balkong. Manbyggnadens exteriör har i sin stramhet setts som ett uttryck för dels byggnadstidens nödår, dels uppkomsten av en specifikt svensk tolkning av den kontinentala arkitekturen. Tydligast förmedlas detta av Gustaf Näsström 1948 i det populära bildverket *Forna dagars Sverige*: ”Enkel som en karolinsk fältuniform förebådar Stola frihetstidens osmyckade, lugnt rytmiserade herremanshus /.../ en skiftning av det finast och renast svenska i vår prunkfattiga men gratiösa byggnadstradition.”² Knappheten sågs som en kvalitet gångbar även efter funktionalismens genombrott, ett svenskt särdrag. Av övriga byggnader på mangården återstår idag ingenting från 1700-talet. De fyra karolinska flyglarna, som bland annat inrymde köket, revs på 1800-talet.

Manbyggnadens bottenvåning är en ren bostadssvit med i södra delen grevens sängkammare och kabinett samt bibliotek och i norra delen lilla matsalen och tjänstefolksutrymmen. Övervåningen har såväl bostads- som rena representationsrum. Främst märks stora matsalen, vita förmaket och riksrådinnans kammare. Planlösningen är med sin något bristfälliga symmetri mer karaktäristisk för 1600-talets adelsbostäder än den karolinska tidens.³ Den modifierades dock redan kring 1750 då de beundrade rokokoinredningarna tillkom.

Slakten Ekeblads stamgods

Stolas historia är intimt förbunden med ätten Ekeblad och en byggnadshistorik kan svårigen bortse från detta. Manbyggnaden förkroppsligar ägarnas ambitioner och ideal. Den i grunden

FIGUR I. Exteriör av manbyggnaden på Stola. Dagens varmt brutna puts, den exponerade naturstenssockeln, säteritaketets kopparplåt, den helglasade balkongdörren och bottenvåningens fönsterbågar är ett resultat av Erik Lundbergs restaurering 1949–1951. Foto författaren.

medeltida gården kom i släkten Ekeblads ägo på 1400-talet och kan med rätta betecknas som dess stamgods. Med tiden intog ättens medlemmar betydande positioner i riket. Från och med Johan III:s tid framträdde en lång rad av hovmän och militärer, varav flera fick utbildning i Tyskland och Frankrike. De var flitiga brevskrivare och boksamlare, varför det med tiden uppstod en omfattande bok- och brevsamling på Stola, vilken pietetsfullt vårdades och utökades av arvingarna.

Claes Ekeblad d.ä. (1669–1737) förlänades grevetitel och krönte sin karriär med en riksrådstitel. Det var han som lät uppföra den nuvarande manbyggnaden 1713–1719. Sonen Claes Ekeblad d.y. (1708–1771) kom att fylla en bana liknande faderns och kombinerade sina uppdrag som riksråd och universitetskansler med privata vetenskapliga studier, intressen som delades av hustrun Eva De la Gardie (1724–1786), den första kvinnan i Kungliga Vetenskapsakademien. Båda var de typiska representanter för frihetstidens högadel. Eva De la Gardie var därtill en av de adelskvinnor som med fast hand drev lantgodset medan maken skötte sina plikter i huvudstaden. Under Claes Ekeblad d.y. moderniserades stora delar av Stolas interiör genomgripande kring 1750. Det har på goda grunder antagits att rokokorummen skapats av godsherrens näre vän, Carl Hårleman (1700–1753).⁴ Denne har kommit att ses som fadern till svensk inredningskonst. Under 1730- och 40-talen ansvarade Hårleman för inredningen av Kungliga slottet i Stockholm och introducerade där den franska rokokon i Sverige. Att inflika är att Ekeblad kring 1740 verkade som svensk minister i Paris och då kom i kontakt med de nya strömningarna. I ett antal herrgårdar omsatte Hårleman det franska rumsidealet i en enklare tappning som kom att gälla som norm under hela den gustavianska tiden.⁵ På Stola är vita förmaket och riksrådinnans kammare på övervåningen de mest konsekventa proven på hårlemansk inredningskonst, med heltäckande boaseringar och dekorativa dörröverstycken. Närbesläktade är de samtida inredningarna på Hörle herrgård i Småland.⁶

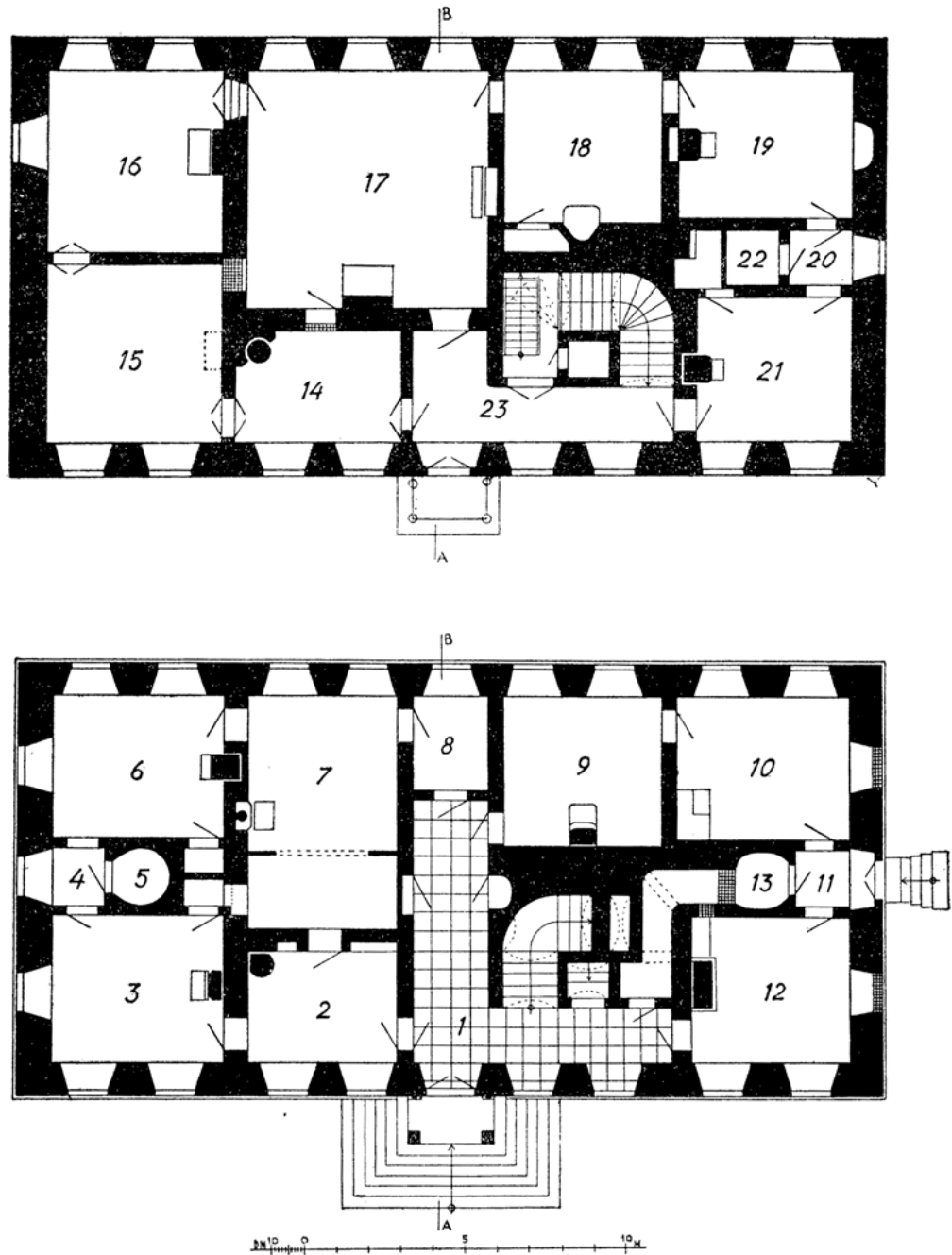
Släkten Ekeblads tid på Stola slöts med Claes Julius Ekeblad (1742–1808) och dennes hustru Brita Horn (1745–1791). Deras tillvaro på lant-

godset skildras i makens bevarade brev och dagböcker. Där framgår tydligt hur den världsvane hovmannen längtade efter den lugna tillvaro som så direkt kommer till uttryck i Lars Sparrgrens akvarell från 1783 med grevinnan som läser en bok medan greven lagar fiskenät. Genom dylika dokument har eftervärlden en levande bild av adelns liv på landet. För vidare läsning om släkten Ekeblad och Stolas byggnadshistorik hänvisas till William Karlson och Barbro Westrins skrifter.⁷ När Stola under 1900-talet behandlats populärt och vetenskapligt så har ägarna tagit minst lika stor plats som byggnaden i sig; för liknande objekt har skildringarna som regel haft ett snävare fokus på ren konst- och arkitekturhistoria.⁸

Från lantligt adelsresidens till ödehus

Med den siste medlemmen av ätten Ekeblads, Claes Julius, död 1808 kom huset att överges som permanentbostad efter endast ett sekel. Systemsonen och arvtagaren greve Gustaf Piper (1772–1857) planerade en mindre modernisering 1813 som troligen ej kom till utförande.⁹ Han föredrog att vistas på sina andra egendomar och förde med tiden dit delar av möblemanget. Det resterande auktionerades ut och Stola lämnades åt sitt öde. Gårdens inspektör bebodde en nybyggd flygel som revs på 1950-talet. Gårdsfolket bebodde de övriga flyglarna.

Manbyggnadens tak av ekspån började läcka, fönstren gick sönder och fåglar flög in. Endast ett par rum, däribland vita förmaket, hölls nödtorftigt möblerade för eventuell övernattnings.¹⁰ Inte heller följande ägare, Pipers dotter, grevinnan Louise Hamilton (1808–1879), intresserade sig för Stola. Stora matsalen användes som spannmålsmagasin, golvbrädorna i flera rum användes som byggnadsmaterial av bönderna i trakten och i riksrådinnans kammare lär en sadelmakare ha verkat.¹¹ Vid 1800-talets slut var således manbyggnaden i ett skamfilat tillstånd. De följande ofrälse ägarna såg dock i allt högre grad ett värde i byggnadens historia, vilket resulterade i konservator Alfred Nilsons arbeten 1928–1929 och arkitekt Erik Lundbergs restaurering 1948–1951. Det är dessa i sin tid välrenom-

FIGUR 2 a & b. Plan av nedre och övre våningen i Stola manbyggnad efter inventariet 1796. 1. Förstugan. 2. Grevens lilla förmak. 3. Första biblioteket. 4. Lilla kabinettet. 5. Tvättrum. 6. Andra biblioteket. 7. Grevens sängkammare. 8. Kammartjänarens kammare. 9. Lilla matsalen. 10. Mademoisellernas kammare. 11. Mellanförestugan. 12. Jungfrukammaren. 13. Skrubben. Rum nummer 5 och 13 hyste före ombyggnaden kring 1750 två spiraltrappor som förbands av en tjänargång i husets längdaxel, ett i karolinska sammanhang ålderdomligt drag. 14. Kabinettet. 15. Salongen. 16. Vita förmaket. 17. Stora matsalen. 18. Gröna förmaket. 19. Riksrådinnans kammare. 20. Toilett. 21. Fröken Ebbas kammare. 22. Kontoret. 23. Övre förstugan. Ur Karlson 1940.

merade yrkesmäns insatser för att framhäva Stolas historia som är fokus för denna artikel. Stola är sedan 1966 byggnadsminne och förvaltas idag av en stiftelse. Sedan 1985 omfattas hela interiören, alltså även Lundbergs tillskott, av byggnadsminnet.¹² Stolas restaurering pågår egentligen fortfarande i det avseendet att möbler och inventarier med anknytning till godset eftersöks på auktionshuset.

Källmaterialet kring Stolas förändringar under 1900-talet är magert, särskilt vad som rör insatserna före 1928. Ledtrådar ges av ett fåtal fotografier, några brev och godsägaren Holger Anders noteringar om de olika rummens utseende före 1949.¹³ Alfred Nilsons arbeten är däremot väldokumenterade, åtminstone fotografiskt medan Erik Lundbergs restaurering av kostnads skull aldrig fick någon tillfredsställande dokumentation.¹⁴ Vad som finns är ritningsmaterialet i Arkitekturmuseet, Anders ovan nämnda noteringar och en promemoria av Lundbergs hand. De anteckningar som Lundbergs elev Uno Söderberg förde är idag försvunna.¹⁵

Ansatser till ett återställande

Först med Carl Johan Lindqvist kom det ödsliga Stola att åter få en intresserad ägare. Hans första åtgärd blev 1880 att reparera takstolarna och byta ut de uttjänta ekspånen mot tegelpannor. Utslagna fönsterrutor ersattes. Övervåningens salar röjdes från spannmål, men tycks inte ha blivit föremål för några upprustningsinsatser. Familjen Lindqvist bebodde inspektorsbostaden.

Lindqvists svärson Artur Otterström övertog 1908 godset och påbörjade mer omfattande renoveringsarbeten som gjorde delar av manbyggnaden bebodlig. På bottenvåningen inlades nya golv med smala, maskinsågade brädor, brädtacken vävspändes och ytskikten förnyades med färg och tapeter. Flera rum fick moderna vita kakelugnar. Bland de ganska hårdhänta åtgärderna

finns ändå en del vittnesbörd om ett intresse för byggnadens historia.

Grevens sängkammare omdanades 1909 till matsal med referenser till husets förflutna. Utöver en mörk boasering lät Otterström en dekorationsmålare Petersén förse väggfälten med kopior av den sengustavianska tapet som avlägsnades vid renoveringen av riksrådinnans kammare föregående år.¹⁶ Över dörren till grevens förmak målades ”1720–1909”. Lilla matsalen blev bibliotek med 1700-talets bokhyllor som överlevt auktioner och förfall. Dit flyttades en samtida grön kakelugn från salongen. Riksrådinnans kammare var ett av rummen på övervåningen som åtgärdades. Vid sidan av nya golvbrädor, vävspänning av tak och nya färgskikt i vitt och grönt på boaseringen nedtogs de medfarna dörröverstyckena av rispapper med kineserier för att ersättas med kopior utförda av en konstnär R. Lindqvist. Även fröken Ebbas kammare och kabinettet renoverades. I det senare skall skadade rispapperstapeter ha tagits ned från väggarna och monterats på lösa skärmar.¹⁷ Längs taket utförde Petersén en rokokoslinga baserad på ett mönster som ännu finns bevarat på ett tapetstycke i rummet. Denne

FIGUR 3. Stolas manbyggnad fotograferad av arkitekt Anders Roland 1905. Taktäckningen av spån är bytt mot tegelpannor, men i övrigt är exteriören oförändrad sedan 1700-talet. Foto i Västergötlands museums arkiv.

FIGUR 4. Stora matsalen före Alfred Nilsons konservering. Takmålningen var till stor del överstruken med grå färg, vävtapeterna var mycket medfarna och den öppna spisen hade en kakelugnsinsats. Foto i Alfred Nilsons arkiv, ATA.

utförde även ett dekorationsmåleri à la greque – med förlaga från stora matsalens dörrar – på dörren mellan övre förstugan och fröken Ebbas kammare. På så vis förstärktes barockkaraktären i detta rum. Med hjälp av en vattenspruta tog Otterström fram mittpartiet av takmålningen i stora matsalen, vilken tillika med väggarna strukits över med grå färg i samband med den härlemanska omdaning.

Otterströms insatser präglas huvudsakligen av sin tids inredningsideal, vilket tog upp formelement från 1700-talet. Man har fritt handskats med rummen och deras inredning. Samtidigt värdesattes enskilda dekorativa element i och med att de bevarades eller frilades, i något fall har en stil renodlats. Känslan för patina saknas dock. Liksom inom det sena 1800-talets konserveringar har man hellre kopierat än konserverat, man eftersträvade nya ytskikt. Samtidigt måste vi se arbetena som resultatet av en enskild ägares intressen, behov och resurser. Någon medveten

restaurering var inte möjlig och delar av övervåningen åtgärdades aldrig.

Det var nu första gången som Stola presenterades för en större publik. Detta skedde 1910 i serien *Svenska slott och herresäten* med ett tydligt konst- och kulturhistoriskt perspektiv. I de svenska herrgårdarna gömmer sig ett nationellt kulturarv var publikationens budskap.

Vetenskaplig konservering

När Carl Ander blev ny ägare 1916 kom tankar på en restaurering att växa fram. Ander hade skapat en förmögenhet som ägare till en herrkiperingsfirma i Lidköping och hans fru hade ett stort intresse för inredning. Fru Ander avled dock före restaureringen.¹⁸ Vid ägarskiftet saknade vita förmaket och salongen ännu såväl golv som tak.¹⁹ En första insats synes ha blivit att lägga in smala, maskinsågade brädor och vävspanna taken för att få dessa rum bebodiga.

FIGUR 5. Stora matsalen idag med de av Nilson konserverade tapeterna, takmålningen och dörrarna. Möbleringen är sedan Lundbergs restaurering tidstrogen med fällbord och stolar längs väggarna, så som rummet ursprungligen tedde sig till vardags. Foto författaren.

Under 1920-talet tog Ander kontakt med konservatorn Alfred Nilson (1888–1953). Denne var då sysselsatt med den omfattande och uppmärksammade restaureringen av det närbelägna Läckö slott. Nilson är känd som en pionjär för den antikvariska konserveringen i Sverige. Hans stora ateljé verkade i hundratals kyrkor och herrgårdar från 1921 till 1953. Nilson stod nära riksantikvarie Sigurd Curman och verkade i enlighet med dennes restaureringsideologi.²⁰ Engagerandet av Nilson ledde till en genomgripande konservering av större delen av övervåningens rum, vilka i princip behållit hela sin fasta inredning. Arbetena ägde rum 1928–1929 och är dokumenterade fotografiskt i Nilsons arkiv.²¹ Övervåningens rumssvit fick en museal behandling men kom att möbleras som fungerande bostad vilket syns på fotografier.

Det största arbetet medförde stora matsalen, den enda av salarna med ett intakt karolinskt tidsskikt. Före konserveringen var väggar-

nas figurmålade tapeter med pastorala scener i mycket dåligt skick. Stora revor, fuktskador och ett bortskuret parti hade gjort delar av dem fragmentariska. Takmålningen var som nämnt till stor del övermålad och i den öppna spisen fanns en kakelugnsinsats. Kompletterings- och retuscheringsarbetet på tapeterna blev nödvändigtvis omfattande. Nilsons tillägg är starkt förenkla och naiva för att harmoniera, men inte konkurrera med originalen. I huvudsak utgörs de av ifyllda konturlinjer och enhetliga färgfält, ytorna är matta. Enstaka originalytor med bevarad fernissa vittnar om vävtapetens ursprungliga fyllighet. Nilsons arbete speglar här Curmans konserveringsetik som gick ut på att skapa ett rumsligt helhetsintryck med hänsyn till autenticitet och patina. Nödvändiga tillägg för att skapa en helhet underordnar sig originalet. Takbrädorna togs ned och barockmåleriet i läcköskolans anda togs fram i sin helhet och retuscherades på ateljén i Stockholm, den öppna spisen åter-

FIGUR 6. Detalj från vävtapeterna i stora matsalen som tydligt visar intakt original respektive Nilsons återhållsamma och förenklade kompletteringar, vilket vittnar om den konserveringsetik Sigurd Curman förespråkade. Foto författaren.

FIGUR 7. Det av Nilson på karolinskt manér dekor-målade taket i övre förstugan. Foto i Alfred Nilsons arkiv, ATA.

ställdes. För stora matsalen tillverkades en ny barockmöbel med stolar och bord efter förlagor på Nordiska museet.²²

I vita förmaket skrapade Nilson fram originalfärgen och förgyllningen på Härlemans inredning under ett tjockt lager vit och gulgrön färg. Den befintliga släta taklist som troligen uppsatts vid inläggning av nytt tak byttes mot en ny med rokokoprofil; vilket vittnar om ett försök till att skapa en helhet. I gröna förmaket var den fasta inredningen bevarad från byggnadstiden och hade endast ytligt moderniserats av Härleman. Detta kom att leda till något av en stillkonflikt i det konserverade rummet. Barockens dekormåleri togs fram på dörrarna och i fönstersmygarna, på en blinddörr utförde Nilson kompletterande måleri à la greque för att förstärka symmetrin. Samtidigt framtogs den gröna härlemanska färgsättningen på övrig träinredning och de ekbladsprydda tapeterna konserverades. Lakunerna efter porträtt över dörrarna fylldes med nymålade jaktstycken, utförda av Nilson själv – alternativt brodern och konservatorn Osvald Ovald – med en modern penselföring.²³

I riksrådinnans kammare återbördades de ursprungliga dörröverstyckena efter konservering. I fröken Ebbas kammare uppsattes de rispapperstapeter som låg i ramar på vinden. Dessa kompletterades med noggrant nytillverkade våder från Nilsons ateljé.²⁴ Det är anmärkningsvärt att tapeterna inte uppsattes i sitt ursprungliga sammanhang, kabinettet, men kanske saknade såväl Ander som Nilson kunskap om detta, eller också fann man att detta rum genom sin kakelugn hade mer rokokoprägel än kabinettet och därmed lämpade sig bättre för att skapa en helhet. Faktum är att Nilson undvek att skrapa fram barockmåleri på dörrar och i fönstersmygar. Strävan efter en god helhetsverkan ligger säkerligen också bakom de nya kassettaksimi-

FIGUR 8. Vita förmaket med de hårlemanska panelerna, vars ursprungliga färg togs fram av Nilson. Skurgolvet med sin patina lät Lundberg hämta från en rivnen byggnad i Lundsbrunn. Medan Lundberg i nedervåningen satte in nya fönsterbågar och synliga radiatorer så var tillvägagångssättet mer musealt i övervåningen. Befintliga originalbågar bevarades och värmen löstes genom golvvärme. Foto författaren.

tationer i barockstil som Nilson målade i de båda förstugorna. De är också uttryck för att arbetena skedde i en fungerande privatbostad. Nilson bistod även Ander med införskaffande av passande antika möbler, deras uppställning och gardinuppsättningsförslag.²⁵

Erik Lundbergs restaurering

Carl Anders son, Holger, fortsatte under hela sitt liv att arbeta för ett återställande av Stolas manbyggnad till dess utseende under släkten Ekeblad. 1948 registrerades Stola som kulturhistoriskt märklig byggnad och fick därmed lagskydd. Ander kontaktade landsantikvarie Gunnar Ullenius i Skara som yttrade sig över byggnaden och parken. Han föreslog Ander att anlita restaureringsarkitekten och professorn i arkitekturhistoria på Konsthögskolan, Erik Lundberg (1895–1969), för ett förslag till restaurering.²⁶ Tillsammans med arkitektpartnern Ernst Auby svarade Lundberg 1949–1951 för det utseende Stola bevarat till idag. Dokumentationen av restaureringen var bristfällig eftersom Anders ekonomi inte räckte till. Restaureringsarbetena berörde huvudsakligen manbyggnaden, även om smärre arbeten tycks ha företagits med parken, bland annat röjning av vegetation, anläggning av en kallmur, uppmurning av grindstolpar och rivning av inspektorsbostaden.

Arbetena följde två olika linjer, en museal och en mer gestaltande, varav den senare vid denna tid blev kännetecknande för Lundbergs kyrkorestaureringar. Exteriörens kärva och ålderdomliga karaktär förstärktes genom friläggande av sockelns stenmaterial och en följsam, varmt bruten fasadputs. Detta var åtgärder som låg i linje med läromästaren Curmans kyrkorestaureringar som värnade intrycket av patina. Takets tegeltäckning ersattes dock av koppelplåt istäl-

let för en återgång till ekspån. Detta motiverade Lundberg med att han ville ge byggnaden ett så varaktigt skydd som möjligt, ett ”för århundraden framåt underhållsfritt taktäckningsmaterial”.²⁷ Fönstren fick nytillverkade kopplade bågar med indelning motsvarande den gamla. Endast i övervåningens museala rumssvit mot trädgårdssidan i väster och på gavlarna restaurerades de befintliga originalbågarna.

Vad som kom att bli en central del i Lundbergs restaureringsideologi var bodelningen mellan gammalt och nytt, där han skiljer sig från Curman. Nytilskotten skulle inte vara pastischer utan markera sin tid och därför utföras med traditionella material och tekniker. Två sådana lundbergska ”accenter” i exteriören är den nyupptagna källaringångens kopparklädda skärmtak och trädgårdssidans konstruktivistiska trappa i trä och smide på en plats där ett äldre altanläge

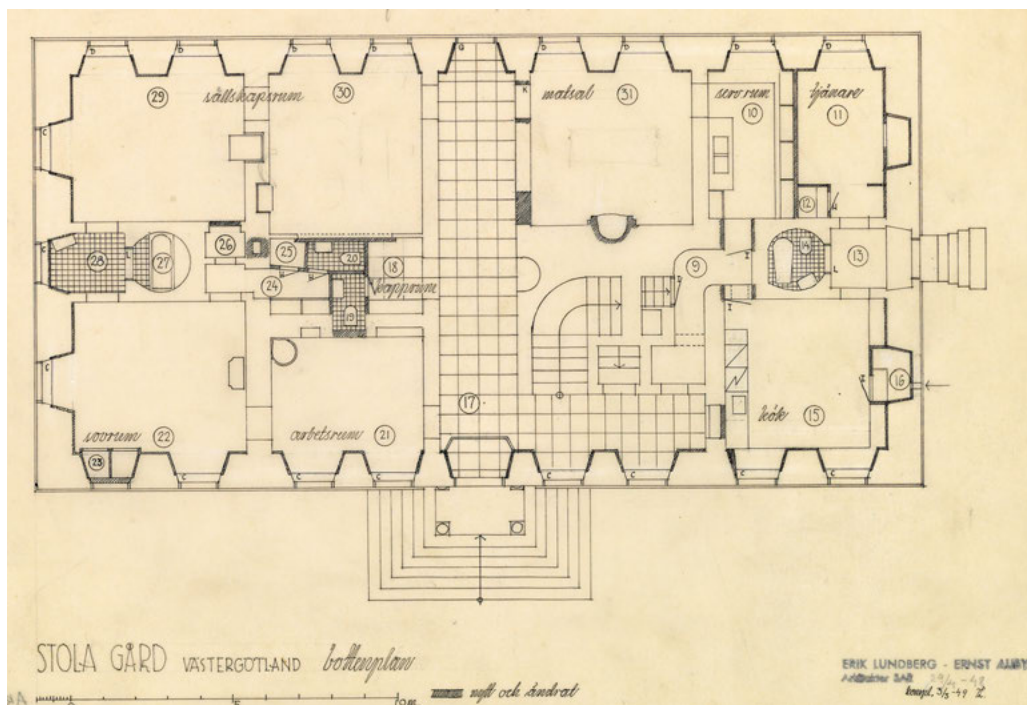
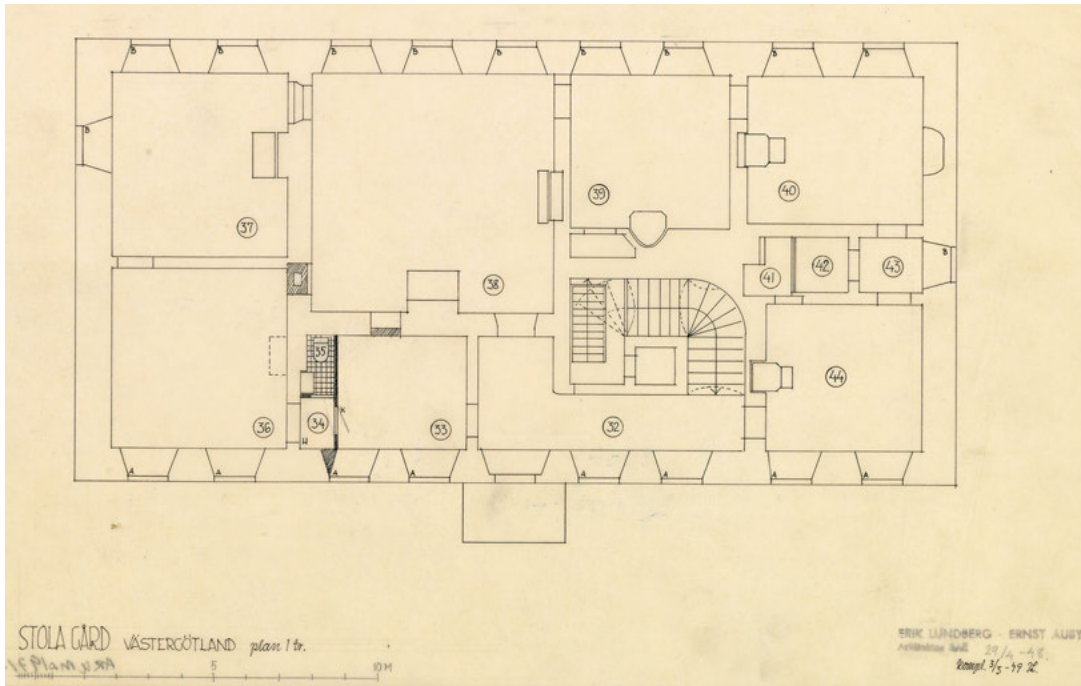
FIGUR 9. Lundbergs fritrappa framför trädgårdssidans återupptagna port. Trä och smide samverkar i en konstruktivistisk form kännetecknande för arkitekten. Foto författaren.

kunde påvisas. Det är kännetecknande för Lundberg hur han låter materialen, här sten, trä och koppar, få bilda utgångspunkt för gestaltningen. Materialens egna estetiska kvaliteter får komma till uttryck. Detta månande om ”äkta material” är hos Lundberg ett arv från det tidiga 1900-talet och den då inflytelserika Arts & Crafts-rörelsen.

Men det är framförallt i interiören vi kan avläsa de båda sidorna av Lundbergs restaureringsmetod, bevarande och nyskapande. Vi kommer i det följande märka en tydlig skillnad mellan bottenvåningen som skulle bli en funktionell modern bostad och den museala sviten i övervåningen. Hur resonerade då Lundberg kring restaurering? Han tolkar i *Att restaurera* 1966 ordet ”restaure-

ring” som ”återställande till funktionsduglighet”. Han skiljer mellan museala och funktionella sammanhang: ”Att endast och allenast återställa till ett tidigare tillstånd förekommer framför allt för /.../ museibetonade sammanhang. /.../ I större eller mindre utsträckning tvinga sig dock förändringar och modifikationer fram även om man strävar efter att undvika dem. Strängt taget kan inte ens ett till museum förvandlat hus helt undgå sådana modifikationer. /.../ Men gäller det i sådana situationer att i största utsträckning låta nytillsatserna bli osynliga eller föga framträdande, respektive få karaktären av öppet erkänt hjälpmedel, så blir fallet ofta ett annat i byggnaden som skall tjäna ett aktuellt ändamål. /.../ Ofta

FIGUR 10 a & b. De av Erik Lundberg och Ernst Auby upprättade planritningarna för restaurering av neder- och övervåning, daterade 1949. På bottenplanet har förstugans kontakt med trädgården återställt. Kontakten mellan grevens sängkammare och förmak har brutits till förmån för kapprum, toalett, badrum och garderob. Utrymmet var ursprungligen en del av tjänargången. Toaletter och badrum har även inrymts i de forna trapputrymmena. De gamla tjänstefolksrummen har fått vika för köksdel men med bibehållen rumsindelning. Den enda rumsliga förändringen i övre planet är en mellanvägg i kabinettet för toalett. Erik Lundbergs arkiv i Arkitekturmuseet.

FIGUR II. F.d. biblioteket på nedervåningen är representativt för hur Lundberg hanterade den nya bostadsdelen. Rummet var förändrat av familjen Otterström och nyttjades som sovrum. Väggarna bar en storblommig tapet, golvet var belagt med maskinsågade smala brädor och korkmatta, taket vävspänt. Kakelugnen är från 1700-talets senare hälft. Lundberg lät ta fram och förnya väggarnas putsyta i en varmt bruten kulör. Takets ursprungliga trärena brädor exponerades. Golulister nygjordes. De vitmålade dörrarnas äldre dekormåleri skrapades fram. Som moderna accenter tillkom parkettgolv och synliga radiatorer. Den av Lundberg ritade takarmaturen hängde tidigare i lilla matsalen och fyllde där samma syfte. Foto författaren.

blir resultatet dock i det ena likaväl som i det andra fallet helt enkelt mycket bättre om man inte maskerar utan låter nytt vara nytt, gammalt gammalt.²⁸ I sin skrift exemplifierar Lundberg med en illustration hur uppvärmningen lösts i Stolas museisvit. Medan alla andra rum har fritt exponerade vattenburna radiatorer i fönstersmygarna så har dessa rum istället försetts med ett dyrbart golvvärmesystem och de dekorerade fönstersmygarna hållits fria. I källaren installerades en

oljepanna för centralvärmen och en tvättstuga sprängdes ut ur berget.

Gammalt möter nytt

Bottenvåningen genomgick stora förändringar för att få till stånd en modern bostad med bibehållen historisk dimension. Tjänstefolksutrymmena i norra delen blev totalt ombyggda för kök, serveringsgång, toalett och jungfrukam-

mare, dock behölls i huvudsak rumsindelningen. Att utnyttja den gamla "ekonomidelen" för nya ekonomifunktioner måste ha synt naturligt. I förstugan avlägsnades det under 1700-talets senare del tillkomna rummet för kammartjänaren. Detta för att återknyta kontakten med trädgården, vartill glasade pardörrar ritades. Framför originalporten i öster byggdes ett likaså glasat vindfång i ek. Även passagen till köksdelen fick glasad ekdörr. I både nedre och övre förstugan skrapades Nilsons dekormåleri bort från de ursprungliga brädtaken. Frilagda äldre tak med breda, omålade brädor och smidesspik kom att bli ett karaktärsdrag för bostadsdelen i söder. Kompletteringsmaterial togs från tjänstefolksrummen. Från väggarna avlägsnades alla boaseringar och tapeter från Otterströms tid till förmån för en levande putsad yta med varmt bruten ton. Fönstersmygarna försågs med nya fönsterbänkar. Dörrarnas ursprungliga barockmåleri togs fram. Behandlingen av rummen ger en avskalad och tidlös känsla som för tankarna till de föregående årtiondenas restaureringar av vasaborgar och medeltidskyrkor.²⁹ Nakna gamla putsytor och åldrat trä hade kvaliteter som kunde vinna gehör även i funktionalismens tidevarv.

Toaletter, garderobstrymmen och kapprum gavs plats genom att alkoven i grevens sängkammare togs i anspråk och kontakten mellan denna och grevens lilla förmak bröts. Badrum inrymdes i det runda äldre tvättrum som ursprungligen hyst en spiraltrappa förbunden med en central tjänargång före Härlemans ombyggnad.

I grevens sängkammare och lilla matsalen rekonstruerades två öppna spisar med delvis bevarade omfattningar som påträffats, den förra i en smedja och en jordkällare, den andra i källarvåningen. Placeringen i dessa rum är hypotetisk. I lilla matsalen tog man fram den äldre väggytan med målade ramar som rymt kopparstick. Rummet återfick sin funktion som matsal medan grevens sängkammare blev bibliotek. Över det matsalsbord som flyttades ned från stora matsalen upphängdes en av Lundbergs egenhändigt ritade armaturer som en modern accent. Motsvarande syfte fyllde de fernissade parkettgolv som Lundberg i samband med dragnings av värmeledning ar lade in i alla bostadsrum i båda våningarna

som ersättning för Otterströms maskinsågade brädgolv.

En museal rumssvit

I rumssviten längs trädgården i väster har Lundberg med avstamp i Nilsons konserveringar arbetat rent musealt och förstärkt intrycket av patina. Här skulle Stolas och släkten Ekeblads historia vara i fokus. De enda mer omfattande konserveringsinsatser som gjordes bestod i framtagningen av originalfärgsättningen i riksrådinnans kammare och troligen vid detta tillfälle barockmåleriet i fönstersmygarna i fröken Ebbas kammare. I övrigt rörde det sig om framtagning av de ursprungliga skurgolven och i de fall dessa ersatts av maskinsågade golv med inläggning av gamla golvtiljor från danssalongen i Lundsbrunn.³⁰

För att tona ner stilkonflikten i gröna förmaket borttogs Nilsons kompletteringsmåleri på en av dörrarna och på den andra övermalades barockdekoren. Jaktstyckena ersattes av ramar med neutralt målade dukar strukna med "porträttfärg" som sedermera fått porträtt av medlemmar av släkten Ekeblad. Rispaperstapeterna i fröken Ebbas kammare flyttades till sitt ursprungliga rum, kabinettet, som modifierades för bostadsbruk genom en mellanvägg med tapetdörr som döljer en toalett. I detta rum och salongen inlades fernissad parkett och insattes liksom i övre förstugan synliga radiatorer.

De olika rummen har av Holger Ander och senare stiftelsen möblerats med tidsenliga möbler och porträtt som kunnat knytas till dem genom Claes Julius Ekeblads noggranna inventarieförteckning av 1796, eller har en koppling till ätten Ekeblad. Möblemang, prydnadsföremål och tavlor från karolinsk och gustaviansk tid dominerar intrycket, medan fröken Ebbas kammare fått en empirmöblering som speglar Stola vid tiden för nedgången.

Lundberg värdesatte funktionstänkande i äldre arkitektur. Funktion gick före form, det var också utgångspunkten för hans avhandling *Herremannens bostad* från 1935. När Lundberg vid Stola restaureringen kunde påvisa att byggnaden före rokokotidens omdaning haft en central, längs-

gående tjänargång med spiraltrappor i ändarna, tolkade han detta som ett vid tiden ålderdomligt drag som hör mer hemma i fransk renässans än barock. Förklaringen till denna planmässiga konservatism såg Lundberg som funktionell: ”Stola framstår härigenom som en föregångare till funktionalismens sätt att lägga planlösningens problematiken till grund för bostadsbyggandet på ett medvetet teoretiskt sätt.”³¹ Lundberg var också väl insatt i hur herrgårdarnas rum brukades på 1700-talet. Detta kommer bland annat till uttryck i att stora matsalen på Stola befriades från sin stora stilmöbel och istället försågs med stolar och slagbord längs väggarna. I Sverige blev salen aldrig som i Frankrike en *salon* utan förblev byggnadens största rum, avsett enkom för högtid och fest med stolar och bord i rader längs väggarna att flyttas fram vid behov.³²

Stolarestaureeringarna i jämförande belysning

Alfred Nilson kunde i sin konservering på Stola falla tillbaka på erfarenheter från både den pågående restaureringen av Läckö slott, med dess många barockpräglade rum, och restaureringen av de gustavianska Masreliezzrummen i Gamla stan i Stockholm 1923–1924. Liksom på Stola rörde det sig i Masreliezzrummen om framskrapning och konservering av ursprungliga ytskikt samt en återmöblering med såväl möbler från tiden som nygjorda kopior. De privatägda rummen skulle fungera som en gustaviansk festväning för uthyrning.³³

När Erik Lundberg tog sig an Stola hade även han en viss erfarenhet av att arbeta med och återställa 1700-talsmiljöer. På 1930-talet hade han spelat en central roll i uppförandet av Skogaholms herrgård på Skansen och restaureringen av Linnémuseet i Uppsala. Lundberg verkade då på Skansen respektive Riksantikvarieämbetet. Skogaholm hade en pedagogisk roll att fylla som sinnebild för 1700-talets svenska herrgård. Rummen skulle spegla smak och liv från karolinsk till gustaviansk tid. Därvidlag krävdes i vissa fall långtgående rekonstruktioner eller nyskapelser.

I Linnémuseet sökte Lundberg återföra byggnaden till den tid då Linné levde där, detta

med hjälp av arkivstudier, byggnadsarkeologi och ritningsmaterial. Den sammanhållna rokokoinredningen kompletterades med kakelugnar och öppna spisar från andra byggnader. Putsade väggytor återställdes efter färgundersökningar. Byggnaden skulle fungera som en lämplig fond för Linnéanknutna museiojekt och var därtill byggnadsminne, vilket föranledde en hög ambitionsnivå. Vi möter här samma estetik som Stola prisats för. Ragnar Josephson uttryckte sig om Linnémuseet: ”Ty där möta vi någonting tidlöst i den svenska smaken – det anspråkslösa, gedigna och praktiska, det enkla, ljusa och vänligt stränga, som vi under århundraden skattat som den svenska bostadens bästa karaktärsegenskaper”.³⁴ Det är anmärkningsvärt hur ett uttryck som i grunden bestämdes av ekonomisk och materialmässig brist och därtill avpassad hushållning i 1900-talets kulturhistoriska värderingar omvandlades till något positivt i den meningen att det är ett nationellt särdrag och har en nästan funktionalistisk karaktär.

Vi ser denna uppskattning klart hos Lundberg, både i hans skrifter och restaureringar. I hans populärt hållna *Svensk bostad* från 1942 förklarar han den karolinska enkelhet som så kontrasterar mot den tessinska barocken: ”Det enkla materialet tvingade till enkelhet i formspråket. Förebilderna omsattes i en kärvarer form – just den storvulna kärvhet, som vi nu uppfatta som ett uttryck för detta svenska stormaktsvälde, landets och folkets jätteprestation *utöver* de ekonomiska förutsättningarna.”³⁵ Särskilt Hårlemans rokokointeriörer har uppskattats och uppskattas för sin form- och färgmässigt harmoniska tolkning av fransk inredningskonst. Så sent som 2000 framhålls i biografien *Carl Hårleman. Människan och verket* ”tidlösheten” i Stolas ”ljusa interiörer” som ”fortfarande är fullt beboeliga”.³⁶ 1700-talets miljöer är fortsatt aktuella för att spegla våra egna ideal.

Restaureringen av byggnadsminnet Gunnebo slott utanför Mölndal 1949–1952 har en del gemensamma nämnare med den samtida Stolarestaureringen. Även där handlade det om att återföra ett lantligt residens till det utseende som rådde under en viss familj. Där fanns dock inte anledning till avvägning mellan olika tidsskikt,

det var det sengustavianska och därmed också det ursprungliga som skulle fram i färgsättningar och möblering. Den fasta inredningen hade liksom på Stola överlevt 1800-talet utan stora ingrepp. Framtagning av originalkulörer spelade en stor roll. Förutsättningarna för återmöblering var bättre än på Stola i och med att man kunde utföra kopior efter arkitektens bevarade ritningar. Därtill fanns ansevärd resurser, det nyblivna byggnadsminnet hade köpts av Mölndals stad och skulle vid sidan av det museala även fylla ett representationssyfte.³⁷ Medan Stolas restaurering i princip var ägarens förtjänst så fanns helt andra premisser i samband med de övriga restaureringar som här nämnts.

Såväl Nilsons som Lundbergs arbeten med Stola kan jämföras med Curmans restaurering av slottet Bjärka-Säby i Östergötland på 1920-talet. Detta 1700-talsslott hade genomgått en stor omdaning i nybarock på 1890-talet, vilken Curman delvis avlägsnade. Istället tillkom nya rum i sober gustaviansk anda med inslag av samtida 1920-talsklassicism i bland annat dekor.³⁸ Liksom på Stola rörde det sig om en privatbostad. Nilson utförde självständiga tillägg utanför Stolas känsligaste miljöer. Barockpräglad dekormåleri utförde Nilson även i sin egen bostad och i anslutning till Masreliezzrummen.³⁹ Lundberg skaldade bort det tidiga 1900-talet och Nilsons tillägg i bottenvåningen till förmån för en modern bostad med avskalad estetik och samtidigt en historisk dimension. Lundberg renodlade och förstärkte det autentiska samtidigt som han i de delar som skulle fylla ett modernt bostadssyfte på karaktäristiskt vis kontrasterade gammalt och nytt. Medan Curman och Nilson under nationalromantikens och 1920-talsklassicismens decennier förespråkade "pastischer" så var rekonstruktion av bröstningar, paneler och listverk inte längre ett alternativ för Lundberg. Det skulle vara äkta gammalt och äkta nytt. "En samling efterbildningar äro vi inte betjänta av annat än i form av planschserier för undervisning eller i museisammanhang."⁴⁰ Vi ser här två linjer som löper genom 1900-talets europeiska monumentvård. Tillägg för det fortsatta brukandet hade av 1800-talets arkitekter utformats i byggnadens egen stil. Efter 1900 hävdade kulturvårdare, som

tysken Georg Dehio, att tillskott skall uttrycka sin egen tid, av respekt för originalet och läsbarheten.⁴¹ Efter andra världskrigets förödelse finns flera prov på de båda förhållningssätten, från fritt skapande till minutiös rekonstruktion. Skall tillägget helt underkasta sig originals substansen och endast kunna avläsas av en expert, eller skall det vara ett självständigt verk med eget värde?⁴²

1900-talets restaureringar av svenska herrgårdar i privat ägo hade som regel sammansatta motiv. Det gällde primärt att skapa fungerande bostäder med moderna bekvämligheter. Till detta kom det gestaltande momentet som både skulle uttrycka samtida ideal och förhålla sig till byggnadens historia. Graden av ingrepp i byggnads substansen varierade från totalomdaningar som rensade bort 1800-talsskikt och ändrade planlösningar till enklare åtgärder. Genomgående fanns under 1900-talets första hälft en strävan att knyta an till det svenska 1700-talets inredningar.⁴³ Detta märks exempelvis i arkitekt Isak Gustaf Clasons många östsvenska herrgårdsrestaureringar under tidigt 1900-tal. I dessa tillkom ofta nya fasta inredningar och dekorationer med förlagor från 1700-talet. Några rekonstruktioner av rum var det förvisso inte fråga om. De museala ambitionerna var underordnade eller begränsade till enstaka rum.⁴⁴ Stolas förändringar under 1900-talet svarar delvis mot denna allmänna bild. Den relativt orörda övervåningen kom dock av Holger Ander att behandlas som ett värdefullt preparat från den ekebladiska tiden. Rumsfilen mot parken skulle därmed inte längre fylla något bostadssyfte och kom också att omfattas av 1960-talets byggnadsminnesförklaring.

Det svenska intresset för 1700-talets byggnadsarv under första hälften av 1900-talet hade sin motsvarighet på kontinenten. 1800-talets monumentvård hade som regel endast begränsat sig till hårdhänta stilrestaureringar av medeltida objekt där autenticiteten kom i andra hand.⁴⁵ Den svenske konsthistorikern och experten på 1700-talsinredning, Carl David Moselius, exemplifierar i *Fransk monumentvård* från 1939 hur renässansens och klassicismens slott i Frankrike lämnades vind för våg eller förvanskades till följd av genuint ointresse. Klassicismen betraktades som ofransk till skillnad från gotiken. Först

kring 1900 började slotten tillmätas ett kulturhistoriskt värde. Under 1920- och 30-talen blev många av de franska statliga slotten föremål för antikvariskt medvetna restaureringar. Medan gotiken användes i 1800-talets europeiska nationsbyggen så var klassicismen intressant för 1900-talets samhällsprojekt. Moselius visar på paralleller med 1700-talets högreståndskultur i "kraven på ordning och förnuftsmässighet, det totalitära draget och en viss likriktning" och förklarar intresset för dess arkitektur: "När vi nu så deciderat vända oss till 1600- och 1700-talens länge glömda arkitektur och bebyggelse, sker det icke blott för att fullgöra försummade plikter utan också för att skapa klarhet över våra egna problem. Vi sträcka oss så ivrigt efter denna konst helt enkelt därför att vi så väl behöva den."⁴⁶

Sammanfattning

När Otterström genomförde sin upprustning 1908–1909 fanns inga utarbetade metoder för hantering av 1700-talsmiljöer, de hade dittills knappt tillmätts något vetenskapligt intresse. Otterström höll till godo med lokala snickarmästare och dekorationsmålare i sin insats för att rädda och något återupprätta den förfallna manbyggnaden vars historiska värde uppenbart lockade familjen.

Stolas kulturhistoriska värde var allmänt erkänt när Carl Ander anlidade Alfred Nilson för konserveringar i de bäst bevarade rummen på övervåningen. Framhävandet av olika tidsskikt speglar den önskan att åskådliggöra en utvecklingshistorik som känns igen från framförallt samtidens kyrkorestaureringar. I vissa fall uppstod en konflikt mellan olika formspråk, som i gröna förmaket, medan i andra fall Nilson undvek att skrapa fram barockdekor, som i fröken Ebbas kammare där han valde att skapa en sammanhållen rokokoprägel. Samtidigt märks det att Nilson arbetade i en privatbostad. Syftet var inte entydigt musealt utan rummen skulle kunna brukas. Detta förklarar att Nilson även utförde moderna och pastischartade tillägg.

Erik Lundberg hade ett delvis annat uppdrag än Nilson. Det fanns en ambition att skapa en ren museal svit på övervåningen. Bostadsfunktionen

skulle inskränkas till i huvudsak bottenvåningen. I båda delarna hade dock Lundberg användning för sina erfarenheter från Skogaholms herrgård och Linnémuséet. Medan Nilson främst ägnade sig åt konservering med framtagning av äldre måleri så gjorde Lundberg en restaurering med ingrepp i rumsindelning och förstärkande av det ålderdomliga intrycket. I bostadsdelen tog han sig större friheter, vilket även Nilson och Curman med flera gjorde i privata herrgårdar. Men istället för att efterbilda äldre stilar ställde Lundberg tydligt moderna tillskott mot de framtagna äldre ytorna.

Insatserna för att rädda och framhäva Stola som ett lantligt adelsresidens från 1700-talet löper genom hela 1900-talet och speglar framväxten och förändringen av restaureringssynen. Att läka samman fragmentariska rum till helheter var ett viktigt drag i tidens restaureringsarbeten. Samtidigt fanns i privata miljöer möjligheter till såväl rekonstruktion som nyskapande. Manbyggnaden på Stola är ett gott exempel på båda dessa linjer: dels den musealt frampreparerade 1700-talssviten, dels bostadsdelens patinerade minimalism med sina lundbergska moderna accenter.

ROBIN GULLBRANDSSON är född 1980 i Örslösa och bosatt i Slädene utanför Lidköping. Han är fil. mag. med arkeologi som huvudämne. Gullbrandsson är verksam som byggnadsantikvarie vid Jönköpings läns museum och har tidigare varit delaktig i Skara stifts kyrkoinventering, vars slutrapport *Tusenårigt arv* han författade 2008. Intrycken från inventeringen resulterade även i en studie över kyrkorestaureringar i Västergötland 1920–1960 med titeln *Tills du återupprättat helgedomarna*.

robin.gullbrandsson@jkpglm.se
Jönköpings läns museum
Box 2133
550 02 Jönköping

Noter

- 1 Edman 2008.
- 2 Näsström 1948, s. 198.
- 3 Lundberg 1935, s. 98–104; Lundberg 1951, s. 1f.
- 4 Westrin 1986, s. 15.
- 5 *Carl Hårleman* 2000, s. 185–231.
- 6 *Carl Hårleman* 2000, s. 202–208.
- 7 Karlson 1940, s. 15–40; Westrin 1986, s. 7–15.
- 8 Lindvall 2004.
- 9 Westrin 1986, s. 19.
- 10 Westrin 1997, s. 57.
- 11 Westrin 1997, s. 57f.
- 12 Byggnadsminnet omfattade ursprungligen endast exteriören och övre våningens svit mot parken, men kom 1985 att utökas till hela interiören.
- 13 Ander; Westrin 1997.
- 14 ATA, Alfred Nilsons arkiv.
- 15 Muntlig uppgift, Westrin.
- 16 Ander. Enligt fru Klara Otterström satt tapeten i riksrådinnans kammare. Romdahl uppger i *Svenska slott och herresäten* 1910 att det i alkoven i dåvarande matsalen fanns sengustaviansk dekor på väv. I sådana fall skulle Peterséns arbeten syftat till att skapa en helhet i rummet genom att ansluta till denna. Petersén är sannolikt målarmästaren Johan Bernhard Petersén i Lidköping (*Svenskt konstnärslexikon band IV*, s. 408).
- 17 Ander. Enligt fru Klara Otterström satt rispapperstapeterna ursprungligen i kabinettet. I övriga källor förefaller de ha legat i sina ramar på vinden sedan 1800-talet, varför det är oklart om de bestämt kan knytas till kabinettet.
- 18 Svahn 1999, s. 12.
- 19 Ander.
- 20 Mellander Rönn & Svahn 2001.
- 21 Nilsons arkiv, ATA.
- 22 Muntlig uppgift, Kerstin Gustavsson. Enligt Svahn 1999, s. 13, inköpt på Westerbergs möbelhandel i Stockholm.
- 23 Mellander Rönn & Svahn 2001, s. 39.
- 24 Ander.
- 25 Mellander Rönn & Svahn 2001, s. 39.
- 26 Västergötlands museums arkiv.
- 27 Lundberg 1951.
- 28 Lundberg 1966, s. 1f.
- 29 Edman 1999, 2008; Geijer 2007.
- 30 Ander.
- 31 Lundberg 1951.
- 32 Lundberg 1942, s. 210.
- 33 Edman 2008, s. 48ff.
- 34 Citat efter Edman 2008, s. 142.
- 35 Lundberg 1942, s. 193.
- 36 *Carl Hårleman* 2000, s. 308.
- 37 *Gunnebo slott* 1993, s. 31f.
- 38 Edman 1999, s. 60ff; *Herrgård i förändring* 1999, s. 19–77.
- 39 Svahn 1999, s. 12.
- 40 Lundberg 1966, s. 8.
- 41 Kåring 1995, s. 350–361.
- 42 *Gamle bygningers bevaring* 1958, s. 39–54.
- 43 *Herrgård i förändring* 1999, s. 15f.
- 44 *Herrgård i förändring* 1999, s. 106–123.

45 Kåring 1995, s. 345–349.

46 Moselius 1939, s. 54f.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Antikvarisk-topografiska arkivet, ATA, Stockholm
Alfred Nilsons arkiv.

Arkitekturmuseet, Stockholm
Erik Lundbergs ritningsarkiv.

Stolas arkiv

Erik Lundberg, 1951, *PM angående Stola slottsbyggnad 1951*,
handskrivet brev.

Västergötlands museums arkiv, Skara

Topografiska samlingen, Holger Ander, *Stola corps-de-logi
före restaureringen 1949*, maskinskrivna anteckningar.

Informant, Kerstin Gustafsson, Stola säteri.

Informant, Barbro Westrin, Varnhem.

Tryckta källor och litteratur

Carl Hårleman. Människan och verket. 2000.

Edman, Victor, 1999, *En svensk restaureringstradition. Tre
arkitekter gestaltar 1900-talets historiesyn.*

Edman, Victor, 2008, *Sjuttonhundratalet som svenskt ideal.
Moderna rekonstruktioner av historiska miljöer.*

Gamle bygningers bevaring. 1958.

Geijer, Mia, 2008, *Makten över monumenten – restaure-
ring av vasaslott 1850–2000.*

*Gunnebo slott. Byggnadsminnen i Göteborgs och Bohus
län,* 1993.

*Herrgård i förändring. Fyra herrgårdar i Östergötland,
1999.*

Karlson, William, 1940, *Ett svenskt herremanshem på 1700-
talet. Claes Julius Ekeblads inventarium över Stola
1796.*

Kåring, Göran, 1995, *När medeltidens sol gått ned.*

Lindvall, Karin, 2004, ”Präktiga egendomar, stilenligt kultur-
arv och trevliga besöksmål. Turismens herrgårdsbilder”,
*Herrgårdsromantik och starelände. En studie av ideo-
logi, kulturarv och historieranvändning.*

Lundberg, Erik, 1935, *Herremannens bostad. Studier över
nordisk och allmänt västerländsk bostadsplanläggning.*

Lundberg, Erik, 1942, *Svensk bostad. Dess utveckling och
traditionsbildning. Dess förhållande till utländskt samt
dess egenart och framtida möjligheter.*

Lundberg, Erik, 1966, *Att restaurera.*

Mellander Rönn, Fredrika; Svahn, Hélène, 2001, *Konser-
vator Alfred Nilsons kyrkorestaureringar 1925–47, ma-
gisteruppsats, Göteborgs universitet, Institutionen för
miljövetenskap och kulturvård.*

Moselius, Carl David, 1939, *Fransk monumentvård.*

Selling, Gösta, 1937, *Svenska herrgårdsben under 1700-talet.
Arkitektur och inredning 1700–1780.*

*Slott och herresäten i Sverige. Västergötland. Dalsland.
Värmland,* 1968.

Svahn, Hélène, 1999, ”I Alfred Nilsons fotspår – en studie-
resa i Sverige i mars 1999, *Realia* nr. 2 1999.

Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början. Västergötland, 1910.

Svenskt konstnärslexikon I–V, 1952–1967.

Westrin, Barbro, 1986, *Stola säteri. Byggnadsminnen i Skaraborg nr 4.*

Westrin, Barbro, 1997, "Kring ett brev om Stola", *Lidköpingsbygden 1997.*

Västgötagårdar. Herremännens och böndernas äldre byggnadskultur i Skaraborgs län, 1932.

The modern 18th century – restorations of Stola säteri

by Robin Gullbrandsson

Summary

Situated on the Kålland Peninsula in Lake Vänern is the manor house of Stola, which for several centuries was shaped by the Ekeblad clan. The corps de logis, dating from 1719, has one of the best-preserved 18th century manorial interiors in Sweden. Several of the rooms were designed in about 1750, probably by the King's Palace Architect Carl Hårleman, who introduced the Rococo in Sweden at about this time. Stola's high degree of authenticity is the result of a period of decay in the 19th century and restorations during the 20th. The present article describes these essentially different undertakings, which in themselves mirror the emergence and transformation of the art of restoration in Sweden during the first half of the 20th century.

The first refurbishment of Stola, in 1908–1909, was primarily aimed at making the corps de logis inhabitable once more, with new surface finishings and flooring, but an interest was also taken in the history of the building. The well-preserved rooms on the upper storey were left intact for the most part and conserved in 1928–1929 by Sweden's pioneer in that speciality, Alfred Nilson. The woven tapestries and painted ceiling of the main dining room were uncovered and retouched to recreate a holistic impression in harmony with the ideals of restoration advocated by Sigurd Curman, head of what is now the National Heritage Board. In adjoining

rooms, Hårleman's colour scheming was once more made visible.

During the 1940s Estate owner Holger Ander initiated a more thoroughgoing restoration. This was conducted between 1949 and 1951 under the direction of Erik Lundberg, architect and Professor of the History of Architecture at the Royal College of Fine Arts. That restoration had two purposes, namely to reinstate a museological 18th century suite on the upper storey, and to adapt the building to the requirements of modern living. In the former respect Lundberg followed on where Nilson had left off, but accentuated the patina and removed Nilson's own additions. Latter-day machine-sawn floorboards were replaced with older ones. The heating was made invisible by being installed beneath the floors. More of the earlier paint layers were uncovered. Gradually thereafter the rooms were given furniture typical of the period and pictures which can be associated with Stola and the Ekeblads.

Great changes were made on the bottom storey. The servants' rooms in the northern part were converted for kitchen use. In the dwelling apartments, latter-day panelling, wallpaper and paintwork were peeled away in favour of an austere presentation of materials in the form of patinated plaster and unpainted original ceiling boards. As modern accents Lundberg added

varnished parquet floors and visible radiators in the window embrasures – a clear instance of his endeavour to distinguish between old and new, unlike Nilson and his mentor Curman. Common to all of them, however, is a respect for genuine materials and craftsmanship, a legacy from the Arts and Crafts movement. This is expressed in the unusual double staircase of the garden façade.

Nilson's own additions and Lundberg's design of the dwelling apartments are manifestations of the relatively free hand with a building's history which we can see taken in several resto-

rations of privately owned manorial residences, such as Bjärka-Säby, for example. The conservations and Lundberg's treatment of the upper-storey suite tally well with the latter-day restorations of such 18th century settings as Gunnebo and Skogaholm, where the aspirations were more antiquarian. Even before the 20th century restorations, art historians regarded Stola as a symbol of the dignified simplicity of 18th century Swedish architecture, a national idiosyncrasy and not merely an expression of frugality. Lundberg's restoration was guided by that view of things.

Keywords:

Restoration, Conservation, 18th century, Mansion, Erik Lundberg, Alfred Nilson

Mångfaldig stad i stadsförtätningens tid

av Gabriella Olshammar

Strax ovanför älven i området Klippan i västra Göteborg ligger ett gammalt sockerbruk. Anläggningen är ett vindlande komplex av fabriksbyggnader i jugendinspirerad tegelarkitektur med fantastiska koppartak. Mest iögonfallande är den stora sockerborgen från 1900 som vilar högt på en klippa med sikten fri ut mot älven. Hela anläggningen återanvänds idag av ett stort antal företagare, konstnärer och hantverkare som hyr lokaler av det kommunala fastighetsbolaget Higab.

Bakom anläggningen, inkilat mellan denna och den trafiktäta Oscarsleden har ett småskaligt och prydligt bostadsområde anlagts på initiativ från det privata fastighetsbolaget Klippan kulturfastigheter. Byggandet har pågått sedan 2005–2006 och det sista objektet, områdets avvikande höghus, färdigställdes hösten 2008. Tillkomsten av bostadsområdet i Klippan har bidragit till en stadsförtätning i ett tidigare hamn- och industriområde i västra Göteborg på den södra stranden av Göta älv. Detta ligger helt i linje med den senaste översiktsplanen för Göteborg 2009 som föreskriver en förtätning av staden, främst på redan hårdgjord mark i tidigare hamn- och industriområden. I Översiktsplanen föreskrivs också att bygga en mer mångfaldig stad med vilket avses att bygga en tät blandning av olika funktioner och bostadsformer. Stadsbyggnadskontoret framhåller i Översiktsplanen att det centrala Göteborg, som utgör kärna i en större region, måste förtätas och utvecklas för att skapa ett mångsidigt näringsliv och en attraktiv stad för såväl människor som företag.¹ Blandningen av funktioner har blivit större med den nya bebyggelsen i Klippanområdet. Men frågan är vart den

här förtätningen kommer att leda på några års sikt; om den till exempel kommer att medföra en så kallad uppgradering i området som helhet?²

I förstone kan förtätning och en mångfald av funktioner framstå som fullt förenliga ideal. Men, tittar vi närmare på situationer där en förtätning av stadsmiljö har realiserats, genom att exempelvis centralt belägna före detta industri- och hamnområden ianspråkats för ny bebyggelse, blir situationen knepigare. Bland annat leder förtätning ofta till undanträngning av småindustri. Dessutom tenderar attraktiva lägen, exempelvis intill vatten, att driva upp såväl taxeringsvärden som fastighetspriser och hyresnivåer, för samma tekniska standard. Genomgående höga hyresnivåer leder till ett likriktat utbud av funktioner, och alltså en motsats till tanken om den blandade och mångfaldiga staden.³

Syftet med den här artikeln är att diskutera möjligheten för en kommun att realisera förtätning av bebyggelse samtidigt med att förstärka stadens mångfald. Undersökningen avgränsas av att tyngdpunkten läggs vid den roll som det kommunala fastighetsbolaget Higab spelar i det nämnda Klippanområdet där de äger och förvaltar det gamla återanvända sockerbruket. Har Higab någon roll att spela i sammanhanget och kan bolaget användas av kommunen som ett verktyg för förverkligandet av översiktsplanförslagets vision om en förtätad och mångfaldig stad? Kan med andra ord kommunen, via bolaget Higab, lyckas förena förtätning med mångfald i den här situationen trots att det visat sig svårt att förena på andra håll?

Artikeln bygger på en fallstudie jag genomförde under 2008–2009 av Sockerbruket och

FIGUR 1. Bilden är fotograferad från Älvsborgsbron och visar Sockerbruket som det tornar upp sig över Göteborgs hamninlopp i väster. Göta älv och den Norra älvstranden syns i bakgrunden och omvandlingen och stadsförtätningen norr om älven står i stark kontrast till den södra älvstranden med Sockerbruket. Foto författaren 2010.

dess förvaltning i relation till stadsförtätningen i närområdet. Tyngdpunkten har lagts vid Sockerbruket som en mångfacetterad verksamhetsmiljö, snarare än som kulturhistoriskt objekt. Valet av fallstudie har dels styrts av den stora variation på lokaltyper och hyresgäster som finns i bebyggelsen. Dels har valet styrts av det faktum att anläggningen ägs av ett kommunalt bolag vilket sannolikt väcker en förväntan om ett annat sätt att agera än vad som förväntas av privata aktörer. Centralt för fallstudien är diskussioner med 19 personer som har skilda relationer till Higab och Sockerbruket.⁴ Den mesta informationen från dessa diskussioner redovisas mot slutet av artikeln.

Utblick – postindustriell omvandling av stadsmiljöer

Likt många andra städer världen över befin-

ner sig Göteborg i en tid av omvandling och förtätning, inte minst i stadskärnan. Omvandlingen visar sig bland annat i förnyelse av uttjänata industri-, hamn- och varvsområden intill Göta älv. Hamn- och varvsområdenas lägen intill vatten har uppmärksammats som mycket attraktiva för boende och rekreation. Många av dessa områden har dessutom med tiden kommit att ligga mycket centralt då staden fortsatt att växa runtomkring. I översiktsplanen står det att ”Göteborg har en unik möjlighet att utvidga sin stadskärna genom att omvandla tidigare hamn-, järnvägs- och industriområden. Utvecklingen av Norra och Södra älvstränderna kan bidra till att staden binds ihop över älven.” Planförfattarna visar emellertid en medvetenhet om att omvandlingen ofta innebär undanträngning av många verksamheter så som småindustri som inte har råd med högre hyror.⁵ Byggandet av bostäder ställer också krav på säkerhetsavstånd och tysta

luktfria miljöer vilket också kan tränga undan småindustri.

Klippanområdet där Sockerbruket ligger är ett exempel på samtida stadsomvandling. Ett intressant sammanträffande är att ägaren Higab grundades under en tidigare era med storskaliga stadsomvandlingar – de stora sanerings- och rivningsvågorna i stadens centrum på 1960- och 70-talen. Om än stadsomvandlingarna då och nu skiljer sig åt i mycket så har de det gemensamt att forskare, skribenter och användare av bebyggelse ser ett hot mot stadens mångfald till följd av förändringar i den byggda miljön. Förskjutningar av stadens bebyggelse och innehåll tar sig ofta ett mer subtielt uttryck idag genom att enskilda byggnader uppgraderas fysiskt eller byts ut med höjda hyresnivåer som följd.⁶

Flera av de verksamma i Sockerbruket idag har flyttat hit från byggnader i centralare lägen i samband med att dessa rustades upp och anpassades till andra typer av verksamheter. Hyresnivåer går även upp i takt med ett ökat marknadsutrymme så att vi i stadslandskapet kan se hur verksamhetssammansättningen och utbudet av butiker förändras från enskilda mindre butiker och caféer till dito som ingår i ekonomiskt mer konkurrenskraftiga kedjor som El-Giganten, Espresso House och 7-Eleven.⁷

Det här är en trend som följer på postindustriell omvandling av städer i industrialiserade länder där en ekonomi baserad på tillverkningsindustri har övergått till en ekonomi baserad på kunskapsorienterade verksamheter som finanser, utbildningsväsende, turism och kultur.⁸ Ekonomins förändring har i sin tur medfört en förändring av städernas bebyggelse. De studier som är kritiska till sådana omvandlingar framhåller att de inte enkom inneburit en funktionell omvandling utan också en socioekonomisk. Det kan uttryckas som att områden som tidigare omgärdats av industristängsel omvandlats till områden omgärdade med ekonomiska barriärer. Stadsomvandlingen har på många håll bland annat medfört att lokalt förankrade investeringar och verksamheter trängts undan till fördel för nationellt eller internationellt verkande exploaterers investeringar, med den följd att städer blir mer och mer likriktade.⁹

Förhållandena är inte okända i Sverige. Omvandlingen av Järla industriområde till bostads- och kontorsområdet Järla sjö i Nacka, av Hammarbyhamnen till Hammarby sjöstad i Stockholm och utvecklingen av Norra älvstranden i Göteborg är några av de mer kända exemplen. Projekten har visserligen inneburit att stora områden blivit mer tillgängliga fysiskt sett för allmänheten. Men en snabb genomgång av artiklar i *Göteborgs Posten* som handlar om Norra älvstranden ger vid handen att den utlovade blandstaden låtit vänta på sig, att det främst byggts s.k. gräddhyllor för en bättre bemedlad medelklass och att planeringen tagits över av ett kommunalt bolag som medfört att stadens stadsbyggnadskontor fått en kraftigt reducerad roll.¹⁰

Parallellt med denna omvandling har trenden inom den bärkraftiga stadsutvecklingen kommit att lyfta fram förtätning som ett sätt att dels spara på grönområden utanför tätorterna, dels minska behovet av transporter.¹¹ Samtidigt med förtätningstrenden har vi i Sverige en politiskt bistådd stadsbyggnadsutveckling som innebär ett byggande av mer mångfaldiga städer. Som en motvikt till modernismens zoneringsideal önskas städer med en förtätad mix av funktioner. Det anses dels kunna skapa mer trygga städer där blandade funktioner lockar till liv och rörelse under stora delar av dygnet. Dels är förhoppningen att minska behovet av transporter eftersom medborgare ska ha nära mellan bostad, service och arbete. Man kan dock fråga sig vem som ska ha nära till vilken typ av arbetsplats.

Det är med bakgrund av ovan skisserade stadsbyggnadsutveckling som frågan ställs om vad som kommer att ske på några års sikt i Klippanområdet och Sockerbruket. En förtätning har påbörjats och området har blivit attraktivt för bostäder och kontor. I skrivande stund presenterar Stadsbyggnadskontoret ett program inför detaljplanering som bland annat kan innebära att modeföretaget Newhouse anlägger 700 kvadratmeter kontor och 500 kvadratmeter servicelager och klädproduktion på grannfastigheten till Sockerbruket. Till följd av närheten till Älvsborgsbron, där det sker transporter med farligt gods, bedöms emellertid bostäder som min-

dre lämpliga att bygga i området.¹² Möjligen kan detta faktum bidra till att freda den nuvarande blandningen i Klippan där kontor och bostäder ännu samsas med kulturverksamheter och kvarvarande småindustri.

Lokalproblemen för Göteborgs hantverkare och det kommunala fastighetsbolaget Higab

I sammanhanget är det intressant att nämna historien om bolaget Higab (Hantverks- och Industrihus i Göteborg Aktiebolag) eftersom bolaget bildades 1966 som en reaktion på storskaliga citysaneringar i centrala Göteborg under 1960- och 70-talen. Det nyetablerade Higab skulle bland annat anlägga och förvalta ersättningslokaler åt verkstadsföretagare som tvingades flytta från Östra Nordstaden åren 1966–1973. 90 fastigheter i små kvarter omvandlades under perioden till 10 fastigheter på vilka anlades ett av Nordens största köpcentrum med butiker, restauranger, kontor och banker. Ute vid E6an, ungefär två km från Östra Nordstaden, anlade Higab i stället företagshotellet Stampen. Saneringarna ledde till att hantverksföretag, hotell, resanderum, ölcaféer, bostäder och butiker trängdes undan från en äldre småskalig bebyggelse och lämnade plats till mer enhetliga köpcentrumaktiviteter (restauranger, butiker och kontor) i en storskalig och förtätad bebyggelse.

Något ironiskt kom emellertid de nybyggda lokalerna i Stampen att bli för dyra för de flyttande företagen, samtidigt som etableringsviljan inte var tillräckligt hög för att fylla det nya Östra Nordstaden.¹³ Företagshotellet i Stampen var dock helt uthyrt inom ett år, men med mestadels andra företag än dem det anlagts för. Man beräknar att en fjärdedel av de företagare som tvingades flytta från Östra Nordstaden aldrig lyckades finna motsvarande lokaler och klara flytten, utan lade ner sin verksamhet.¹⁴

Långt innan Higab bildades utgjorde lokalfrågan ett återkommande ämne för diskussion inom Göteborgs hantverks- och industriförening. I en bok som utkom 1966, då föreningen firade sitt 100-årsjubileum (1866–1966), påpekas

att de ”billiga lokalhyrornas tid för hantverket i Göteborg närmar sig sitt slut”.¹⁵ En reell brist på lokaler var ett samtidigt dilemma och i boken slås det fast att det redan femtio år tidigare, i början av 1900-talet, hade varit ett problem för hantverkare att finna välbelägna arbetslokaler i de större svenska städerna. Bristen blev än mer påtaglig till följd av de genomgripande saneringarna, där många lämpliga lokaler helt enkelt revs bort.

I en beredning som tillsattes 1958 för att utreda frågor rörande stöd åt hantverks- och småindustriföretag i Göteborg visade sig lokalfrågan vara ett av de största problemen. Många av företagarna bedrev sina rörelser i vad som ansågs vara undermåliga lokaler samtidigt som lokaler i nyuppförda byggnader blev för dyra till följd av hälsovårdsnämndens och yrkesinspektionens krav. Beredningen konstaterade också att de flesta av hantverksföretagen med servicekaraktär var beroende av ett centralt läge, medan tillgången på lokaler i centrala delar av Göteborg blivit mindre från år till år.¹⁶

När Higab grundades var det med stadsfullmäktiges uppenbara syfte att stödja hantverks- och småindustriföretagare med tillgång på lokaler, som helst inte skulle vara för dyra och gärna ligga centralt. I styrelsen diskuterades också att köpa och bygga om äldre byggnader till verkstadshus och på så sätt få ner hyresnivåerna.¹⁷ Erforderliga krav på att nybyggda lokaler ska hålla en hög kvalitet fick emellertid till följd att hyrorna blev för höga för många hantverksföretagare, vilket exemplet från Stampen visar.

Historien om Higab visar att det inte är helt lätt att tillhandahålla eller skapa lämpliga lokaler för verksamheter med behov av låga hyror i centrala lägen. Bebyggelsen i en stad förändras naturligtvis till följd av krav som följer på nya och ändrade verksamheter, men förändrad bebyggelse och att hyror går upp är även en central orsak till att mångfalden av verksamheter reduceras.¹⁸ Om man önskar rymma en stor mångfald av aktiviteter och människor i staden bör det även finnas utrymme för dem som har behov av tämligen stora ytor men vars betalningsstyrka är låg, t.ex. många småindustri- och kulturverksamheter. Om det ska förverkligas bör politiker,

planerare och fastighetsbolag fara varsamt fram med de resurser som existerar i form av befintliga enkla lokaler.

Fastighetsbolaget Higabgruppen AB

Går det att förutsätta att Higab ska ha samma roll, att vara en tillskyndare av verkstads- och småindustriföretagares intressen, som då bolaget bildades för ungefär 45 år sedan? Bolaget ingår idag i en koncern som heter Higabgruppen AB. I denna ingår även bolagen Kulturfastigheter i Göteborg AB, Kigab, och sjöfartsrelaterade fastigheter, AB Långedrag. Det är uppenbart att hela koncernens fastighetsstock är betydelsefullt annorlunda idag än på 1960-talet och att bolagets uppdrag utökats. Hur kan det påverka den roll Higab ska spela med avseende på Sockerbruket i en tid då förändringstrycket är hårt?

Fram till 1987 ägde och förvaltade Higab endast hantverks- och småindustribyggnader, men förvärvade ett antal saluhallsbyggnader 1987 (tidigare Göteborgs saluhallsförvaltning). 1990 köptes ett stort antal kulturfastigheter från kommunen och dotterbolaget Kigab bildades.¹⁹ 1994 tillkom sjöfartsrelaterade fastigheter AB Långedrag. Sockerbruket ingick i de kulturfastigheter som tillfördes Higab 1990 och när Higab övertog anläggningen ansågs det vara ett passande objekt eftersom fastigheten till stor del nyttjades till hantverk och småindustri.²⁰

Förutsättningarna från 1966 till dagens uppdrag är radikalt förändrade, förklarar bolagets VD Berndt Svensson. Han lyfter fram att Higab har ett centralt ansvar för att vårda och bibehålla värdet av stadens viktigaste kulturfastigheter samt att tillhandahålla flertalet föreningslokaler och att detta ska realiseras samtidigt som göteborgarnas skattepengar inte utnyttjas.²¹ I bolagets nuvarande ägardirektiv framgår att bolaget ska "eftersträva en ekonomisk utveckling som säkerställer tillfredsställande lönsamhet och soliditet".²² För att Higab på bästa sätt skall kunna uppfylla detta direktiv krävs att de, för den del av verksamheten som verkar på den öppna marknaden (ca 1/3 av beståndet), måste agera som en professionell fastighetsaktör och marknadsanpassa hyresni-

våerna. I annat fall hade Higab medverkat till att snedvrída konkurrensförutsättningar bland företag på Göteborgsmarkanden, samtidigt som stadens invånare knappast skulle uppskatta att möjliga kommunala intäkter skänktes bort, framhåller Svensson. Genom marknadsanpassningen för en del av beståndet skapas däremot ekonomiska resurser så att bolaget kan uppfylla direktivet att, utan inblandning av skattemedel, dels vårda Göteborgs kulturbyggnader, dels medelst lägre hyra stödja sådana verksamheter som inte omfattas av ett marknadstänk utan bidrar till en god utveckling av Göteborg och det specifika område av staden där verksamheterna ligger.²³

I intervju med ordföranden Anders Hulterström i koncernens politiska styrelse förklarar han att Higabgruppen idag står på tre ben där uppgiften att tillhandahålla hantverks- och småindustrilokaler är ett. Det andra är att utveckla Göteborgssamhället med objekt som till exempel en ny fotbollsarena och Biotech center. Det tredje är att vårda flertalet av Göteborgs kulturbyggnader. Det är viktigt att det inte skapas någon hierarki mellan de skilda ben som företaget står på. Det skulle möjligen kunna finnas en risk att utvecklingsdelen lyfts fram som extra intressant. Alla delarna är dock lika viktiga. Skulle det bli obalans skulle koncernen få göra en avknoppning av vissa objekt. Men vilken sort är i så fall Sockerbruket?, frågar sig ordföranden; Är det en kulturbyggnad som främst ska underhållas och bevaras som ett kulturobjekt eller ska det vara en resurs för hantverk och småindustri? Det fina nu är att Higab har kåkar som är båda delarna. Ett eventuellt avknoppat bolag skulle bli litet och ha sämre förutsättningar.²⁴

I årsredovisningen 2007 uttalar bolagets VD Berndt Svensson att Higabgruppen under "det gångna året arbetat aktivt med att skapa kundnytta och för att bli mer affärsmässiga, bland annat när det gäller hyressättningen i våra fastigheter."²⁵ Ordval som "affärsmässighet med avseende på hyressättning" signalerar en önskan att uppgradera ett fastighetsbestånd. Det vill säga att öka intäkterna och söka maximal avkastning på ett fastighetskapital. Som framgår ovan lär det dock specifikt handla om de objekt där Higab hyr ut till företag som verkar på en

FIGUR 2. Tre skilda bebyggelsemiljöer och tidsepoker möts i bilden. Till vänster ses ett magasin som byggdes i början av 1900-talet som del av Sockerbruket. Till höger syns en del av det nyanlagda bostadsområdet från 2000-talets början. På höjden däremellan anas den gamla Älvsborgs fästning med anor från 1300-talet. Borg-ruinen har rustats upp som besöksplats i samband med att bostadsområdet anlades. Foto författaren 2009.

kommersiell marknad, och att skapa situationer som är gynnsamma för båda parter. För de hyresgäster i Sockerbruket som inte agerar på den kommersiella marknaden utan tillför staden och regionen ett annat slags värde, gäller inte samma princip för affärsmässighet. Enligt bolagets VD kommer inte omvandlingarna i Klippanområdet att innebära ett hot mot dem. Inte desto mindre uttrycker flera av hyresgästerna att de upplever sin position som mer och mer osäker, dels till följd av det förändringstryck de iakttar i omgivningen, dels till följd av att hyresvärden faktiskt höjer hyrorna och att hyresgästerna aldrig fått höra Berndt Svensson uttala att han ser kulturverksamheterna som en resurs.

Området Klippan – kort historik och framtidshorisont

Upprinnelsen till den här studien är den stadsförtätning som sker i Klippanområdet där Sock-

erbruket ligger och min undran om Göteborgs kommun, med stöd i det kommunala bolaget Higab, kan lyckas förena förtätning med mångfald i den här situationen trots att det visat sig svårt att förena på andra håll. Så vad är det då för processer på gång i Klippanområdet?

Sedan mitten av 1970-talet har södra älvstrandens omvandling diskuterats i Göteborgs kommun och varit objekt för utredningar och planering vid stadsbyggnadskontoret. Bland annat för att staden önskat återskapa en kontakt mellan hamnen och bebyggelsen ovanför – vilka avskärmats från varandra med trafikledsutbyggnad under 1960- och 70-talen.²⁶ Sockerbruket, specifikt, ingår i en bruksmiljö som varit under omvandling sedan 1950-talet.²⁷ Det anlades på platsen 1809 men de flesta av de stora gedigna tegelbyggnader vi ser idag byggdes kring sekelskiftet 1900.²⁸ Sockerraffineringen lämnade området sommaren 1957.²⁹ Göteborgs kommun köpte Sockerbruket i december 1959 för knappt

9 miljoner kronor. Byggnaderna började omvandlas för nya verksamheter från 1960-talets början – så som verkstadsskola (i gamla sockerborgen), tryckeri och bokbinderi, plåtslageri, allmänna uthyrningslokaler, laboratorier, mindre verkstadslokaler i före detta magasin, lärosalar med mera.³⁰ Men innan dess hade vissa företag flyttat in som till exempel Guson redan 1946 och El-max 1959, om än de då använde andra och mindre lokaler än idag.³¹

När Higab köpte Sockerbruket från kommunen 1988–1990,³² var det för den symboliska summan 1 000 kronor, och de tillträdde fastigheten i befintligt skick den 1 september 1988.³³ I samband med köpet överlämnades samtliga gällande hyresavtal till Higab.³⁴ En jämförelse mellan förteckningen över dessa avtal, och information över hyresgäster i Sockerbruket 2008 ger vid handen att mycket är sig likt. Framför allt är antalet ateljéer för foto och konstutövande stort vid båda tillfällena. Förändringen är störst med avseende på antalet plåtverkstäder, mekaniska verkstäder och tryckerier. 1988 låg en mekanisk verkstad här som inte finns kvar idag (lokalen har tagits över av företaget El-max); här låg sex snickerier, varav endast Gustavssons Bygg & Inredningssnickeri AB är kvar; av fem svets- och plåtverkstäder återstår endast Kronans Bleck- och plåtslageri; de tre tryckerier som låg i området 1988 har alla försvunnit.³⁵ Verksamheter som tillkommit över 20-årsperioden är exempelvis Café Bruket, bokförlag, arkitektkontor, mode- och designateljéer, reklam-, informations- och konsultbyråer och en scen för danskonst. Sammanfattningsvis kan konstateras att fler tysta och ej så utrymmeskrävande aktiviteter brett ut sig på bekostnad av färre men mer bullriga hantverks- och småindustriverksamheter. De allra flesta hyresgästerna såväl på 1980-talets slut som idag utgörs av olika slags kulturarbetare. De är antingen medlemmar i ateljéföreningar eller hyr lokaler enskilt.

Sedan slutet av 1980-talet har Klippanområdet blivit alltmer tillgängligt för göteborgare i allmänhet och funktionsblandningen har blivit högre.³⁶ Med de nytillkomna bostäderna har Klippanområdet blivit en mer blandad stadsmiljö om än här varken finns samhällsservice eller

livsmedelsbutiker, med undantag för en nyöppnad servicebutik. En strandpromenad har anlagts vid älven sedan 1980-talets slut och älvstranden är ofta använd för promenader och picknicks. Tack vare områdets läge intill och under den högt trafikerade Älvsborgsbron har det däremot inte varit lämpligt att bygga strandnära bostäder i området som därför har en tydligare industriell prägel än motsvarande på den Norra älvstranden. Utvecklingen har annars redan gått i den riktning som det frågas efter i den aktuella Översiktsplanen för Göteborg, med det lokala programmet för stadsdelen Majorna, att ”utvecklingen av stadsdelen bör ske med en utgångspunkt från att den speciella blandstadskaraktären bibehålls”.³⁷ I planen stöds blandstadskaraktären med centrala ledord som ”mångfald”, ”vitalitet” och konceptet ”de små stadsdelarna”.

Vad avser ”de små stadsdelarna” förklarade ordföranden i den lokala företagarföreningen Majorna Älvsborg företagsförening att han ser på Klippanområdet som en egen liten småstad där näringsidkare bland annat samarbetar om att skapa en trivsam yttre miljö med samordnad gatubelysning. Några ”smutsiga industriföretag” platsar däremot inte här längre, konstaterade han, även om blandningen idag med exempelvis en plåtslagare förstärker känslan av småstad.³⁸ Hans uttalande fångar sannolikt vad många anser, att det är positivt med en viss blandning av verksamheter men att det finns en gräns för vad som är acceptabelt. Å andra sidan är det uppenbart (från de intervjuer jag gjort med såväl företagsföreningens ordförande som verksamma i Sockerbruket) att det också finns en gräns för vad som är en önskvärd utveckling åt det andra hållet – det vill säga hur mycket bostäder och kontorsverksamheter som ska få ta över från verkstadsföretag och enkla ateljéföreningar.

Olika perspektiv på Sockerbruket som resurs

Ersättningslokaler

I en beskrivning av Klippanområdet från en stadsplan 1964 för trafikleders utbyggande framgår att sockerbruksbebyggelsen sågs som en re-

surs för de industriföretag som tvingades flytta ut från centralare delar av Göteborg i samband med omfattande saneringar som pågick under 1960- och 70-talen.³⁹ På 1960-talet pekades med andra ord Sockerbruket ut som en resurs av samma slag som det nyetablerade Fastighetsbolaget Higab skulle bidra med till stadens hantverks- och småindustriföretagare.

Några av informanterna har berättat att de flyttat in här efter det att den lokal de tidigare använt legat i en byggnad som antingen rivits,⁴⁰ eller fått en kraftig upprustning.⁴¹ Verksamheterna har med andra ord trängts undan från centralare lägen i Göteborg av mer betalningsstarka hyresgäster med högre krav på standard.

Enkelt nybruk av äldre industribyggnader

Industriarkitekturforskarna Lisbeth Birgersson och Anders Törnqvist har – från omfattande studier av företagsområden i Trollhättan och industriområdet Kungssten i västra Göteborg under 1980-talet – konstaterat att om företagares möjligheter att flytta mellan skilda lokaler underlättas så kommer deras chans att utvecklas i sin egen takt att förbättras. I mening att säkerställa sådana möjligheter rekommenderar Birgersson och Törnqvist kommuner att underlätta för fastighetsägare att bidra till en diversifierad lokalmarknad, vilket kan innebära såväl ny bebyggelse som försiktig omvandling av gamla byggnader. Planerare borde inte öronmärka specifika områden eller byggnader till specifika typer av verksamheter utan snarare säkerställa förekomsten av en rik variation på standarder, utseenden, lägen och priser.⁴²

Mina informanter berättar att företagare och andra lokallyresgäster själva förmår iordningställa funktionella rum för sina verksamheter, bara de ges chans till det. Informanterna berättar att de själva eller den tidigare hyresgästen ordnat med interiörens anpassning för verksamheten.⁴³ Företaget El-max exempelvis flyttade in i Sockerbruket redan 1959, två år efter det att sockerraffineringen flyttat ut. Företaget hade startat upp endast fem år tidigare och hunnit ligga i två andra byggnader, varav en som rivits och gett plats till höghusbebyggelse, innan företaget kom

till Klippanområdet. Väl där har El-max använt tre skilda lokaler och flyttade i början av 2000-talet in i sin nuvarande lokal som är en tidigare elcentral. Golvet är förstärkt, men under ytmaterialen ligger ännu ett gammalt klinkergolv kvar. En gjutjärnstrappa och ett par dörrar är sparade sedan gammalt och det är uppenbart att anpassningen till en ny verksamhet har skett enkelt och funktionellt. På så sätt har ett fungerande rum skapats med enkla medel samtidigt som äldre material och inredningsdetaljer sparats.⁴⁴

Flera har poängterat att det är just det enkla, ruffiga, och ej så påkostade som de trivs med i Sockerbruket och som förmår framhäva byggnaden och området. Det är inga finesser som krävs utan funktionalitet, och robustheten ger en åtråvärd image. Enkelheten har också gjort att hyresnivåerna kunnat hållas nere. Konstnärer och vissa hantverkare är i behov av låg hyra för att kunna få sin verksamhet att gå ihop. De resonerar som så att det är acceptabelt med enkla lokaler så länge hyran varit låg, men nu när hyran höjts – och riskerar att gå upp ännu mer – så lägger de genast större vikt vid brister som trots allt finns hos lokalerna. Det handlar om sådant som att stora utrymmen är utan dagsljus, att det är kallt och man fryser, eller att det är för varmt även utan uppvärmning, att ventilationen är undermålig, att det står stöttepelare i vägen efter varannan meter och så vidare.⁴⁵

Kundnytta, affärsnytta och omförhandlingar av hyreskontrakt

Idag ligger hyresnivåerna i Sockerbruket per kvadratmeter och år på 600–700 kr för konstnärateljéer, på 700–750 kr för industri- och verkstadslokaler och på 800–900 kr för kontorslokaler. Inom Higabgruppen har det sedan några år pågått en process för att nå marknadshyror för verksamheter som bedrivs med vinstintresse på en öppen marknad. Hållningen inom Higab är den att kommunen inte skall subventionera verksamheter på en privat marknad utan snarare se till att även kommunen i denna marknad ska uppträda professionellt.⁴⁶ I de lokaler där affärsverksamheter bedrivs i konkurrensutsatta branscher är målet att få upp alla hyror till ungefär 800–900 kronor per kvadrat och år. Bolaget har

FIGUR 3. Vy inifrån gården i Sockerbruket. Enligt en hyresgäst rådde mer liv och buller på gården när fem plåtverkstäder ännu huserade i anläggningen, i jämförelse med dagens ensamt kvarvarande plåtverkstad. Foto av författaren 2009.

idag krav på sig att vara vinstdrivande men förutsättningarna är inte lika för alla fastigheter eller verksamheter.⁴⁷ Den åldrade anläggningen kräver mycket i underhåll årligen och är ett kostsamt objekt menar den kundansvarige. Dessutom är det ett tryck på lokaler här och lokalerna skulle betinga ett betydligt högre pris om enbart marknadshyror gällde.⁴⁸

En hantverksföretagare i området har i dagsläget fått en mycket kraftig hyreshöjning och säger uppgivnet att Higab tycks vilja ha in fler yuppies i Sockerbruket – de höjer hyrorna och har installerat dyra saker som en hiss med speaker i en portuppgång mot gården.⁴⁹ Den här företagaren var för sent ute med att anmäla omförhandlingen av hyresavtalet till Hyresnämnden. Ett par andra hyresgäster hänsköt däremot tvisten dit för medling, då deras hyresavtal sades upp för omförhandling.⁵⁰ Från ägarens synvinkel avses att inleda en formell process där de önskar omförhandla hyresavtalet. De förväntar sig att hyresgästen sva-

rar genom att till exempel koppla in Hyresnämnden för att diskutera hyresvärdens förslag.

I diskussionen kan det hända att hyresgästen föreslås utnyttja en mindre yta men mer effektivt. Det kan vara bra att hålla igen så att inte verksamheter breder ut sig för mycket men ibland lyfter man frågan på ett felaktigt sätt, menar Higabs VD Berndt Svensson, genom att diskutera kvadratmeterhyra när det egentligen är mer väsentligt vad hyran kostar för den lokal som verksamheten kräver. För låga hyror kan bidra till ett slöseri med ytor, medan för dyra hyror gör att verksamheter inte kan fungera. Självklart är det lätt att skapa en god kundrelation om man som fastighetsägare ”skänker bort en massa”, som bolagets VD uttrycker det. Men Higabgruppen måste satsa på såväl nytta som värde. Därför står det i Årsredovisningen 2007 att bolaget arbetar aktivt med att skapa kundnytta och för att samtidigt bli mer affärsmässiga. Svensson framhåller dock tydligt, även här, att affärsmässigheten gäl-

ler den del av fastighetsbeståndet som innehåller verksamheter på en konkurrensutsatt marknad.⁵¹

Icke desto mindre så kan en omförhandling av hyresavtal snabbt ge upphov till avsevärt ändrade och besvärliga verksamhetsvillkor för hyresgästen. Det är heller inte alltid så lätt att krympa lokalanvändningen även om verksamhetsföreträdarna inser att ytor inte utnyttjas optimalt. Ordföranden för Konstnärernas kollektivverkstad beskriver att de skulle behöva genomföra en förändring men att problemet är att alla medlemmar som jobbar för kollektivverkstan gör det ideellt och att det skulle behövas någon utifrån som tittar på vad som kunde förbättras. I början av 2009 fick kollektivverkstaden beviljat en ansökan om medel från Västra Götalandsregionen för att låta genomföra en analys av verkstaden och lokalutnyttjandet.⁵² Representanter för Klippans ateljéförening beskriver att de som bildkonstnärer är i behov av stora ytor och dagsljus för sin verksamhet – det går inte att förhandla bort.⁵³ Higabs VD poängterar dock att dessa verksamheter är sådana som inte omfattas av marknadstänk från bolagets sida, utan mer omtanken att de ska bidra till mångfalden och en god utveckling av området och Göteborg. Därav har man för dem satt en lägre hyra än om aktuell lokal hade varit uthyrd till konkurrensutsatt verksamhet.⁵⁴

Från stödverksamhet till professionellt fastighetsbolag?

Om man hårdrar det ger berättelsen om Higab sammantaget en bild av att bolaget gått från att vara en stödjande verksamhet som ska finnas till för andra företag, till att bli ett professionellt fastighetsbolag där förvaltningen av det materiella kapitalet står i centrum. Bolagets VD poängterar dock, som nämnts, att bolaget gör skillnad på de lokalhyresgäster i beståndet som själva verkar på en kommersiell marknad, och de hyresgäster som inte gör det utan bidrar till hela staden med ett annat slags värde. Han resonerar också att stödfunktionen ännu finns kvar men att den kanske visar sig på ett annat sätt idag. Den stödjande verksamheten kan ibland nyttjas temporärt vid uppstart av verksamheter på denna öppna marknaden. Om Higab inte marknadsanpassade hyresnivåerna för verksamheter

på den öppna marknaden skulle de medverka till att snedvrída konkurrensförutsättningarna på denna marknad.⁵⁵

Stödfunktionen visar sig idag också i det så kallade Brew house, menar Svensson: Tillsammans med Business Region Göteborg har Higab utvecklat en idé om att skapa ett centrum för musikindustri inom regionen. Nystartade företag har kunnat flytta in i Apotekarnes gamla återanvända vattenfabrik. Där har vi dagens hantverk, konstaterar han. Tack vare en subvention betalar dessa unga företagare inte mer än 1 000 kronor per kvadratmeter och år under de första tre åren från inflyttning. Brew house har blivit en arena för musik och där ligger idag ungefär 50 företag. Endast två har lagt ner sedan starten 2004. Higab har skrivit ner fastigheten med åtskilliga miljoner för att verksamheter ska kunna ha råd att initialt leva där. Men för att vi ska kunna göra detta i Brew house, konstaterar bolagets VD, krävs det att vi tar in pengar på annat håll.⁵⁶

Ordföranden i Higabs styrelse Anders Hultström håller med mig om att man kan se det så att Higab gått från att vara stödjande till att bli mer av ett professionellt fastighetsbolag. Det ligger i linje med vår tid också, konstaterar han, att verksamheter utvecklas mot större specialisering och professionalisering. Bolaget grundades för att stödja hantverksföretagare men med tiden har kommunen önskat att bolaget även tagit ansvar för Saluhallsförvaltningen och Långedragbolaget med sina restauranger samt alla kulturbyggnader på 1990-talet. ”Snacka om vad kommunen hållit på med under årtiondena”, som han lite skeptiskt sammanfattar utvecklingen. Fortsättningsvis konstaterar styrelseordföranden att bolaget ett bra redskap för kommunen för utvecklingsprojekt som då Pedagogen byggdes för lärarhögskolan inne i centrum och när den nya fotbollsarenan skulle byggas.

Styrelseordföranden lyfter fortsättningsvis fram att det definitivt är viktigt att Higab tillhandahåller lokaler till hantverks- och industriföretagare. I enlighet med bolagets VD uttrycker han emellertid att Higab måste diskutera vad uppdraget betyder på 2000-talet: det kan mycket väl handla om att stödja IT- och forskningsföretag. Dessutom, poängterar han, så är uppdraget att

tillhandahålla lokaler, inte nödvändigtvis *billiga* lokaler. Vi ska agera så ekonomiskt klokt vi kan, vilket däremot inte innebär att ta ut maximalt i hyra. Higab vill inte svälta ut exempelvis Grimmereds industriby.⁵⁷

Industribyn i Grimmered, tillsammans med Angereds industriby och företagshotellet i Stampen, lyfts av bolagets kundansvarige fram som de av Higabs objekt med de lämpligaste lokalerna för småindustri och hantverk. Det är där som vi har de riktiga industriföretagssatsningarna, konstaterar han. Hans erfarenhet är överlag att bolaget har en god relation till sina kunder i industrilokaler.⁵⁸ Den uppfattningen fick jag också i intervjuer med verksamma i Sockerbruket, varav ett par är industriföretagare. De säger att de har en bra kommunikation med fastighetsvärden och eventuella problem löses fort och smidigt. Visserligen har hyran gått upp, men det omnämns inte av dem som ett problem.⁵⁹

Higab och Översiktsplanens visioner om mångfaldig stad

Vad kan man då säga om den förväntade utvecklingen i Sockerbruket och Klippanområdet och Higabs roll för att förvekliga en förtätad och mångfaldig stad? Om vi börjar med bolagets ledning så uttrycker Berndt Svensson tydligt att det i deras bestånd, bland annat i Sockerbruket, finns flertalet kulturverksamheter som inte kan sättas på en marknad och som har ett värde för området där de ligger, för staden Göteborg och hela regionen. Det skulle alltså inte föreligga någon risk att dessa kommer att trängas undan. Däremot har Higab i sitt bestånd hyresgäster som bedriver kommersiella verksamheter vilka verkar på den öppna marknaden och för dem kommer hyresnivåerna att marknadsanpassas. Det behöver inte innebära att någon för den skull måste flytta ut, utan i stället kan det räcka med att lokalytorna utnyttjas mer effektivt. Förutom att Higab således ännu stödjer somliga verksamheter har de ingen specifik roll att spela för att realisera visionen i Översiktsplanen om en mångfaldig stad. Higab bör se om sin materiella egendom och inte misshushålla med skattebetalarnas tillgångar, enligt Svensson.

Higabs styrelseordförande resonerar på ett liknande sätt men menar att bolaget visst har en roll att spela för förverkligandet av Översiktsplanens visioner. Ordföranden framhåller att Higabs tredelade uppdrag måste vara i balans. Dock, poängterar han att uppgiften att tillhandahålla lokaler inte betyder att det måste vara billiga lokaler, samt att det bör diskuteras vad som utgör hantverksföretag idag. Såväl verkställande direktören som ordföranden lyfter fram musikföretagen i det kreativa centret Brew House som exempel på vår samtids hantverkare.

Lyssnar man till Sockerbrukets hyresgäster, främst konstnärerna, så uttrycker de å sin sida en oro och osäkerhet om vilken position de har som hyresgäster här. De har hört att hyrorna ska höjas 2010, men vet ej med hur mycket. Poängen är att konstnärerna inte har fått höra att de ses som en resurs som bolaget vill värna. Tvärtom har de flera gånger sett hur ”kostymklädda män i slips” gått runt och inspekterat lokalerna, osäkert i vilket syfte. Apropå hyreshöjningen har konstnärerna fått förklaringen att bolaget Higab inte kan bedriva välgörenhet utan konstnärerna måste vända sig till kommunens Kulturnämnd för att få ekonomiskt stöd till hyror. Här bör det påpekas att ett stöd från Kulturnämnden är betydligt mer kortsiktigt och inte ger samma möjlighet till framförhållning för en verksamhet som möjligheten att använda enkla lokaler till en anpassad låg hyra. Denna aspekt tycks Higabs VD vara medveten om, men det framstår som att han inte tydligt etablerat detta synsätt genomgående inom bolaget. Man kan fråga sig vad som skulle hända om nuvarande VD lämnar sin post och en annan person tar vid (faktum är att Berndt Svensson gick i pension i september 2009, efter att den empiriska studien till den här artikeln slutförts).

Även om kulturverksamheterna idag inte är hotade av undanträngning, så kan det faktum att verksamhetssammansättningen i Sockerbruket förändrats som det gjort under de två sista decennierna, indirekt på sikt bidra till att även kulturverksamheterna får stryka på foten. Under de sista 20 åren har det skett en betydelsefull förändring så att en större mängd tysta och ej så utrymmeskrävande aktiviteter har flyttat in, medan mer bullriga och utrymmeskrävande

verksamheter flyttat ut. Flera har påpekat att de uppskattar den stora blandningen av verksamheter som fortfarande finns i Sockerbruket idag men befarar att verkstadsföretag och kulturarbetare kommer att trängas undan av en större andel kontorsverksamheter eller till och med boende.⁶⁰ En av informanterna uttryckte ingen oro för egen del för att trängas undan men sa att det är synd att en plåtverkstad nyss flyttat ut och att det var mer ”drag” på gården med gubbarna i plåtverkstäderna eftersom de skapade lite liv och buller.⁶¹

Det är inte ovanligt att konstnärer och kulturarbetare tidigt uppmärksammat kvaliteter hos industrilokaler, som stora öppna ytor och stora fönster. När kvaliteterna sedan uppmärksammas som positiva även för kontor, institutioner och boende kan det utgöra incitament för undanträngning – medelst höjda investeringar och därmed högre hyresnivåer. För det första trängs då kvarvarande industriella verksamheter ut, för det andra de kulturverksamheter som uppmärksammade möjligheten till nybruk av industrilokaler.⁶²

Exempel från andra håll ger vid handen att ett inslag av småindustri i närheten av kulturverksamheter skulle kunna verka som ett slags garant för kulturverksamheternas fortsatta existens även genom tider av förändring. Genom det skulle den mångfaldiga kvaliteten säkerställas i en stadsmiljö som den i Sockerbruket och Klippanområdet. I det sammanhanget är det mycket positivt att Higab uppmanat tjänstemännen vid Göteborgs Stadsbyggnadskontor att i det aktuella programmet inför detaljplanering skriva in ambitionen att skapa en ”modern detaljplan som tillåter en flexibel användning för existerande och nya verksamheter av karaktären småindustri, kontor och verkstäder med konstnärlig inriktning”.⁶³

Slutord

Den historiska tillbakablicken över Higab visar svårigheten att skapa och kvarhålla lämpliga lokaler för hantverks- och småindustriföretagare. Även om hantverk, industri och andra verksamheter fungerar annorlunda idag än på 1960-talet så kommer den stad som vill gynna en mångfald

av verksamheter att behöva värna sina befintliga resurser i form av byggnader med skilda stil och standard, skilda lägen och hyresnivåer. Higab äger och förvaltar sådana objekt varav Sockerbruket uppenbart är ett. Som jag ser det har Higabs ursprungliga uppdrag relevans än idag om översiktsplanens vision om en mångfaldig stad ska kunna upprätthållas och utvecklas, samtidigt som vi har en stadsomvandlingstrend som medelst uppgraderingar på fastighetsnivå tränger undan förutsättningarna för denna mångfald. Ett problem är att det dels tycks råda en otydlighet inom Higab om vilket åtagande bolaget ska ha gentemot skilda typer av hyresgäster, samtidigt som det inom bolaget sker en omdefinition av hur ett hantverksföretag ska uppfattas idag, och därmed för vilka verksamheter Higab ska vara en resurs.

Fortsättningsvis rättfärdigas en strategi för vinstmaximering av den av verkställande direktören och styrelseordföranden återkommande hänvisningen till att Higab bör se om sin materiella egendom och inte misshushålla med skattebetalarnas tillgångar. Men om man maximerar den ekonomiska potential som föreligger på nuvarande lokalhyresmarknad kan det leda till att en mångfald verksamheter i praktiken inte har råd att vara kvar. En maximering av skattebetalarnas tillgångar skulle därmed komma att ske på bekostnad av medborgarnas förfogande över unika och svårersättningsstadskvaliteter.

GABRIELLA OLSHAMMAR (f. 1968) är sedan april 2010 verksam som forskningssekreterare vid den Naturvetenskapliga fakulteten, Göteborgs universitet. Hennes akademiska bakgrund är tvärvetenskaplig med en fil. kand. i kulturvård från Göteborgs universitet och en doktorsgrad i stadsbyggnad från Chalmers-Arkitektur. Hennes forskning har mestadels handlat om omvandling av industriområden i städer med tyngdpunkten lagd på människors användning av bebyggelse i situationer med starkt exploateringsstryck.

gabriella.olshammar@science.gu.se
Göteborgs universitet
Box 460
405 30 Göteborg

Noter

- 1 ÖP 09, del 1, 2009:35.
- 2 Uppgradering är ett begrepp som används för att beskriva en strategi hos fastighetsaktörer som handlar om att öka intäkterna och få maximal avkastning på ett fastighetskapital (Steen 1998:62). Dock, menar Higabs VD, kan uppgraderingen endast genomföras om de som nyttjar lokalerna också får ett mervärde så att en vinnvinn-situation uppstår. *E-post* 2009-05-08.
- 3 Amin, Massey & Thrift 2000; Cupers & Miessen 2002; Dovey & Sandercock 2002; Edensor 2005; Franck & Stevens 2007; Hakelius 2009.
- 4 Diskussioner (informella intervjuer) har förts med sammanlagt 19 personer. Fem representerar Higabgruppen så som ordförande respektive ledamöter i bolagets kommunala styrelse, som kundansvarig för Sockerbruket och som VD för bolaget. Övriga personer är verksamma i lokaler i Sockerbruket, eller i grannområdet. Tio personer (Higabrepresentanterna samt fem av de verksamma) har jag mött för öppna intervjuer under en timmes tid. Två av dessa mötte jag tillsammans. Till de övriga sände jag frågor per e-post. Två personer valde att svara på frågorna med vändande e-post, medan de övriga sex diskuterade svaren med mig i telefon. En av de verksamma, som inte fått frågorna eller intervjuats, fick i ett tidigt skede läsa ett utkast av texten och gav kompletterande information som reaktion på detta. Urvalet av de verksamma gjordes med avsikten att fånga så vitt skilda lokalhyresgäster som möjligt, på ett begränsat antal informanter.
Alla informanter har i ett slutskede fått chans att reagera på det jag skrivit vilket föranlett ytterligare konversation per e-post eller telefon. Jag har tyvärr inte kunnat ge utrymme för alla de skilda aspekter som kommit fram i diskussioner med de 19 personerna utan har valt ut sådana aspekter som kompletterar varandra.
- 5 ÖP 09, del 1, 2009:71.
- 6 Amin, Massey & Thrift 2000; Cupers & Miessen 2002; Dovey & Sandercock 2002; Edensor 2005; Franck & Stevens 2007; Hakelius 2009.
- 7 Jfr Hakelius 2009.
- 8 Beauregard 1991; Hamnett 2002; Stratton 2000.
- 9 Se Dovey & Sandercock 2002:98 för Melbourne; Hamnett för London 2003:211-248; Stratton 2000:13,14 och Zukin 1995:19 för Boston.
- 10 *Göteborgs-Posten* 2003-03-30; 2008-01-13; 2008-02-12.
- 11 Jfr EPA Smart Growth, 2007-04-26.
- 12 *Västra Klippan* 2009:12, 14.
- 13 Andreasson 1996:7; *Göteborgs Hantverks- och Industrieförening*, Medlemsmöten 1967-09-26 §33 och 1968-04-23 §32; Johansson 1973:10; Johansson 1997:23-25.
- 14 Johansson 1973:9; Schönbeck 1994:177. Nummer 4 av tidskriften *Arkitektur* från 1973 ägnas helt och hållet åt stadsförnyelsen i Östra Nordstaden.
- 15 Fast 1966:173.
- 16 *Göteborgs Stadsfullmäktiges handlingar* 1960, Nr 401:4-5.
- 17 *Göteborgs Hantverks- och Industrieförening*, Styrelsemöte 1968-04-17 §46.
- 18 Jfr Jacobs 1961 och 1969.
- 19 *Higabgruppen Årsredovisning 07*, 2008:31.
- 20 *Göteborgarnas hus* 1996:336. En annan källa uppger att Sockerbruket köptes 1988, och detta årtal styrks av köpeavtalet, akt 88/68045, Fastighetsnämnden.
- 21 *E-post* 2009-05-08.
- 22 *Higabgruppen Uppdrag*, 2009-05-22.
- 23 *E-post* 2009-05-08.
- 24 *Intervju* 2009-02-27.
- 25 *Higabgruppen Årsredovisning 07*, 2008:2.
- 26 *Södra Älvstranden*, 1979.
- 27 Samtidigt anlades ett intilliggande porterbryggeri. Bruken delades 1907 då sockerraffinaderiet gick samman med andra sockerbruk till Svenska sockeraktiebolaget (SSA), Carlsson 1996:105-106. Några år innan SSA övertog sockerbruket byttes flera av de äldre anläggningarna ut.
- 28 Bygglövshandlingar, Majorna 140:I.
- 29 Savolainen, web: 2008-10-30; *Intervju* 2008-10-01 B.
- 30 Bygglövshandlingar, Majorna 140:I.
- 31 *Intervju* 2008-10-01 B; *Telefonsamtal* 2008-11-14.
- 32 Skilda uppgifter i olika arkivkällor.
- 33 *Köpeavtal*, akt: 88/68045.
- 34 *Beslut i hyresärendet* 1988-03-03.
- 35 *Beslut i hyresärendet* 1988-03-03, Bilaga.
- 36 Bostadsområdet ligger mitt i ett riksintresse för kulturmiljövården. På en höjd vilar ruinen efter gamla Älvsborgs slott och ett stenkast bort ligger Älvsborgs kungsladugård. Enligt krav som ställdes på byggherren från kommunen har exploateringen lett till en upprustning och ett bättre synliggörande av slottsruinen som besöksplats. Då detta skrivs våren 2009 är ruinen på gång att göras mer lättillgänglig.
- 37 *Majorna*, 2008:7.
- 38 *Intervju* 2008-09-25.
- 39 1964-02-04, *Beskrivning till förslag till ändring och utvidgning av stadsplanen...*
- 40 *Intervju* 2008-10-01 B.
- 41 *Intervju* 2008-10-15; *Telefonsamtal* 2008-11-19.
- 42 Birgersson & Törnqvist 1996:61.
- 43 *Intervju* 2008-10-01 B; *Intervju* 2008-10-15; *Telefonsamtal* 2008-11-19.
- 44 *Intervju* 2008-10-01 B.
- 45 *Intervju* 2008-10-15; *Telefonsamtal* 2008-11-17; *Telefonsamtal* 2008-11-19; *E-post* 2009-02-06.
- 46 *E-post* 2009-05-08.
- 47 *Intervju* 2008-10-09, *E-post* 2009-01-08, *E-post* 2009-05-08.
- 48 *E-post* 2009-01-07.
- 49 *Telefonsamtal* 2008-11-19.
- 50 *Intervju* 2008-10-15; *E-post* 2009-02-06.
- 51 *Intervju* 2009-02-11, *E-post* 2009-05-08.
- 52 *Intervju* 2008-10-01 A, *E-post* 2009-03-17.
- 53 *Intervju* 2008-10-15.
- 54 *E-post* 2009-05-08.
- 55 *E-post* 2009-05-08.
- 56 *Intervju* 2009-02-11, *E-post* 2009-05-08.
- 57 *Intervju* 2009-02-27.
- 58 *Intervju* 2008-10-09.
- 59 *Telefonsamtal* 2008-11-14; *Intervju* 2008-10-01 B.
- 60 *Intervju* 2008-10-01 A; *Intervju* 2008-10-15; *Telefonsamtal* 2008-11-17; *Telefonsamtal* 2009-03-09.

- 61 *Telefonsamtal* 2008-II-14.
 62 Se bl.a. Zukin 1989 för SoHo i New York, Yuqi & Zhang 2004 för Art Warehouses i Shanghai; Alzén 1996 samt Blix & Burell 1996 för Norrköping.
 63 *Västra Klippan*, 2009:14.

Käll- och litteraturförteckning

Intervjuer, telefonsamtal, spontana samtal, E-post

- Andersson, Gunilla (2008-II-17B) *Telefonsamtal* kring frågor som författaren sänt över per e-post. Andersson och kollegan Maud Persson driver en tapetserarfirma i Sockerbrukets lokaler.
 André Jaldin, Joanna (2009-02-06) *E-postsvar* på frågor som författaren sänt över per e-post. André Jaldin är verksam vid företaget Golvet i Sockerbruket.
 Celén, Ulf (2009-02-15) *Samtal*. Celén är verksam konstnär med anknytning till Konstnärernas kollektivverkstad i Sockerbruket.
 EPA Smart Growth, (2007-04-26). About Smart Growth [Online]. Available: http://www.epa.gov/dccd/about_sg.htm
 Frankedal, Mia (2008-10-01 A) *Intervju*. Frankedal är ordförande för Konstnärernas kollektivverkstad som hyr lokal i Sockerbruket.
 – (2009-03-17) *Spontan samtal* om tidigare intervju.
 Hultström, Anders (2009-02-27) *Intervju*. Hultström (s) var vid tillfället ordförande i Higabs styrelse.
 Johansson, Maria och Anneli Pihlgren (2008-10-15) *Intervju*. Båda är medlemmar i Klippans Ateljéförening som hyr lokaler i Sockerbruket.
 Lager, Björn (2008-09-25) *Intervju*. Lager är ordförande för Majorna Älvsborg företagarförening.
 Malm, Jösta (2008-II-19) *Telefonsamtal* kring frågor som författaren sänt över per e-post. Malm är en möbelreparatör verksam i Sockerbrukets lokaler.
 Nilsson, Janne (2009-02-26) *Telefonsamtal* kring frågor som författaren sänt över per e-post. Nilsson har ett konsultföretagare i Sockerbruket och hyr även ut del av lokaler till andra företagare.
 Persson, Swen (2008-10-07) *Intervju*. Persson är ledamot i Higabs styrelse samt tidigare ordförande för Företagarna Göteborg.
 Qvick Stoltz, Marianne (2008-II-13) *Intervju*. Qvick Stoltz är ledamot för Fp i Higabs styrelse.
 Rached, Louis (2008-II-17) *E-postsvar* på frågor som författaren sänt över per e-post. Rached driver café Bruket som ligger i Sockerbruket.
 Ribbeståhl, Thomas (2008-10-09) *Intervju*. Ribbeståhl är kundansvarig för bland annat Sockerbruket.
 – (2008-II-25) *Spontan samtal*.
 – (2009-01-07) *E-post*.
 – (2009-01-08) *E-post*.
 Rosell, Pierrå (2008-II-14) *Telefonsamtal* kring frågor som författaren sänt över per e-post. Rosell äger företaget Guson som ligger i Sockerbruket.
 Svensson, Berndt (2009-02-11) *Intervju*. Svensson är VD för

- Higabgruppen AB.
 – (2009-05-08) *E-post*
 Söderberg, Georg (2008-10-01 B) *Intervju*. Söderberg är tidigare ägare och VD för tillverkningsföretaget El-max som hyr lokal i Sockerbruket.
 Wideström, Josef (2009-02-09) *Telefonsamtal* kring frågor som författaren sänt över per e-post. Wideström driver en konsultfirma i Sockerbruket.

Arkiv

- Region- och stadsarkivet, Göteborg
Göteborgs Hantverks- och Industriförening, Medlemsmöte 1967-09-26 §33
Göteborgs Hantverks- och Industriförening, Medlemsmöte 1968-04-23 §32
Göteborgs Hantverks- och Industriförening, Styrelsemöte 1966-01-19 §13
Göteborgs Hantverks- och Industriförening, Styrelsemöte 1966-03-23 §39
Göteborgs Hantverks- och Industriförening, Styrelsemöte 1968-04-17 §46
Göteborgs Stadsfullmäktiges handlingar (1960) Nr 401
Göteborgs Stadsfullmäktiges handlingar (1961) Nr 455

Stadsbyggnadskontorets, Miljökontorets och Fastighetskontorets arkiv, Göteborg

- 1964-02-04, *Beskrivning till förslag till ändring och utvidgning av stadsplanen för delar av stadsdelarna Järnbrott, Kungsladugård, Majornas 1:a och 2:a rotar, Sandarna och Älvsborg i Göteborg*, Stadsbyggnadskontoret Göteborg
 1979, *Södra Älvstranden. Utrednings- och åtgärdsprogram, diskussionsunderlag*, Göteborgs kommun: Stadsbyggnadskontoret
 1984-08-21, *Hotell mm vid f.d. Carnegiebryggeriet*, konceptförslag till ändring av stadsplanen inom stadsdelen Majorna, Göteborgs kommun: Stadsbyggnadskontoret
 1988-03-03, *Beslut i hyresärende*, Lokaler på Banchagsgatan Majorna 140:6 f.d. Sockerbruket, Göteborgs kommun: Fastighetsnämnden.
 1988-08-30, *Köpeavtal mellan Göteborgs kommun genom dess fastighetsnämnd... och Hantverks- och industrihus i Göteborg AB*, Akt: 88/68045, Göteborgs kommun: Fastighetsnämnden.
Bygglövshandlingar, Majorna 140:1, Göteborgs kommun: Stadsbyggnadskontoret.
Majorna, (2008) *Beskrivning av stadsdelen, Underlag för ÖP XX*, Göteborgs Stadsbyggnadskontor.
 ÖP 2009, *Översiktsplan för Göteborg* (2009-02-29) Göteborgs stadsbyggnadskontor,
<http://www.goteborg.se/wps/portal/stadsbyggnad>

Dagstidningsartiklar

- Göteborgs-Posten*, 2003-03-30 "Norra älvstranden – från varvsområde till gräddhylla".
Göteborgs-Posten, 2008-01-13 "Blandstaden som blev en gräddhylla".
Göteborgs-Posten, 2008-02-12 "Platt fall för stadsbyggnad".

Litteratur

- Alzén, Annika, 1996, *Fabriken som kulturarv. Frågan om industrilandskapets bevarande i Norrköping 1950–1985*. Brutus Östlings bokförlag Symposion, Stockholm/Ste-hag.
- Amin, Ash, Massey, Doreen & Thrift, Nigel, 2000, *Cities for the Many not the Few*. Bristol: Polity press.
- Andreasson, Bertil m.fl., 1996, Förord, *Göteborgarnas hus. Higabgruppen 1966–1996*, Göteborg: Higabgruppen, s. 7–9.
- Beauregard, Robert A., 1991, "Capital restructuring and the new built environment of global cities: New York and Los Angeles", *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 15, No 1, s. 90–105.
- Birgersson, Lisbeth & Törnqvist, Anders, 1996, "Workplace environments in municipal planning", *Nordisk Arkitekturforskning*, Nr 4, s. 51–64.
- Blix, Rebecca och Birgitta Burell, 1996, *Ungdomar och industrilandskap. En undersökning i Norrköping 1995–96*. Industrilandskapet: Verksamheter, litteratur, arkiv, Norrköpings Stadsmuseum.
- Carlsson, Lars O., 1996, "Idéer och idoghet", *Göteborgarnas hus. Higabgruppen 1966–1996*, Göteborg: Higabgruppen, s. 103–125.
- Cupers, Kenny & Miessen, Markus, 2002, *Spaces of Uncertainty*. Wuppertal: Verlag Müller.
- Dovey, Kim & Sandercock, Leonie, 2002, "Hype and Hope. Imagining Melbourne's docklands", *City*, Vol. 6, No. 1, s. 83–101.
- Edensor, Tim, 2005, *Industrial ruins. Space, aesthetics and materiality*. Oxford, New York: Berg.
- Fast, C.G., 1966, *Minnesskrift vid Göteborgs hantverks- och industriförenings hundraårsjubileum 1866–1966*. Göteborg.
- Franck, Karen A. & Stevens, Quentin, 2007, *Loose Space. Possibility and Diversity in Urban Life*. London & New York: Routledge.
- Göteborgarnas hus. *Higabgruppen 1966–1996*, Higabgruppen, 1996, s. 329–343. Göteborg.
- Hakelius, Johan, 2009, "Likrikningens fula logik", *Fastighetsvärlden*, nr 1, s. 13.
- Hamnett, Chris, 2002, *Unequal City. London in the global arena*. London & New York: Routledge.
- Higabgruppen Årsredovisning 07*, 2008. Göteborg: Higabgruppen.
- Higabgruppen Uppdrag* (2009-05-22), www.higab.se/default.asp?link=4-250-929.
- Jacobs, Jane, 1961, *The Death and Life of Great American Cities*. Penguin books: London.
- Jacobs, Jane, 1969, *The Economy of Cities*. Vintage Books: New York.
- Johansson, Bengt O.H., 1997, *Den stora stadsomvandlingen. Erfarenheter från ett kulturmord*. Stockholm: Kulturdepartementet.
- Johansson, Hasse, 1973, "Östra Nordstan – en levande stadsdel i ett döende city?", *Arkitektur* nr 4, s. 7–10.
- Savolainen, Mats, (2008-10-30), *Stadsvandring*, Klippans Kulturresevat, <http://www.geocities.com/SoHo/Museum/9789/klippano.htm>
- Schönbeck, Boris, 1994, *Stad i förvandling. Uppbyggnads-epoker och rivningar i svenska städer från industrialis-omens början till idag*. Karlskrona: Boverket.
- Steen, Jesper, 1998, "Rum för näringslivet i staden", *Nordisk Arkitekturforskning* nr 3, s. 57–65.
- Stratton, Michael (ed.), 2000, *Industrial Buildings. Conservation and Regeneration*. E & FN Spon, London.
- Västra Klippan, Program för detaljplan* (2009-04-21), Samrådshandling, Dnr 0496/08, Göteborgs stad, Stadsbyggnadskontoret.
- Yuqi, Han & Zhang Song, 2004, *Left Bank of the Seine of the East. The Art Warehouses of Suzhou Creek*.
- Zukin, Sharon, 1989 [1982], *Loft Living. Culture and Capital in Urban Change*. Baltimore och London
- Zukin, Sharon, 1995, *The Cultures Of Cities*, Cambridge, Massachusetts och Oxford.

Urban diversity in an age of infill

by *Gabriella Olshammar*

Summary

The subject of this article is a reused sugar factory on the south bank of the river in Göteborg (Gothenburg), with infill development in progress in the immediate vicinity. The author asks whether the ongoing infill is compatible with objectives laid down in the current municipal comprehensive plan for Göteborg for the development of a more diversified city. The reason for asking this question is that research in the field of urban studies has for a long time now been observing that urban infill and the conversion of dockside and industrial areas have often led to fairly uniform, exclusive urban environments affording no scope for functional and residential diversity (Amin, Massey & Thrift 2000; Cupers & Miessen 2002; Dovey & Sandercock 2002; Edensor 2005; Franck & Stevens 2007; Hakelius 2009).

The case of the sugar factory has been chosen for study because the building houses a very wide variety of activities today and also because it is owned and managed by a municipal property company – Higab. The purpose of the article is to ascertain whether Higab can be regarded as a tool for the municipality to realise and combine the two partly conflicting aims of urban infill and a greater diversity of uses. The study took place in 2008–2009 and entailed visiting the site, studying records and interviewing tenants and landlord representatives.

During the past 20 years the Sugar Factory has undergone a significant transformation, in that a considerable number of silent and less space-demanding activities have moved in while noisier more space-demanding ones have moved

out. Several people have declared their appreciation of the diverse mix of activities still existing here today, but also their fears of engineering companies and intellectual workers being displaced by a larger proportion of office activities or even housing. It is not uncommon for artists and intellectual workers to have spotted early on the potentialities of industrial premises, such as large open spaces and big windows. Later, when those qualities are perceived as also being a good thing for offices, institutions and housing, this can provide incentives for displacement through heavier investments and, consequently, higher rents. In the first place, remaining industrial activities are then ousted, followed by the cultural activities which first spotted the possibility of putting industrial facilities to new use. Higab's role in this situation can be summed up by saying, firstly, that there appears to be a lack of clarity within Higab concerning the commitments the company is to have towards different kinds of tenant. Secondly, Higab seems to be in the process of redefining the way in which a craft enterprise is to be perceived today and, accordingly, the activities for which Higab is to be a facilitator. And thirdly, a strategy of profit maximisation through higher rent levels is being justified by recurrent reference to proper management of the taxpayers' material assets. But this could lead to a diversity of activities being unable in practice to afford staying on. Maximisation of taxpayers' assets would then take place at the expense of citizens' access to unique urban qualities that can hardly be replaced.

Keywords:

Urban diversity, Infill, Industrial use, Artist studios

Ett svenskt Arkadien

– landskapet i svenska orsbeskrivningar 1800–1860

av Leif Runefelt

I denna uppsats redogörs för landskapssyner i svenska orsbeskrivningar under 1800-talets första hälft. Med en orsbeskrivning avses en text vari skildras en socken, ett pastorat eller ett härad. Författarna var vanligen agrara ståndspersoner, som skrev på eget bevåg, men ofta på uppmaning av länets hushållningssällskap, eller också, särskilt under periodens senare del, inom ramen för sitt yrke som lantmätare. Många beskrivningar trycktes av hushållningssällskapen eller av de enskilda författarna; flertalet förblev otryckta, men många av dessa har tryckts av en lokalhistoriskt intresserad eftervärld. Varje enskild beskrivning är unik, men genren är tyngd av former och stereotyper, så väl vad gäller uppbyggelse som innehåll. Där ingår normalt en redogörelse för traktens topografi och geografi, dess jordbruk och andra näringar, dess kamerala och ekonomiska beskaffenhet, samt ofta en historisk eller antikvarisk tillbakablick. Redogörelserna för ortens säterier och andra ståndspersonsboställen ges mycket plats, samtidigt som allmogens liv, seder, karaktärsdrag och -brister berörs, ibland mycket ingående, ofta tämligen stereotyp och med utgångspunkt i allmogens moraliska halt.¹

Orsbeskrivningarna som genre härstammar från den frihetstida utilismens glansdagar, vilket har gjort att de ofta förknippas med denna tids ambition att ”kartlägga” landet. De har därmed av tidigare forskning tillskrivits en informationsöverförande funktion, där lokala fakta samlats in för vidarebefordran till en kunskapsförstärkt statsapparat. Detta har lett till att ideologiska och retoriska funktioner i genren inte undersökts, och att frågan om dess syften inte problematiserats, särskilt vad gäller det tidiga 1800-

talet, då produktionen av orsbeskrivningar kulminerade.² I en kommande monografi analyserar jag återkommande ämnen, motiv, berättelser och uttryck i det tidiga 1800-talets beskrivningar, och visar hur i orsbeskrivningarna en specifik retorik verkade för att skapa *en bild* av det agrara samhället som *uteslöt andra bilder*. I så måtto är studien en diskursanalys, då den redogör för hur en sammansättning av centrala ord och teman, utan att det explicit görs i texterna, skapar en sammanhängande struktur som skänker status och auktoritet åt vissa personer – de agrara ståndspersonerna – och legitimerar en samhällsordning där dessa gynnas, på bekostnad av andra.

Därmed menar jag att orsbeskrivningarna, långt från att syfta till saklig informationsöverföring, istället verkade för att besjunga den (manliga) agrara ståndspersonen och att framställa dennes drivande roll i det lantliga lokalsamhället som självklar och nödvändig. Det är alltså en ideologiproducerande genre med ett politiskt mål, nämligen att argumentera för en viss samhällsordning där denne ståndsperson ges en central position. Med agrara ståndspersoner avser jag då en ganska heterogen grupp, vars sammanhållande kitt kunde vara det ekonomiska kapitalet, men i betydligt högre grad utgjordes av det symboliska kapitalet: bildning, skolning och privilegier i kraft av lokal överordning. Det rör sig om prästen, officeren, adelsmannen, possessionaten, brukspatronen, och så vidare. Deras symboliska kapital särskilde dem från allmogen, och förenade dem i en specifik social högreståndskultur med lantlig bas: vad som inom nordisk forskning brukar benämnas för herrgårdskulturen.³

Ortsbeskrivningarna är, i kraft av språkrör för herrgårdskulturen, en konservativ genre som blickar bakåt till *ancien régime*, genom att hela tiden aktivera ett västerländskt retoriskt gods med rötter i antiken. I denna uppsats visar jag på en sådan aktivering, nämligen idyllen, såsom den manifesterades i det engelska parkidealet. Redogörelsen bygger på det resonemang som legat till grund för landskapshistoriska framställningar under senare tid, att kulturella och ideologiska faktorer utövar påverkan på uppfattningen av, och beskrivningen av, landskap. Det finns ingen objektiv skildring av ett landskap, utan varje landskapsskildring präglas, medvetet eller omedvetet, av beskrivarens värderingar – med landskapshistorikern Ian Whytes ord: ”any landscape is composed not only of what lies before our eyes but what lies within our heads”.⁴

Forskning har visat att en specifik landskapsyn ofta delas av en kultur, subkultur eller grupp. Stereotypa föreställningar skapas och återskapas inom ett visst sammanhang, laddade med symboler och ideologiska undertoner. Landskapet är därmed inte endast ett fenomen att betrakta, utan en del av den process som formar individuella och kulturella identiteter.⁵ Framställningar av landskap innebär förvrängningar och idealiseringar, som uttrycker framställarens uppfattningar om hur världen ser ut och hur den borde se ut. Landskapsskildringar i Ortsbeskrivningarna passar utmärkt för detta synsätt. Stereotypa, uppställda som tavlor, iscensätter de genom ett urval av landskapstyper och inslag i landskapet en världsbild och ett ideal: en idyllisk ståndspersonsvärld.

Landskapets inträde i Ortsbeskrivningarna

Sekelskiftet 1800 kan vad gäller landskapets plats i Ortsbeskrivningar ses som en skiljelinje. Därefter var en teckning av landskapet snarare regel än undantag. Under 1700-talet var de sällsynta, även om det ofta nämndes att landskapet är vackert.⁶ Det finns naturligtvis undantag, såsom Carl Fredrik Broocmans bild av Vadstenas läge år 1760 och Petter Åhstrands skildring av Ölands Norra Mot från 1768. Broocmans är

dock summarisk, och Åhstrands, med en betoning av sommartiden som särskilt vacker och med bilder av hjortar och harar och en skildring av näktergalens sång, snarast besläktad med barockens naturlyrik, vilket gör den väsensskild 1800-talets Ortsbeskrivningar och deras landskapsskildringar: där nämns inte årstiderna och förekommer inga djur.⁷

Under 1790-talet gör landskapstavlorna eller landskapsmålningarna sin egentliga entré i Ortsbeskrivningarna. Med dessa termer avser jag passager då författaren beskriver landskapets utseende såsom det ser ut från en vald plats – till skillnad mot de geologiska, biologiska och topografiska redogörelser som ofta finns i Ortsbeskrivningar, där höjder, vattendrag, sjöar, kärr och så vidare nämns. Exempel är Pehr Osbecks beskrivning av Hasslövs pastorat från 1796, och Jonas Swananders disputation under Erland Samuel Brings presidium om Bara härad från 1796. Det nya framgår tydligast i Nils Henrik Sjöborgs kända *Blekings historia och beskrivning* (1792): här ges estetiken eller *landskapsupplevelsen* en mer framträdande plats.

... Naturen tycks i Bleking visa sig i all sin förtjusande skönhet. Under det att örat uppfylles av vattenfallets mäktiga buller eller bäckens ljuvare sorl och fåglarnes sånger, har ögat en skiftande utsikt av berg och dalar, åkrar och ängar, sjöar och floder. Skogen omgiver allt, och har även sina förändringar. Löv- och barrskogarna äro ömsom glada och dystra... Själva den nakna klippan hänger icke förgäves över djupet.⁸

Denna nya beskrivning av landskapet, med variationsrika vyer, porlande vatten och nakna klippor äger tydliga drag av romantik. Kan landskapets inträde i Ortsbeskrivningarna följaktligen vara en följd av den landskapets uppgraderade ställning inom den kulturella eliten i Sverige, som kom med romantiken? Antagligen. Romantikens växande naturkänsla är välkänd. Rousseau var en tidig förebild med sin *Emile, ou de l'Education* (1762, svensk översättning 1805), där den schweiziska alpidyllen spelar en nästan lika framträdande roll som själva huvudhistorien. Rousseaus naturromantik fick ett större genombrott genom olika populariseringar, framför allt

av Salomon Gessner, som genom sin idylldiktning tömde Rousseaus alplandskap på intellektuellt djup för att ersätta det med pastorala kärleksäventyr uppställda efter ett ständigt upprepat mönster. Alperna fascinerade även Albrekt von Haller och många andra författare på kontinenten, samtidigt som MacPhersons ossianska sånger infogade keltiska landskap i den anglosaxiska litteraturen. När Wordsworth skrev sin berömda dikt från floden Wyes dalgång, *Lines Written above Tintern Abbey ...* (1798) utgick han från en central utsiktspunkt i den brittiska ”pittoreska” tradition som med William Gilpin som främsta namn under 1700-talets andra hälft strävade efter att uppdatera och förnya landskapsupplevelsen inom konsten. Det pittoreska, landskapet och landskapskonsten var under det sena 1700-talet föremål för en långvarig teoretisk diskussion. Gessners idyller översattes till svenska på 1790-talet; välkända svenska speglingar av den internationella debatten var Oxenstiernas berömda dikt *Skördarne* (utgiven 1796) och Linnerhielms *Bref under resor i Sverige* (första delen utgavs 1797).⁹

Den mer positiva synen på landskapet och landskapsbetraktelsen visar sig inte minst inom konsten, där landskapsmåleriet genomgick en statusökning kring sekelskiftet 1800. Svenskt måleri under perioden 1800–1850 var vare sig omfattande eller högtstående, men de som var framstående var alla gedigna landskapsmålare, med Carl Johan Fahlcrantz i spetsen.¹⁰ Ett tydligt bevis på landskapets ökade ställning i Sverige var annars den begynnande utgivningen av *Voyages pittoresques*, böcker som i text och framför allt bild skildrade pittoreska, det vill säga sköna, landskap från olika perifera delar av Europa, som Skottland och Norge. Där framställdes ruiner och vilda landskap idealiserade och förvrängda enligt ett pittoreskt regelverk i Gilpins anda.¹¹ Såväl framstående som mindre framstående konstnärer genomförde sådana; Fahlcrantz, Graffman, Gillberg, samt förstas Anders Fredrik Skjöldebrand med sin *Voyage pittoresque au cap du Nord*.¹²

Vykort från ortsbeskrivningarnas värld

Den första läsaren av ortsbeskrivningar ser är att där tecknas ett annat landskap än det pittoreska, ett som snarare än det dramatiska betonar det odlade och vänliga, såsom i lantmätaren Carl Georg Colleens beskrivning av Överlänns socken i Ångermanland år 1852:

Då man anländer från Botheå till lands eller sjös, så erbjuder orten på flera ställen taflor af sällsynt skönhet. Så höjer sig på högra stranden öfver flodbädden Öfver-Länns kyrka med deromkring belägna till större delen välbyggda byar, i en behaglig trakt, från hvilken man kan öfverskåda åtskillige större och mindre delar af Ådalen; – så sluta sig flera grupper af löfskog kring det till sin belägenhet.¹³

Den beskrivning av landskap som Colleen erbjuder är typisk för ortsbeskrivningar från hela undersökningsperioden. Vi skickas vykort från 1800-talets början: författaren utgår från en eller flera valda platser, såsom ett ståndspersonsboställe eller på kyrkbacken, varifrån han låter den tänkte läsaren blicka ut över nejden. I Petter Lindskogs arbete över Skaraborgs stift (1812–16) finns en rad sådana utblickar, korta och effektiva: ”Kyrkoherde-bostället [i Österplana] ... har en vidsträckt och skön utsigt: ellofva kyrkor och flera vackra föremål kunna ses från ett och samma fenster”. Organisten Johan Portin, vars beskrivning över Övertorneå färdigställdes på 1820-talet, står vid Kengis bruk och blickar ut över ett landskap som består av kullar, ”hvilka sluttande nedsänkes, och åter upstiga ur djupa och runda Dalar, hvaraf en är uti fronten med en tätbevuxen asplund”. Abraham Ahlqvist skriver om västra Öland (1822) att ”ifrån Ottenby till Borgholm framställer sig en skön tafla, tecknad genom de mäst förwånande Natursituationer”, med utsiktspunkter och bokskogar. Kyrkoherden Pehr Friman tar i sin beskrivning över Mofalla socken i Skaraborg år 1843 utgångspunkt från kyrkan, som han väl tycker har en endast hyfsad plats i landskapet: ”Trackten kring kyrkan är högländ och är med sina visst icke vidsträckta utsigter icke utan behag”.¹⁴

Jag ska längre fram återkomma till frågan om

FIGUR 1. Lövskog, ett stilla vatten, ett herresäte som enda mänskliga boning. Detta ideala, idealiserade, landskap är också ortsbeskrivningarnas: tillrättalagda vykort från 1800-talet. Carl Johan Fablcrantz, Utsikt över Haga, 1811, Nationalmuseum.

utsiktsplatsen; tills vidare står själva utsikten i fokus. I 1840- och 1850-talens lantmätarbeskrivningar finns en rad passager av ovanstående typ. Om Nederluleå heter det, att socknen erbjuder flera angenäma utsikter över vackra och välodlade trakter, med skogsbeklädda berg i fonden.¹⁵ I en beskrivning från 1850-talet över Vallentuna socken av Johan Nilsson heter det:

Socknens utseende antyder för övrigt en viss trefnad. Den skogbevexta sydöstra sidan lemnar snart utrymme för en friare utsigt; den antika kyrkans höga, spetsiga torn framskyttar redan på afstånd mellan träden, och derefter utbreder sig ett landskap, som i söder begränsas af Wallentunasjön med dess vackra, med lövskog bevexta stränder; på hvars sydöstra sida Sätessgården Bellsta i sin prakt och moderna stil mellan lummiga ekar gör ett angenämt afbrott mot den gamla, forngöthiska kyrkan, som är belägen på en höjd vid norra ändan af sjön.¹⁶

På samma sätt beskriver en lantmätare i Skaraborg, Carl G. Palmgren, socknen Leksbergs landskap med hjälp av en skön tavla år 1857:

Socknens läge och omväxlande natur framställa för åskådaren en wacker vue. Sålunda visar sig då man anländer från Björsäter och kommer till den så kallade Leksbergs backe, först Mariestad i fonden, till venster sjön Wenern samt Thorsö med dess kyrka och flere vackra åbyggnader, till höger ån Tidån med Hinsbergs, Karleby och Kjekstads bördiga åkerfält, hvilka på detta afstånd otvifvelaktigt tjusa hvarje åskådares öga.¹⁷

När landskapet framställs i vykortsförm är dels den obehindrade utsikten, dels dess innehåll central: landskapet ska vara öppet och varierande. Landskapstavlorna rymmer vissa element: ett vatten, gärna en flod som ringlar sig fram eller en ojämn kust med vikar och sund. Ett gods

eller ett kyrktorn utgör hållpunkter för ögat i en bild som består av öppna fält och stilla vattendrag.¹⁸

Det frånvarande i landskapet

Liksom senare tiders faktiska vykort är ortsbeskrivningarnas landskapsmålningar falska stereotyper. Det intressanta är då vad som normalt *inte* finns med på vykortet. Det finns lövskog och kullar, men knappt någon barrskog och knappt några berg, annat än som fond. Saknas gör också kärren och mossarna, liksom gränsdragningar av åkrar och ängar, skillnader mellan skiftade och oskiftade byar samt alla inhägnader som var en evig källa till debatt i riksdag och lantbruksfora vid samma tidpunkt. Saknas gör vanligen icke-agrara näringar – städerna förstås eftersom de flesta socknar inte rymde några sådana, men också brukens industribyggnader, marknadsplatser, sågar, kolmilor, tjärdalar, mangelgropar, torvtäkter, stenbrott, och så vidare. Slutligen saknas också de människor som bebor landskapet.

Det kan vara illustrerande att ta upp några fall där dessa landskap faktiskt förs in i målningarna. Olof Emanuel Näslund författade kring 1857 i sin egenskap av lantmätare en beskrivning över Njuranda pastorat i Medelpad. Han var inte helt nöjd med traktens utseende:

Socknens egoområde [utgör] ett helt och hållet flackt kustland, som på intet ställe företer någon egentligen skön utsigt, åtminstone ej i den storartade skala, Medelpad och Ångermanland i synnerhet har att uppvisa. Lägenheter gifvas väl, vid vilka ögat med välbehag dröjer, men dessa äro nog så inskränkta och trötta dessutom snart åtminstone det norrländska ögat, hvilket vant sig vid att skåda grönskande höjder och blånande berg såsom ramar kring den behagliga taflan.¹⁹

Det flacka är inte intressant, då det inte erbjuder betraktaren den önskade variationen. Samma uppfattning delger oss Anders Lignell, prost i Kila i Värmland men även författare av en beskrivning över Dalsland (1851–52). Om detta heter det – under rubriken *Taflan af landet* – att landskapet överallt erbjuder härliga utsikter av mest växlande beskaffenhet, förutom vid ett

område av mo som Lignell kallar Ödsköld, samt på den lilla slättbygden vid Väneren.²⁰

Barrskogen är inte uppskattad. I Johan Portins beskrivning från Övertorneå framhålls en asplund vid bruket medan skönheten i övrigt framhålls *trots* de vilda skogarna och de stora bergen. Jonas Allvins beskrivning av Vista härad i Jönköpings län rymmer flera landskapsbilder där traktens långsträckta barrskogsområden finns med, men inte med några goda ord. Trots att sjöar och vattendrag är ett standardinslag i det goda landskapet kan en sjö i Gränna socken, Långsjön, inte räknas dit, då den ligger mitt i skogen: ”såsom liggande i en af socknens vildare trakter, har den en ganska hemsk anblick”.²¹

Landskaphistorisk forskning har visat att utelämnningar av denna typ vare sig har varit ovanliga eller utan ideologiska syften. Det brukar sägas att det realistiska landskapsmåleriet uppstod i Nederländerna under slutet av 1500-talet. Som dock Ann Jensen Adams har visat saknar den holländska guldålderns landskapsmåleri vanligen det som skapade den ekonomiska blomstringen: där finns inga torvtäkter utan istället pastorala lundar, inga prämar på nygrävda kanaler utan istället små båtar på slingrande floder. Under en tid av hastig landskapsförändring framställdes realistiskt men nostalgiskt det försvinnande eller redan försvunna. Det högeffektiva holländska jordbrukslandskapet reducerades till pastorala bilder där herdar vallade sina fåtaliga djur. Det finns alltså ingen möjlighet att utifrån detta landskapsmåleri få en realistisk bild av landskapet. Målningarna beställdes och samlades av landets borgerliga härskarklass, som bodde i städerna men ägde merparten av de landskap som förändrades med hjälp av köpt arbetskraft, som inte heller förekommer på målningarna. Det målade landskapet gav den stabilitet, trygghet och skydd mot effekterna av storskaliga kommersiella projekt som det verkliga landskapet inte kunde erbjuda.²²

Enligt en studie av John Barrell om engelskt landskapsmåleri under enclosurerörelsen framställde detta den engelska landsbygden som ett pastoralt ideallandskap präglad av oföränderlighet, stabilitet och enighet. Syftet var inte enbart estetiskt, utan även att dölja de kraftiga orättvi-

sor och svåra umbäranden som följde av jordbrukets omvandling men som gagnade den grupp som beställde målningarna. Barrells slutsats är att landskapsmåleriet tjänade till att framhålla och reproducera en viss grupps bild av verkligheten och denna grupps överordnade ställning i agrarsamhället: det betonade de sociala och ekonomiska värden som herrskapen uppbar på bekostnad av andra synsätt.²³

De holländska mästarna och de engelska landskapsmålarna verkade, på skilda sätt, inom den västerländska pastorala traditionen.²⁴ Det pastorala landskapet var för det första det av människan i vid bemärkelse odlade landskapet, präglat och kontrollerat av mänsklig verksamhet. Barrskogen, bergen, torvmarkerna, ljunghedarna utgör det vilda, och det uppskattas inte inom den pastorala traditionen. Denna var för det andra en bild av oföränderlighet, vad gäller både landskap och sociala förhållanden. I samtiden både synliga och kännbara förändringsprocesser osynliggjordes i konsten. I mossar, vid inhägnader, i industrier skedde arbete, utveckling, förändring. I landskapsbilderna framställdes nostalgiskt en välordnad natur som passade herrskapen. Detta gäller även de svenska Ortsbeskrivningarna.

Ett passande landskap: den engelska parkens leende natur

Det är alltså inte Walter Scotts eller Frithiofs och Ingeborgs landskap, utan snarare Vergilius bukoliska nejder, som tecknas av Ortsbeskrivarna – ett lugnt, grönskande och leende landskap. Det centrala är ögonfägnaden; variationen i ett vidsträckt, öppet och böljande landskap, där vattendrag, kyrktorn och trädlundar utgör intressekapande vilopunkter. I mindre skala fick detta konstruerade pastorala landskap ett kraftigt genombrott i Sverige kring sekelskiftet 1800 i form av den engelska parken. Vi kan sålunda ha att göra med en konstens ideala framställning av naturen överförd på skriftliga beskrivningar av en verklig, i bemärkelsen platspecifik och icke människoskapad natur.

Den engelska parken var ursprungligen ett mode tillkommet i protest kring mitten av

1700-talet mot den ”franska” Le Nôtre-stilen, som med dess strikta, symmetriska formklippa trädgårdar som då dominerade slotts- och herrgårdsvärlden. Det kom under gustaviansk tid att få sitt genombrott i Sverige, något som Magnus Olausson utrett i detalj. Det utmärkande för den engelska parken var enligt Olausson dess gränsöverskridande karaktär: inte endast gjorde den gränserna mellan godsets trädgård, park, ägor och omvärld otydliga, den förenade också tidens estetiska tänkande med 1700-talets starka utilitistiska tradition genom att ge utrymme för agrara nyttiga verksamheter inom parkens ram, något som äldre ideal förbjöd.²⁵

Den äldre parken hade varit enbart konst – den saknade varje återspeglning av ett naturligt landskap. I den engelska parken däremot förenades konst och natur, men endast på så sätt att *konsten hjälpte naturen på traven*. Det verkliga landskapet rymde visserligen många sköna företeelser, men de var inte optimala ur en tänkt betraktares synvinkel. Olausson visar att den engelska parken inte alls skulle imitera naturens landskap. Tvärtom skulle den konstruera ett landskap som förmådde påverka betraktaren emotionellt i högre grad än det naturliga landskapet. Detta skulle ske genom att till synes autentiska element planerades och placerades utifrån logiska resonemang om störst effekt. Olausson framhåller: ”Slutresultatet var dock tänkt som ett stycke förädlad natur med en helt annan täthet än den mer slumpmässigt hopfogade fysiska verkligheten”.²⁶

Den engelska parken som ideal levde vidare långt in på 1800-talet: en park vars syfte var att för betraktaren presentera ett idealiserat landskap som väckte dennes känslor. Dess nyckelord var mångfald och variation, med öppna vyer avbrutna av skogsdungar, vattendrag och intressanta, ”pittoreska” vyer och föremål, såsom ett antikt tempel, en ruin, en bro, och så vidare. Relationen mellan konst och natur, det konstnärligt arrangerade landskapet, stod alltså fortsatt i centrum. Såväl Catharina Nolin som Siegrun Fernlund har i sina studier över trädgårdskonsten under 1800-talet visat att denna syn på parken som förskönad natur var gängse även vid seklets mitt.²⁷ En lång rad stånds personer under seklets

första hälft, av olika slag och förmögenhet, försökte i varierande grad förverkliga den engelska parkens ideal vid sina herrgårdar och boställen. De som planerade, ritade och skapade engelska parker går enligt Olausson att föra till två olika kategorier. Den ena utgjordes av adliga amatörer. Den andra gruppen bestod av arkitekter, officerare och godsägare med förflutet inom fortifikationen. Dessa var såväl skolade i professionell civil och militär arkitektur som hade erfarenhet av stora anläggningsarbeten, rymmande sprängning och schaktning.²⁸ Kunderna var deras likar: frälse och ofrälse ståndspersoner, en och annan köpman som dragit sig tillbaka till landet.

Såväl samtida berättelser som sentida forskare har lyft fram dessa otaliga parkprojekt. Som exempel kan nämnas Göran Ulvängs detaljstudie av utvecklingen av herrgårdars trädgårdar och parker under 1700-, 1800- och 1900-tal i Lagunda härad i Uppland; där framgår tydligt såväl landskapsparkens genombrott under det tidiga 1800-talet, som dess ofta ganska begränsade storlek.²⁹ Inte endast världsliga ståndspersoner anlade engelska parker, utan även präster. Bengt Cnattingius nämner några i södra Östergötland: vid Ringarum, vid Rystad och Björsäter, vid Åsbo och Törnevalla och Asby.³⁰ Flera av dessa prästgårdsparkar anlades på 1820-talet eller senare. Bland ståndspersoner av lägre rang är Årstafrun, Märta Helena Reenstierna, och hennes make ett bra exempel. Av hennes dagböcker framgår att trädgården var Reenstiernas ögonsten samt rymde olika tillflyktsorter, som ett lusthus uppe i en pil, ett eremitage, samt en planterad höjd vid namn *Belle Montagne*. I många dagböcker och reseskildringar framgår att promenader i herrgårdsparkerna var ett standardinslag i herrgårdskulturens umgänge. Som det heter i en av dessa: "Frun proponerade en promenad i trädgården, den man hvarken kunde eller ville afslå".³¹

Även Ortsbeskrivningarna, med deras tonvikt på herrskapens sätesgårdar och boställen, rymmer omnämmanden av engelska parker runt om i riket. Från Roslagen tar Fredric Wilhelm Radloff upp Forsmarks berömda föredöme, men även Beatebergs park anlagd av en greve Bunge. Vad gäller Locknevi socken framhåller Anders Ekback brukspatron Steens vackra park, medan

Bexell år 1819 lyfter fram kommerserådet A.J. Hammars park i Eldsbergs socken, Halland.³² Det är dock i de små landskapstavlorna som den engelska parken sätter sin prägel på Ortsbeskrivningarna. Den engelska parkens återskapade natur var kontrollerad, sentimental, variationsrik. Den erbjöd en undanskymd viloplats för den trötte och en rad olika moment för betraktaren och flanören. Steget från att skapa en engelsk park som en idealiserad natur till att framhålla engelsk-park-liknande inslag i landskapet som det mest sevärda och åtråvärda är inte särskilt långt. Om det i Ortsbeskrivningarna saknas grottor och eremitage finns däremot det böljande landskapet, utsiktspunkten, den obligatoriska variationen, stillheten, ögats vilopunkter. Ibland blir påverkan från parkkonstens sentimentala flanerande övertydlig, som i en skildring av naturen runt Galtströms bruk i Njuranda pastorat i Medelpad, av lantmätaren Olof Emanuel Næslund:

Öfwerallt leker vinden i lönnars, almars och lindars kronor och i förgrunden erbjuder mången gräsbänk wandraren att njuta i dubbelt hänseende. Här har naturen räckt konsten en hjälpsam hand, hwarföre också intet blifwa åsidosatt, som kan bereda nöje och beqvämighet.³³

I Johan Erik Petris beskrivning över Mörkö socken ges den engelska parken vid Tullgarns slott och en obodd ö där allmogens djur betar snarlika utseenden. På den öde ön råder "en behaglig omväxling af grönskande fält och skuggrika lundar, bestående af nästan alla slags här på orten wildt växande löfträd"; på Tullgarn har prinsessan Sophia Albertina efter 1807 anlagt en till vila inbjudande park, där rara utländska träd planterats, "jämte nästan alla slags inhemska wildt växande löfträd".³⁴ Även Sven Peter Bexells beskrivning av Halmstads omgivning (1819) leder tanken till ett parklandskap, då staden omsluts av "de skönaste romantiska omgivelser", av Nissaströmmen med dess trädgårdar och lövträdbevuxna stränder, av vackra åkerfält och av en vidsträckt utsikt över Lagafjärden.³⁵ I en senare beskrivning, Georg Gustafssons över Tygelsjö och Klagstorps socknar i Malmöhus Län (ca 1855), påpekar författaren att landskapet inte alls är en slätt, utan mer har utseendet av en

storartad trädgård, där omväxling och variation bidrager till att ”i hög grad försköna taflan”.³⁶

En tydlig illustration av parklandskapets betydelse ges av Gustaf Bernhardts beskrivning av Björkviks socken i Södermanland. Denne står vid kyrkan och noterar att det för utsikten över vattnet borde rensas litet bland träden. Därefter målas följande bukoliska idyll:

Närmast deromkring Prestgården med sina planteringar å ena sidan, å andra det vackra Hagbyberga, mitt i hwars sköna Park en ståtlig Karactersbyggning höjer sig öfwer träden som ett Italienskt tempel; en wacker strand, åkerfält, löfrika ängar och berg åt landtsidan; öfwer Wallawiken det åldriga Marieberg på en utskjutande bergklippa; en widsträckt utsigt längs åt sjön och åt andra kusten, der Halla kyrka synes, der ängar, holmar och skogbewäxta berg återspegla sig i den lugna wattenytan, och der i synnerhet det sköna Åkerö med sina präktiga byggnader synes som en simmande ö.³⁷

I exemplet sammanflätas ett parkliknande landskap och en landskapsliknande park, samtidigt som Bernhardt betonar att det är med herrskapens ögon han ser: ståndspersonsboställena dominerar denna stilla, orörliga bild. Att den närmsta herrgårdens *corps-de-logi* reser sig som ett italienskt tempel för tankarna till Vergilius landskap och stärker den pastorala visionen.

Point de vue. En klassaspekt

Bernhardts skildring ger anledning till en kort exkurs. Det faktum att han står vid kyrkan bör kommenteras. Ortsbeskrivningarnas landskapsmålningar har inte endast förhållandet mellan natur och kultur och den estetiska upplevelsen gemensamt med den engelska parkens ideal. Också sättet att betrakta landskapet från bestämda utsiktspunkter hör dit, och här finns en social aspekt och en klassaspekt att ta hänsyn till. I Adolf Törneros brev finns en beskrivning av en kort resa i Upplands bergslag år 1822. Törneros besöker Forsmarks bruk. Vid detta besök tar han enligt gängse sed in hos herrskapsfolket på Forsmark, som trots att de står långt över Törneros i rang inom herrgårdskulten ändå i gästfrihetens avseende är hans likar, just genom att de hör till denna värld. De far gemensamt ut

på bygden, där de först betraktar brukets verksamheter, om vilka inga ord alls slösas. Därefter väntar ett besök i kyrkan:

Wi gingo derföre, för att få en riktig point de vue upp i Kyrkan och dess vackra torn, och njöto af utsigten, skrefvo våra namn i den i tornsalongen öppnade Album ...³⁸

I tornet finns en gästbok där besökare ur rätta kretsar kan skriva sina namn. Den tydliga glömske Törneros finner något förvånad sitt eget namn i boken: utsikten från tornet ingick tydligt i ett besök på orten. Därefter far sällskapet vidare, genom en skog som var som en öken, till Gimo bruk, där de åter trakterades av herrskapet på plats.

Passagen är talande – och inte endast vad gäller synen på skogen. Liksom resenären är Ortsbeskrivaren hänvisad till ett specifikt socialt umgänge. Törneros ordval, *point de vue*, eller utsiktspåls, är då intressant. Ortsbeskrivaren lär förvisso ofta ha skrivit sin beskrivning på kammaren efter avslutad resa eller i något gästrum inför nattvilan. Likafullt är det rimligt att anta att de vykort han målar upp har målats från en specifik plats. Vilken? Ett kyrktorn som i Törneros fall är säkert inte ovanligt. I själva verket bygger det engelska parkliknande landskapet på att det kan betraktas från vissa specifika platser och att dessa platser är tillgängliga för, och i bästa fall reserverade för, herrskapsfolket. Ortsbeskrivningarnas författare levererar inga beskrivningar av utsikten från gårdar och torp, men det beror inte på att de inte skulle ha några utsikter, utan på att författarna inte besökte dessa, ännu mindre skrev om sådana besök. Jonas Allvins beskrivningar av härader i Jönköpings län utgör goda exempel. I till exempel skildringen av Östbo härad finns en rad typiska landskapsmålningar där hemska skogar och mossar varvas med vackra kullar och åkerfält. En pittoresk beskrivning ges från Hörle bruk i Värnamo socken:

I stora våningens fönster ser man Lagan, bred och lugn, framträdande utur ett mörkt skogssvalg, nedvandra emellan löfängar, förbi trädgården till störtningen utför klippan, hvarefter ån, sedan hon der brusande förrättat det åliggande

hvertill menniskan tvingat henne, lika lugnt fortsätter sin vandring åt söder, der hon åter uppslukas af en djup skog.³⁹

Beskrivningen är intressant inte enbart därför att den elegant så att säga pastoraliserar den industriella verksamheten och gör den osynlig genom ett inlindat omnämmande av den nödvändiga vattenkraften. Allvin står dessutom i fönstret på *Corps-de-logiet* och målar sin tavla – ett *point de vue* helt exklusivt för dem som åtnjuter herrskapskulturens gästfrihet. I utsiktspunkten förenas umgängeskulturen, estetiken och ideologin. Den är en bärande idé i den engelska parken: innan betraktaren kommer till eremitaget, sjön eller templet, har det redan gått att skymta från en utsiktsplats. Den omskapade, omväxlande naturen bjuder på sig själv allra bäst från väl utvalda platser.

Ett opassande landskap – göticismens hårda natur

Romantiken rymde, som framgått ovan, en annan landskapsbild, som rönt stor popularitet i breda lager av den bildade befolkningen, och som figurerade som inslag i engelska parker, men som starkt kontrasterar mot ortsbildningarnas vykort:

Se kring dig! Flammande kring fjällen fästet
svänger,
utöfver forsens svall förvägna klippan hänger,
och skogen, hvart du går, omgiordande din stig,
står hög och allvarsam och blickar ner på dig.
Här sjunker dal vid dal, der klyft på klyfta lastad
står opp, i hedendag af jättehänder kastad.⁴⁰

Tegnérns berömda skildring av det svenska landskapet i dikten *Svea* från 1811 framhåller som specifikt nordiskt just det som saknas eller beklagas i ortsbildningarna: vilda forsar, höga klippor, stora skogar – endast slättlandskapet ratas av båda idealen. Tegnér var tillsammans med Geijer de ledande gestalterna i *Götiska förbundet*, den svenska romantikens första och starkaste fäste under det tidiga 1800-talet. Förbundet hade som syfte att genom framför allt studier av forntiden framhålla den nordiska egenarten,

i litteratur såväl som i konst.⁴¹ Det råder ingen tvekan om att de götiska idealen fick en ganska framträdande plats inom det tidiga 1800-talets kulturliv. *Fritiofs Saga* fick en genomslagskraft som inte går att överskatta; den lästes antagligen mangrant inom herrgårdskulturen liksom i hela den svenska bildade världen. Stora delar av de landskapsframställningar som fanns att konsumera på det tidiga 1800-talets kulturmarknad – litterära skildringar, landskapsmåleri – var götiska eller romantiska.

Det götiska landskapet kan figurera i några enstaka ortsbildningar, men då snarast i negativ bemärkelse. Jonas Fredrik Mellin, prost och kyrkoherde i Hångsdala i Skaraborg och författare av en beskrivning av samma trakt, skriver:

[Hångsdala har en] icke obehaglig belägenhet vid ett berg, som intet visar endast kala och rysliga klippor, utan gröna småningom stigande och blomstrande högder, under de vackrare årstiderna, hvilken anblick lifvar känslan af det sköna och det höga.⁴²

Mellins filosofiska avslutning av meningen rymmer förvisso inom det romantiska, men det gör honom inte mer välvillig till det pittoreska landskapet. Exemplet är dock tidigt, innan Geijers, Tegnérns och andra författares romantiska landskapsbilder slagit igenom bland de läsande samhällsskikten, och har därför kanske låg beviskraft. Som framgått ovan har det ödsliga, de vilda bergen och de skogarna en genomgående negativ klang i ortsbildningarna och det långt fram i tiden, som i Jonas Allvins skildringar från 1840- och 50-tal. Det götiska kan förvisso uppskattas men aldrig reservationslöst, och endast som ett inslag vid sidan av och som en pittoresk kontrast till det pastorala, som alltid är det väsentliga och det positivt laddade. För Skaraborgs län kontrasterar Nils Carlén 1853 det nordiskt vilda (de skaraborgska bergen...) mot de odlade fälten, som uppvisar en närmast sydlandsk naturskönhet, en hänvisning till resmål som Italien och Schweiz med starka pastorala bitoner – att Carlén föredrar denna landskapstyp framgår. I Per Henrik Widmarks Hälsinglandsbeskrivning från 1860 jämförs landskapet med Schweiz, varmed vi får både det götiska och det pastorala.

FIGUR 2. Ännu ett idealiserat landskap – men ett som inte platsar i Ortsbeskrivningarna: där hör klippor och berg till det hemska och vilda, det icketuktade. Louis Belanger, *Berglandskap med lantgård*, 1803, Nationalmuseum.

Ett "Schweizerland" är inte vilt och dramatiskt utan dalgångar "där bördiga sädes- och gräsfält omgiva floder och sjöar". Dalarna omges av dramatiska berg, från vilka man förvisso kan blicka ut över dalarna, om man klarar mödan att ta sig dit upp. På Hälsinglands bergstoppar kan betraktaren själv välja om han vill se åt öster och betrakta "leende partier av det odlade landet, med sina sjöar, floder, åkrar, ängar, byar och gårdar" eller åt väster; "inåt de stora obygdar, vilka skilja floddalarna, då ser man endast stora och vilda skogar". Detta är förvisso storartat, men mörkt. I vissa norrländska trakter är det storslaget vilda svårt att undvika, men det tjänar då normalt som en fond; det gäller till exempel flera lantmätnarbeskrivningar från 1850-talets Medelpad.⁴³

Ett produktivt landskap

Den helt avgörande skillnaden i några få ord: De som tecknade landskapen i götisk ton tecknade ett utopiskt människoideal genom att blicka tillbaka till en forntid då stolta, allvarliga odalbönder kämpade mot, och formades av, ett stolt och allvarligt landskap.⁴⁴ De som tecknade Ortsbeskrivningarnas landskap tecknade däremot en idealiserad, alla förändringar och ojämlikheter överslättande, bild av det landskap som försörjde dem själva. Därför var deras ideal ett produktivt landskap, och inte det vilda som passade i tidens rövarromaner och *voyages pittoresques*. Det finns således en dimension till utöver den estetiska och den sociala, som måste beaktas – att det i Ortsbeskrivningarna finns ett tydligt samband mellan skönhet och god ekonomi. Det är alltså centralt, att landskapet som tecknas är det landskap som försörjer den klass som tecknar det. Det är ett ekonomiskt landskap, som ska försörja den manliga ståndspersonen och hans familj och hushåll. Landskapet utgör deras ägor, kringmiljö och fond. Det är ett tåmjtt landskap där det inte finns någon motsättning mellan skönhet och nytta.

Per David Widegrens skildring över Östergötland kan tjäna som exempel. Denne beskriver i första volymen visserligen städerna i Östergötland, men vad gäller deras utseende utgår han strikt från dessa platser i det kringgivande land-

skapet. Sålunda har såväl Linköping som Norrköping förnämliga lägen: den förra förskönas av Stångåns förbiflytande och av närheten till Roxen, liksom av de vidsträckta åkerfält som omger staden. Den senare omges nästan på alla sidor av fruktbara åkrar och gräsrika ängar, samtidigt som Motala ström med dess vattenfall både är vackert och gagneligt. Från höjder i trakten har man det mörka Kolmården som en fond på behagligt, det vill säga tillräckligt stort, avstånd, samtidigt som kringliggande nejdens kyrkor och lantbyggnader pryder bildens närhet. Söderköping däremot får en mer negativ beskrivning. Visserligen är även denna stad "nästan rundt omkring omgifven af fruktbara åkrar", men här finns ett aber: i nordöst gränsar staden till ett högt och vidsträckt berg, som inte besitter några skönhetsvärden.⁴⁵

I dessa stadsbeskrivningar blir det tydligt att det är det av den mänskliga idogheten välordnade landskapet som är det vackra landskapet. Ölandsbeskrivaren Ahlqvist framhåller gårderna och åkerfälten, kyrktornen och båtarna i sundet, medan han inte har något gott att säga om nordvästra Ölands dystra och ödsliga natur. Medelpadsocknen Tunas skildrare Daniel Åslund sammanfattar de vackra landskapsmålningar jag lyft fram ovan med följande ord: "Det hela utgör en behaglig vaxling af natur och konst, af idoghetens friska lif i en leende natur".⁴⁶ Det finns ingen motsättning mellan avkastning och estetik. Tvärtom: det avkastande är skönt tack vare sin nytta. Olausson har framhållit den engelska parkens teoribildnings förening av nytta med nöje, och den framgår också tydligt i många engelska parker ute i landet.⁴⁷ Återigen sammanfaller sålunda Ortsbeskrivningarnas landskap med den engelska parkens teori och praktik. Petter Lindskogs målning av Grevbäcks pastorat i Skaraborg är ett exempel:

Wetterns stränder äro i denna trakt mycket vackra, såsom beklädda med löfskog af alla slag. Jordmänen är ock mycket gynnande för fruktträd, hvaraf utvalda slag här odlas. Det är förmodligen dessa ortens behag och öfriga fördelar, som Allmänheten vill tillkännagifva, då hon någon gång kallar denna trakt för GULDKROKEN.⁴⁸

Sven Peter Bexell framställer flera gånger det

avkastande som det sköna: Varbergs omgivning till exempel är extra vacker om sommaren då vallarna är gröna och blomstrande, och Halmstad omgivs av de vackraste åkerfält, samtidigt som för ståndspersoners jordbruk mindre avkastande marktyper som berg och ljunghedar avfärdas som ”rysliga”.⁴⁹ Johan Fredrik Odenocrants beskrivning av naturen i Vårdsbergs socken är ett typiskt exempel. Det är jordbrukslandskapet som är vackert, särskilt när det är varierande: det är ”skogsparker och höjder, samt de väl dikade, jämna och stenfria Åkrarne, äfvensom de vackra Ängarna”, som ger socknen ett ”trefligt och frugtbart utseende, hvilket ökas genom de många välbyggda Byar och Hemman och den genom Socken i flera krökningar flytande Å” – det sista inslaget en närmast direkt hänvisning till ett *sine qua non* i den engelska parken.⁵⁰

Herrskapsfolket vilar tungt på jordbruket som ekonomisk bas. Ortsbeskrivningarna handlar därför endast om det produktiva *agrara* landskapet, och inte om andra produktiva verksamheter. När Tegnér tecknade det Vilda Norden i *Svea* pekade även han faktiskt på dess resurser. Det tidigare citatet kan utökas med två verser:

Tätt öfver skullran hän de höga stjernor gå;
i klippan växer jern, och männer deruppå.⁵¹

Tegnér framhåller den mest klassiska av svenska naturtillgångar, järnet, vars rikedom är unik för landet och vars hårdhet liknar de gamla göternas fasta mod. Det är emellertid anmärkningsvärt hur frånvarande alla andra näringar än jordbruket är i Ortsbeskrivningarnas landskapsmålningar. Ehuru många av dem är tecknade i bruks- och hyttbygder finns sällan en hytta eller en industribyggnad med. Om brukens *corps-de-logi* finns är det vanligen bakom betraktarens rygg – som den utsiktspunkt varifrån bilden målas. Skogar, bruk, gruvor, vattenfall – allt detta ingick dock i den pittoreska målarkonsten och därmed i det romantiska bagaget.⁵²

En målning av stilla ro – Ortsbeskrivningar som idyll

Almquist skriver i sin berömda novell *Kapellet* (1838) om Värnanäs herresäte och dess park,

att det är en av landets skönaste platser. Men det är en skönhet av ett speciellt slag: ”Det är icke en tavla, intagande genom melankoli och pittoresk fattigdom; nej, rikedom och bördighet omgiva vandraren här.” Ändå är det folktomt i Almquists berättelse; berättarens besök tilldrar sig typiskt nog i gryningen, då allt ligger tyst och stilla: ”Han mötte ännu ingen levande varelse. Tigande gick han på de slingrande sandgångarne, steg över kanalernas små broar ...”.⁵³ Detta landskap är Ortsbeskrivningarnas: ett idealiserat och tillrättalagt landskap vars estetiska kvalitet till stor del avgörs av dess produktiva förmåga. Tanken leder återigen till ett engelskt parklandskap, men också till det smalare begreppet *idyll*, uppfattat i dess mer strikta litterära mening. Idylldiktningen, av antikt ursprung, är kärleksberättelser som utspelar sig bland framför allt herdar. Men idylldiktningen var framför allt bilden av den stilla harmoniska lantlevnaden, med Gessners ord ”Gemälde von Stiller Ruhe”, en målning av stilla ro. Som Gessners ord visar och som påpekats av Vinge och Wretö rymmer idylldiktningen sådana särskilda egenskaper som gör att den lätt tar formen av landskapsbeskrivningar; de är snarast både bild och dikt i ett.⁵⁴

Idylldiktningen, en gammal och stark gren av den västerländska pastorala traditionen, förnyades och populariserades under 1700-talet av Salomon Gessner, som fick en rad efterbildare. Mot slutet av 1700-talet och under det tidiga 1800-talet blomstrade genren så att den snarast upplöstes och blev genreöverskridande. Den var en referenspunkt eller en utgångspunkt för en mängd av sekelskiftets och det tidiga 1800-talets stora författare: Jean Paul, Göthe, Oehlenschläger, Lenngren, Runeberg, Tegnér, och så vidare. Samtidigt utövade den ett starkt inflytande på de nya genrer som då fick genombrott: i biografien, i reseskildringen, i bonderomaner och folklivskildringar.⁵⁵

Tre karaktäristiska drag inom idylldikten kan belysa även Ortsbeskrivningarnas landskapsskildringar. För det första uppmärksammar dikten *rummet* och *tillståndet*, och inte *handlingen*. Idylldiktningen var en modell för en rent statisk framställning. Tidsaspekten spelar då stor roll: förändring saknas, tiden står still i idyllen. För

det andra var idyllen inte arbetets utan vilans genre. Herdarna vaktar inte får eller verkar för att på annat sätt ordna sin försörjning, utan sitter tillsammans i någon lummig lund och lyssnar på varandras flöjtspel. För det tredje, och som en följd av de föregående, närmar sig idyllen, i sin egenskap av skildring av ett harmoniskt och avskilt rum, utopin. Därmed blir förhållandet till verkligheten idyllens centrala och oöverstigligena problem.⁵⁶

Dessa tre drag är relevanta vid läsningen av Ortsbeskrivningars landskapsskildringar. De utgår från utsiktspunkter och betonar ett konstruerat och välordnat produktivt agrarlandskap. De ger en rent statisk beskrivning som saknar aktörer. Fälten står frodiga av grönska, men ingen är där och sköter om dem. Överhuvudtaget förekommer ingen *handling* i landskapet, eftersom vare sig allmogens personer eller industriella verksamheter finns med. Det förekommer inget arbete i beskrivningarna, folket verkar vila i sina stugor; kanske har de som hos Almqvist inte gått upp ännu när beskrivaren som Allvin blickar ut från sitt sovrumsfönster. *Point-de-vue*-perspektivet gör också att rummet i Ortsbeskrivningen är helt avskilt. De vägar och vattendrag som syns ges inte någon riktning – vart de leder är inte intressant. I denna värld, fri från arbetande människor, i vilken en kontrollerad natur avger sina frukter, syns inga av de konflikter som präglar världen. Liksom i det engelska landskapsmåleri som John Barrell behandlar slätar målningarna över alla ojämnligheter, alla orättvisor och all förändring. Draget av utopi är därmed närvarande. Vi serveras en bukolisk ståndspersonsdröm, där denne kan leva i lugn och ro på sitt jordbruk. Ortsbeskrivningarna ansluter sålunda till en månghundraårig västerländsk pastoral tradition, som i alla avseenden ligger mycket långt från den sakliga informationsöverföring, som tidigare forskning tillskrivit genren.

Idylliseringen är mer än en idealiserad landskapsmålning. Den är en del av en beskrivning av samhället och samhällsordningen, som utsluter andra, mer dynamiska beskrivningar. I dessa beskrivningar kunde andra aktörer, såsom välbärgade bönder och borgerliga element tillskrivas en större politisk betydelse. Genom ar-

bete och infrastruktur hade föränderlighet och utveckling kunnat betonas. Idyllen utesluter dessa element till förmån för en bestående, till synes oproblematisk ordning. Den idylliserade landskapsbilden är därmed ett av flera retoriska medel i Ortsbeskrivningarna, varmed en samhällsordning presenteras, som kännetecknas av orörlighet, igenkännbarhet, oföränderlighet och en hierarkisk ordning, inom vilken den agrara ståndspersonen befinner sig högt upp, och därmed tjänar som en *primus motor* i det lantliga lokalsamhället: en förmodern bild av samhället. Idyllen är därmed en större del av en ideologisk argumentation, som fordrar en genomlysning i sin helhet; det måste dock ske i ett annat sammanhang.

LEIF RUNEFELT, f. 1971, Docent i historia vid Stockholms universitet. Har forskat främst kring etik, psykologi och resurshushållning i Sverige under olika tider, t.ex. i *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid* (2001), *Dygden som välståndets grund. Dygd, nytta och egennytta i frihetstidens ekonomiska tänkande* (2005) samt (red.) *Svensk mosskultur. Odling, torvanvändning och landskapets förändring 1750–2000* (2008, 2:a uppl. 2010).

leif.runefelt@historia.su.se
Historiska institutionen
Stockholms universitet
106 91 Stockholm

Noter

- 1 För en fullständig redogörelse såväl vad gäller kvantitet som innehåll, tillkomstsammanhang och subgenrer hänvisas till Adolfsson 2000.
- 2 Ett undantag är Adolfsson 2000. Hon ansluter sig till det gängse synsättet, men hon diskuterar Ortsbeskrivningar även som produkter av vad hon ser som en upplyst medelklassdiskurs.
- 3 Forskningen kring herrgårdskulturen är tämligen omfattande; här räcker att nämna Ulväng 2009 (en sammanfattning av fältet) samt Åström 1993 (en tongivande studie).
- 4 Whyte 2002, s. 9; Whyte utgår från landskapsteoretikern D. W. Meinigs skrifter, t.ex. Meinig 1976. Ofta återkommande referensverk för denna uppfattning är Barrell 1980 och Bermingham 1986.
- 5 Pocock 1979; Dellheim 1987; Howkins 1997; Mitchell 1994, s. 1.
- 6 Påståendet bygger på en genomgång av flertalet under 1700-talet författade Ortsbeskrivningar (oavsett om de trycktes i samtiden eller först under senare århundraden, vilket inte är ovanligt).
- 7 Broocman 1760, s. 156; Åhstrand 1768, s. 50f.
- 8 Sjöborg 1968, s. 89, språket moderniserat av utgivaren; Osbeck 1922, s. 131; Bring (preses)/Swanander et. al. (resp.) 1958, s. 13, 19f. Ett tidigt exempel är Hülphers 1780, s. 3.
- 9 Rousseau: Gunnarsson 1989, s. 42. Om Gilpin och den brittiska pittoreska traditionen, se Hebron 2006, s. 1-14; Marshall 2002. Om den teoretiska debatten (utifrån Schiller), se Bermingham 1986, s. 57-85. Gessner behandlas i Wretö 1977, s. 33-40, svensk idylldikning och påverkan från Gessner och andra i samma arbete, s. 138-149.
- 10 Gunnarsson 1989, s. 231, tar upp flera svenska landskapsmålare vid denna tid som Gustaf Söderberg, Lars Jacob von Rök och Gustaf Wilhelm Palm.
- 11 Frost 1997, s. 17, 19f. För en diskussion av begreppet pittoresk och det pittoreskas regelverk, se dessa sidor samt Hebron 2006, s. 6-10; Marshall 2002; S Å. Nilsson 2005, s. 46; Whyte 2002, s. 98-101
- 12 Frost 1997; S Å. Nilsson 2005.
- 13 Colléon 1956 (1852), s. 15.
- 14 Lindskog 1985 (1812-1816), s. 98. Se även s. 52, 271, 448; Portin 1967 (färdig 1820-tal), s. 101; Ahlqvist 1822, s. 325; se även s. 327; Friman 1982, s. 379 (beskrivningen tillkom 1843 men trycktes inte i samtiden).
- 15 Hollström, Bodén & Hortlund 1999 (1852), s. 23.
- 16 J. Nilsson 1979, s. 122f (1850-tal); se även beskrivningar av Nilssons kollega i trakten, Kruuse 1979.
- 17 Palmgren 1992 (1857), s. 82.
- 18 Här har endast några exempel givits; en rad ytterligare exempel på detta ges löpande i kapitlets senare avsnitt.
- 19 Næslund 1945 (ca 1857), s. 15.
- 20 Lignell 1965 (1851-52), I, s. 33.
- 21 Portin 1967 (färdigställd 1820-tal), s. 101; Allvin 1993 (1859), s. 31 (citatet), 101, 178f.
- 22 Jensen Adams 1994, passim; idealisering av landskapet t.ex. s. 51-55.
- 23 Barrell 1980, passim, se t.ex. s. 15-18.
- 24 Med pastoral tradition avses verk som hämtat inspiration från den litterära pastorala genren, som är en mer specifik och begränsad företeelse; se Alpers 1996, s. ix; Whyte 2002, s. 59.
- 25 Olausson 1993, s. 16. Karling 1981, s. 8f, 12-20; Johannisson 1984, s. 37-40; Frykenstedt 1987, s. 71-98, ytterligare några östgötska exempel finns i Cnattingius 1930, s. 158ff. En litet annorlunda bild av utvecklingen under 1700-talet ges av Lindahl 1996.
- 26 Olausson 1993, s. 60f. Den internationella forskningen är omfattande; se t.ex. Whyte 2002, s. 82-86 med referenser; Marshall 2002; Bermingham 1986, s. 11-14.
- 27 Nolin 1999, s. 91, 100; Fernlund 1996, s. 31-33.
- 28 Olausson 1993, s. 151.
- 29 Ulväng 2005, särskilt s. 68-70, 2004, s. 105 med referenser. Karling 1981, s. 27-31; Selling 1937, s. 326-334, Fernlund 1996 (Skåne), s. 24-28, 30f, samt Hammarskiöld 1996, s. 128-142 (Kalmar län) för fler ex. Westberg 1931 (1817), s. 42 är en levande samtida beskrivning av en ofrälse ståndspersons anläggning (Åkers krutbruk).
- 30 Cnattingius 1930, s. 162-168; se även Ehn 1980, s. 144.
- 31 Reenstierna 1993, del 1, s. 40; del 2, s. 117, 121; del 3, s. 32. Forsell 1914 (1842), s. 12, 35, 37, 50; Forsström 1917 (1800-1801), s. 89 (citatet, språket moderniserat av utgivaren); 147; Cronstedt 1934 (1817), s. 125, 127; Muncktell 1982 (1817), s. 108; af Pontin 1850 (1810), s. 35; Staël von Holstein 1937 (1816-17), 89, 94, 137, 146; Westberg 1931 (1817), s. 40-42; Gottlund 1986 (1821), s. 10.
- 32 Radloff 1983 (1804-05), s. 89 (Forsmark), 227; Ekbäck 1948 (1828), s. 53; Bexell 1923-25, s. 89.
- 33 Næslund 1945 (tillkommen mellan 1858-60), s. 51. Se även Åslund 1946 (ca 1855), s. 12.
- 34 Petri 1968 (1828), s. 12, 73.
- 35 Bexell 1923-25, II, s. 182; se även s. 282, 335.
- 36 Gustafsson 1934 (ca 1855), s. 10.
- 37 Bernhardt 1963 (1823), s. 43. Se även Radloff 1983 (1804-05), s. 227; Fallén 2000 (1821), s. 84f.
- 38 Törneros till Fredrik Ulfsparre, 31 aug-1 sep 1822, i Törneros 1952-62, I, s. 44.
- 39 Allvin 1852, s. 105; se även s. 64, 78.
- 40 "Svea" (1811), Tegnér 1882-85, II, s. III.
- 41 Frost 1997, s. 11.
- 42 Mellin 1812, s. 9. Det finns undantag där ett landskap framställs både gotiskt och positivt; t.ex. Bergman 1822, s. 25.
- 43 Carlén 1853, s. 1; Widmark 1945 (1860), s. 12, språket moderniserat av utgivaren. Som exempel på andra norrländska beskrivningar kan nämnas Næslund 1945 (ca 1857), s. 15f; Åslund 1946 (ca 1855), s. 12; Zetterberg 1988 (1849), s. 11.
- 44 Henningsson 1961, s. 213f; Gunnarsson 1989, s. 167f; Blanck 1918, s. 332-338.
- 45 Widegren 1817, s. 73 (Linköping); 125 (Norrköping); 184 (Söderköping); se även 222 (Vadstena).
- 46 Ahlqvist 1822, s. 325, 327; Åslund 1946 (ca 1855), s. 12; se även flera ovan angivna referat och citat.
- 47 Olausson 1993, t.ex. s. 16, 74, 241-249.
- 48 Lindskog 1985 (1812-1816), s. 271.
- 49 Bexell 1923-25, I, s. 166; II, s. 182, 282, 399.
- 50 Odencrants 1815, s. 4.
- 51 "Svea" (1811), Tegnér 1882-85, II, s. III.

- 52 Detta framgår av både text och bild i Berefelt 1965, s. 179–223.
- 53 Almquist 1927, s. 9–10 Värnanäs hade och har ännu mycket riktigt en berömd engelsk park, ingående behandlad redan av Linnerhielm (1797, s. 106–108); se Hammarskiöld 1996, s. 131–146.
- 54 Vinge 1992, s. 51; Wretö 1977, s. 33f, citat från Gessner s. 34.
- 55 Detta visas tydligt av Wretö 1977, s. 11, 138–172; Vinge 1992, s. 55.
- 56 Vinge 1992, s. 52f.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor och litteratur

- Adolfsson, Maria, 2000, *Fäderneslandets kännedom. Om svenska ortsbeskrivningsprojekt och ämbetsmäns folklivsskildringar under 1700- och 1800-talet*.
- Ahlqvist, Abraham, 1822, *Ölands Historia och Beskrifning. 1 Delen*.
- Allvin, Jonas, 1993, *Beskrifning öfver Wista Härad uti Jönköpings län*.
- Allvin, Jonas, 1852, *Beskrifning öfver Östbo Härad i Jönköpings Län*.
- Almqvist, Carl Jonas Love, 1927, "Kapellet", i *Folkliksberättelser*, Stockholm 1927, s. 5–59.
- Alpers, Paul, 1996, *What is pastoral?*
- Barrell, John, 1980, *The dark side of landscape: The rural poor in English painting, 1730–1840*.
- Berefelt, Gunnar, 1965, *Svensk landskapskonst från renässans till romantik*.
- Bergman, Johan Magnus, 1822, *Beskrifning om Dalarne eller Stora Kopparbergs Län. Första Delens Första Häfte* [inget mer utkom].
- Bermingham, Ann, 1986, *Landscape and ideology: The English rustic tradition, 1740–1860*.
- Bernhardt, Gustaf, 1963, "Beskrifning öfver Björkwik socken i Södermanland", *Björkwik. Tre sockenbeskrivningar*, utg. Per Hansson.
- Bexell, Sven Peter, 1923–25, *Hallands historia och beskrivning I–II*.
- Blanck, Anton, 1918, *Geijers götiska diktning*, Stockholm 1918, 446 s.
- Bring, Erland Samuel (praeses); Swanander, Jonas Frostenson et. al. (resp.), 1958, *Bara Härad i slutet av 1700-talet. Jonas Frostensson Swananders dissertatio gradualis de territorio Bara i översättning*.
- Broocman, Carl Fredrik, 1760, *Beskrifning öfver the i Östergötland befintelige Städer, Slott, Soknekyrkor, Soknar, Säterier, Öfverofficers-Boställen, Jernbruk och Prästegårdar med mera*.
- Carlén, Nils, 1853, *Statistik öfver Skaraborgs Län*.
- Cnattingius, Bengt, 1930, "Östgötsk trädgårdskonst", *Svenska kulturbilder. Andra bandet. Del III och IV*, utg. Sigurd Erixon och Sigurd Wallin.
- Colleen, Carl Georg, 1956, *Överlänns socken i Ångermanland år 1852. Karta och beskrivning*.
- Cronstedt, Ulla, 1934, "På Skabersjö 1817", *Skåne genom två sekler. Reseskildringar från gamla tider*, utg. Harald Schiller.
- Dellheim, C., 1987, "Imagining England: Victorian views of the North", *Northern History*.
- Ehn, Ola, 1980, "Prästgårdar i Uppland", *Uppland. Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund*.
- Ekbaeck, Anders, 1948, *Utförlig beskrivning över Locknevi Lovl. Församling försedd med enkla råd, påminnelser och undervisningar vid var sina ämnen uti Lantushållningen*.
- Fallén, Carl Fredrik, 2000, "Bihang till Esperöds ekonomiska och historiska beskrifning från år 1821", *Herrskap och hushållning på Kiviks Åsperöd med C.F. Falléns anteckningar 1821*, utg. Nils-Arvid Bringéus.
- Fernlund, Siegrun, 1996, "Aristokratins landskap. Mark, park och trädgård i 1800-talets skånska godsmiljö", *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 31–32.
- Forsell, Marie-Louise, 1914, *En resa i familjevagn år 1842. Marie-Louise Forsells dagboksanteckningar*.
- Forsström, Johan Erik, 1917, *I Norrlandsstäder och Lapplandsbygd år 1800. Johan Erik Forsströms dagbok öfver resan i Norrland och Finnmarken 1800 och i Roslagen 1801*.
- Friman, Pehr, 1982, "Ekonomisk och statistisk beskrifning öfver Mofalla socken", *Skaraborgs läns Hushållnings-sällskap. Sockenbeskrivningar 1818–1843*.
- Frost, Ulla, 1997, *Till Norrige! En voyage pittoresque år 1827*.
- Frykenstedt, Holger, 1987, *Jean Jacques och Aurora Taube De Geer af Finspång och deras värld*.
- Gottlund, Carl Axel, 1986, *Dagbok över mina vandringar på Wermlands och Solörs finnskogar 1821*.
- Gunnarsson, Torsten, 1989, *Friluftsmåleri före friluftsmåleriet. Oljestudien i nordiskt landskapsmåleri 1800–1850*.
- Gustafsson, Georg, 1934, "Beskrifning, statistisk tabell och karta öfver Tygelsjö och Klagstorps socknar i Malmöhus Län", *Tygelsjö och Västra Klagstorp på 1800-talet*, utg. Fritz Thylén.
- Hammarskiöld, Britt-Marie, 1996, "Herrgårdsparker i Kalmar län", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 31–32.
- Hebron, Stephen, 2006, *The romantics and the British landscape*.
- Henningsson, Bengt, 1961, *Geijer som historiker*.
- Hollertz, Magnus, 1949, *Resa omkring en mycket liten bit av jorden*.
- Hollström, Karl Gustaf, Bodén, Nils Peter & Hortlund, Erik Magnus, 1999, "Beskrifning öfver Neder Luleå socken", *Sockenkarteverket. Om 1850-talets sockenkarteverk med beskrivning av några socknar i Norrbotten*, utg. Georg Palmgren.
- Howkins, Alun, 1997, "Land, locality, people, landscape: The nineteenth-century countryside", *Prospects for the nation. Recent essays in British landscape, 1750–1880*, utg. Michael Rosenthal, Christiana Payne & Scott Wilcox.
- Hülphers, Abraham, 1780, *Samlingar til en Beskrifning öfver Norrland. Fierde Samlingen. Ångermanland*.
- Jensen Adams, Ann, 1994, "Competing communities in the great bog of Europe: Identity and seventeenth-century

- Dutch landscape painting”, *Landscape and power*, utg. W.J.T. Mitchell.
- Johannisson, Karin, 1984, ”Det sköna i det vilda”, *Paradiset och vildmarken. Studier kring synen på naturen och naturresurserna*, utg. Tore Frängsmyr.
- Karling, Sten, 1981, ”Från Piper till Tessin”, *Fredrik Magnus Piper och den romantiska parken*.
- Kruise, Per Oscar, 1979, ”Beskrifning öfver Markims Socken uti Stockholms Län och Semminghundra Hd”, *Sockenbeskrivningar från 1850-talet*.
- Lignell, Anders, 1965, *Beskrifning öfver Grefskapet Dal*, I-II.
- Lindahl, Göran, 1996, ”Den välordnade vardagen”, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 31–32.
- Lindskog, Petter, 1985, *Försök till en korrt beskrifning om Skara Stift*.
- Linnerhielm, Jonas Carl, 1797, *Bref under resor i Sverige*.
- Marshall, David, 2002, ”The problem of the picturesque”, *Eighteenth-Century Studies*.
- Meinig, D.W., 1976, ”The beholding eye. Ten versions of the same scene”, *Landscape Architecture*.
- Mellin, Jonas Fr., 1812, *Beskrifning öfver Hångsdala församling i Skaraborgs Län*.
- Mitchell, W.J.T., 1994, ”Introduction”, *Landscape and power*, utg. W.J.T. Mitchell.
- Muncktell, Johan Fredric, 1982, *Prosten Muncktells dagbok. 2. Sevala. 13 juni 1816–8 maj 1821*.
- Næslund, Olof Emanuel, 1945, *Beskrifning jemte statistisk tabell öfver Njurunda pastorat*.
- Nilsson, Johan, 1979, ”Beskrifning öfver Wallentuna Socken belägen uti Stockholms Län och Wallentuna Hd”, *Sockenbeskrivningar från 1850-talet*.
- Nilsson, Sten Åke, 2005, *Fragment av liv. En biografi över Carl Samuel Graffman*.
- Nolin, Catharina, 1999, *Till stadsbornas nytta och förlustelse. Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet*
- Odenrants, Johan Fredrik, 1815, ”Försök till Beskrifning öfver Wårdsbergs Socken i Östergötland, med en Tabell öfver Hemmanens Ägorymder, förmoner och Onera”, *Östgötha Kongl. Hushålls-Sällskaps Handlingar*, andra häftet.
- Olausson, Magnus, 1993, *Den engelska parken i Sverige under gustaviansk tid*.
- Osbeck, Pehr, 1922, *Utkast til beskrifning öfver Laholms Prosteri*.
- Palmgren, Carl G, 1992, ”Leksbergs socken”, *Den gamla Leksberg. Fyra sockenbeskrivningar från åren 1786–1914*, utg. Åke Möller.
- Petri, Johan Erik, 1968, *Hölö socken*.
- Pocock, D.C.D., 1979, ”The novelist’s image of the North”, *Transactions of the Institute of British Geographers*.
- af Pontin, Magnus Martin, 1850, ”Anteckningar öfver Politiska händelser och Naturhistoriska föremål under resor till Skåne år 1810”, *Samlade skrifter. Första bandet*.
- Portin, Johan, 1967, *Samlingar til Beskrifning öfver Öfver Torneå Sockn uti Västerbottns Höfdingedöme*.
- Radloff, Fredric Wilhelm, 1983, *Beskrifning öfver Roslagen*.
- Reenstierna, Märta Helena, 1993, *Årstadagboken. Journaler från åren 1793–1839. I–III*.
- Selling, Gösta, 1937, *Svenska herrgårdshem under 1700-talet. Arkitektur och inredning 1700–1780*.
- Sjöborg, Nils Henrik, 1968, *Blekinges Historia och Beskrifning*.
- Staël von Holstein, Joachim, 1933, *Herrgårdsliv i Skåne för hundra år sedan. Joachim Staël von Holsteins dagböcker*.
- Tegnér, Esaias, 1882–1885, *Samlade skrifter. Jubelfestupplaga*.
- Törneros, Adolph, 1952–1962, *Brev och dagboksanteckningar av Adolph Törneros utgivna av Nils Afzelius*, I–IV.
- Ulväng, Göran, 2004, *Hus och gård i förändring. Uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talens agrara revolution*.
- Ulväng, Göran, 2005, ”Den föränderliga herrgårdsträdgården. Ekonomiska aspekter på några uppländska herrgårdars trädgårdar och parker under 300 år”, *Lustgården*.
- Ulväng, Göran, 2009, *Herrgårdarnas historia. Arbete, liv och bebyggelse på uppländska herrgårdar*.
- Westberg, Berndt Gustaf, 1931, ”Pingstresan”, *1 kalesch genom Sverige. Reseminnen för hundra år sedan*, utg. Harald Schiller.
- Whyte, Ian D., 2002, *Landscape and history since 1500*.
- Widegren, Per David, 1817, *Försök till en ny beskrifning öfver Östergötthland*, I.
- Widmark, Per Henrik, 1945, *Beskrifning över provinsen Hälsingland hörande till Gävleborgs län. Första delen*.
- Vinge, Louise, 1992, ”När tiden står stilla: idyllens bilder”, *I musernas sällskap*, utg. Bernt Olsson, Jan Olsson & Hans Lund.
- Wretö, Tore, 1977, *Det förklarade ögonblicket. Studier i västlänsk idyll från Theokritos till Strindberg*.
- Zetterberg, Bengt Adolf, 1988, *Vid Glafs fjordens stränder. Beskrifning över Stavnäs socken år 1849*.
- Åhrstrand, Petter, 1768, *Beskrifning öfver Öland Besynnerligen det Norra Motet eller Fögderiet*.
- Åslund, Daniel, 1946, *Beskrifning jemte Statistisk tabell öfver Tuna Socken i Vesternorrlands Län*.
- Åström, Anna-Maria, ”Sockenboarne”. *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850*, Helsingfors 1993, 424 s.

A Swedish Arcadia – the landscape in Swedish local descriptions, 1800–1860

by *Leif Runefelt*

Summary

This essay describes the view taken of the landscape in Swedish local descriptions during the first half of the 19th century, a genre in which a parish or a deanery and its economic activities, natural history and inhabitants were described mainly by agrarian persons of quality. Previous research has ascribed these local descriptions an informative function. They have been taken as civil servants' collections of local facts, passed on to an apparatus of national government which per se cannot command a full view of local particularities. This has resulted in ideological and rhetorical functions of the genre being left unexplored and in the question of its purpose not being problematised, especially as regards the early 19th century, the very period in which the production of local descriptions culminated. By analysing provincial descriptions in this genre, I show that the local descriptions cannot be viewed as texts for the impartial transmission of information but are instead ideological texts presenting an idealised, cosmeticised image of the landscape at the expense of other images. The present account is based on the argument underlying accounts of landscape histo-

ry recently, namely that cultural and ideological factors impact on the perception and description of landscapes. There is no such thing as an objective description of a landscape. Instead every landscape description is informed by the writer's values. Local descriptions filter off many types of Swedish landscape, such as conifer forests and swamps, so as instead to highlight the picture of a verdant, undulating and variegated landscape conferring both practical benefits and relaxation. This landscape is clearly influenced by the "English park" landscape so popular at the time. It was above all agrarian persons of quality who embraced this ideal, and the values appearing in landscape descriptions are the very ones pertaining to the world of the squirearchy. It is a depiction which idyllises the landscape, stresses immutability and tones down the importance of non-agrarian activities, markets and roads – an upper-class utopia. It is a landscape which is useful and productive without, as it seems, any work being done. All in all, through this idyllisation, local descriptions tie in with an ancient European pastoral tradition far removed from the objective transmission of information.

Keywords:

Local descriptions, Pastoral tradition, Landscape idyllisation, English park

Kulturarv och hållbar utveckling

ANNA WESTMAN & HÅKAN TUNÓN

FIGUR 1. Möjligheten att använda stubbskottsbruk respektive hamling av träd för storskalig energiproduktion har undersökts av J.-O. Helldin vid Centrum för biologisk mångfald. Lövängar och stubbskottsbruk är del av det historiska kulturlandskapet med syfte att producera lövfoder till djuren och brännved. De är attraktiva i jämförelse med dagens energiskogsodlingar, ofta monokulturer av *Salix*-hybrider med en tämligen låg biologisk mångfald och i det närmaste obefintligt rekreativvärde. En nutida produktion skulle kunna vara inriktad på flis till fjärrvärmeanläggningar och om olika trädslag används bör odlingarnas motståndskraft mot skadedjur och sjukdomar öka. Åsens by utanför Jönköping. Foto Håkan Tunón.

Landskapets resurser var temat för ett av de senaste numren av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* (nr 57 2009). Där fanns flera artiklar som på olika sätt behandlade hur man traditionellt använt landskapets resurser. I en artikel skriver Bergström & Geijer¹ också om kulturarvets angelägenhet för samtiden och vårt ansvar för framtiden. De beskriver att stora värden kan finnas i att bevara miljöer

och bebyggelse utgående från de berättelser de bär i olika dimensioner, såsom landskapets dynamik, sociala och ägandestrukturer, ekonomi och politik, konstnärligt inflytande och trender. Det är numera politiskt korrekt att framhålla alltings vikt, även kulturarvets, för en hållbar samhällsutveckling. Frågan är på vilket sätt kulturarvet är viktigt för framtiden och för en hållbar utveckling? Den

traditionella kunskapen om hur landskapets resurser har använts i sig tror vi är en resurs för ett mer hållbart samhälle. Varför används inte den resursen mer?

Man kan också fråga sig vad hållbar utveckling är? Oftast talar man om tre olika dimensioner av hållbarhet: ekologisk hållbarhet, ekonomisk hållbarhet och social (kulturell) hållbarhet. Med ekologisk menas att

de biologiska resurserna inte ska minska, men också att inte heller andra organismer utrotas på grund av naturbruket. Ekonomisk hållbarhet är kanske svårare att definiera, men det bör innebära att lokalsamhället får sin långsiktiga utkomst från det lokala naturbruket. Social hållbarhet handlar om lokalsamhällets sociala hälsa och förankring i platsen, vilket också skulle kunna utgöra en kulturell hållbarhet. För att uppnå en långsiktig hållbar samhällsutveckling krävs att samtliga dessa tre uppfylls.

Också inom kulturarvssektorn används termen *hållbart* flitigt som ett argument för att motivera varför vi ska intressera oss för kulturhistoria och bevara vissa av dess uttryck. Re-

flektionerna i förra numret av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* ger intrycket att kulturarvets främsta värde är att utgöra pedagogisk referensram för att synliggöra hur livet var förr, dvs. en bild eller ett slags objektifierande av historien. Det är i och för sig en intressant ingång även om den inte känns särskilt förpliktigande.

Utan att gå djupare in på en analys av själva begreppet *kulturarv* vill vi reflektera lite kring vår utgångspunkt eller användning av begreppet. Enligt vår mening utgör kulturarvet ett samlat uttryck för föregående generationers erfarenheter såsom det gestaltar sig i såväl enskilda företeelser och lämningar som samhälleliga strukturer eller kunskapssystem. Även det

landskap som finns runt omkring oss är en bärande del av kulturarvet, som visar föregående generationers nyttjande och värderingar.² Var vi bor, hur vi har levt lokalt och regionalt är ett resultat av vår kulturhistoria, men styrs också av de naturgivna förutsättningarna. Kulturarvet kan utläsas i landskapet i form av fysiska och biologiska spår från äldre tiders markanvändning. Det finns också en immateriell dimension av kulturarv. Till det kan till exempel berättelser, föreställningar och kunskap räknas. Vi vill framhålla att det kanske är så att kulturarvets värdefullaste del faktiskt utgörs av det immateriella kulturarvet. Kanske inte främst det immateriella kulturarv som enbart omfattar sång, dans, folkdiktning och sådant utan äldre tiders praktiska, erfarenhetsbaserade kunskap om nyttjandet av olika naturresurser för olika ändamål. I det immateriella kulturarvet i form av lokal och traditionell kunskap finns också en enastående kunskapsbank som kan omsättas i praktiskt nyttigt kunskap för framtiden. Oljetoppen har enligt många forskare idag pas-

FIGUR 2. För inte alltför länge sedan låg det små fiskelägen längs hela svenska kusten. Ett småskaligt fiske är mer hållbart än industrifisket och de lokala fiskbestånden gynnar den lokala landsbygdsutvecklingen. Lokala, fortfarande aktiva, fiskelägen utgör också ett levande kulturarv där fiskare till stor del använder sig av traditionella kunskaper och metoder i sitt dagliga arbete men i modern tappning. Bönans fiskeläge utanför Gävle. Foto Håkan Tunón.

serats och många menar dessutom att resultaten av de fossila bränslenas utsläpp av växthusgaser manar oss till en generell samhällsomställning. Då kan det vara vist att ta lärdom av de erfarenheter som finns från ett liv innan västvärlden anpassade hela sitt samhälle till billig fossil energi.³

De flesta är väl eniga om att vår samtid är ett resultat av vår historia. Det sker ett antal betydelsefulla vägval genom historien som får övergripande följder långt senare och ett av dessa är just genomslaget av olja som energislag och råmaterial. Detta har påverkat hela vår samhällsutveckling under 50–100 år och till viss del fortsatt oss i dagens dilemma vad gäller vilken riktning samhället bör gå för att nå något så när rimliga proportioner vad gäller konsumtion och produktion. Världens konsumtion passerade redan på 1980-talet den gräns för vad jordens ekosystem kan nyproducera under ett år. År 2005 reviderades i den globala vetenskapsöversikten *Millennium Ecosystem Assessment* att 60 procent av världens ekosystemtjänster utnyttjades ohållbart, så att deras bärkraft hotas.⁴ Vi förstör successivt förutsättningen för mänskligt liv! Människorna i västvärlden det vill säga 16 procent av jordens befolkning står för 80 procent av resursförbrukningen. Övriga 84 procent av jordens befolkning strävar helt berättigat efter att uppnå samma levnadsstandard.⁵ Samtidigt blir vi allt fler på jorden och FN beräknar att vi kommer att ha passerat 9 miljard

FIGUR 3. Traditionella maträtter och enskilda födoämnen visar på det historiska naturbruket och de naturgivna betingelserna för lokalsamhället. Variationen i äldre spannmålssorter, grönsaker, frukter och lantraser kan bära nyckeln till morgondagens uthålliga livsmedelsförsörjning. Kunskaper om hur råvarorna förädlades och långvarigt förvarades kan också ha stor betydelse ur ett uthållighetsperspektiv. Kokhuset eller störset på Svedbovallens fäbod i Hälsingland. Foto Håkan Tunón.

der år 2050. En del menar dock att befolkningsökningen är ett mindre problem än den förändrade livsstilen och ökade konsumtionen.

Före de fossila bränslenas genomslag fanns en avancerad teknisk utveckling som förändrades helt med de nya möjligheter som erbjöds tack vare det nya energislaget. I dag står vi inför en ny verklighet och vi behöver se oss om efter nya (eller gamla?) tekniska lösningar för att hantera samhällets överlevnad. De kunskaper som genererats under generationer,

den erfarenhet mänskligheten samlat på sig om hur man använt naturresurserna kompletterad med modern erfarenhet, vetenskap och teknik kan vara en framkomlig väg för att skapa förutsättningar för en uthållig samhällsutveckling. Det handlar emellertid inte om att vrida tillbaka klockan och leva som man gjorde förr utan att reflektera över vad vi kan utträta med dagens vetenskapliga och teknologiska kunnande i kombination med äldre tiders erfarenhetsbaserade kunskap.

All kunskap behöver kanske således inte nödvändigtvis vara ny kunskap! Det framhålls ofta att vi lever i ett kunskapssamhälle, men faktum är att vi samtidigt lämnar en stor mängd andra äldre kunskapssamhällen bakom oss, ett sorts bevarat kulturarv. Vi får alltmer teoretisk generaliserbar kunskap, men förlorar samtidigt erfarenhetsbaserad praktisk kunskap. Den kunskap som förloras kan vara nödvändig för oss om vi betraktar de stora samhällsomvandlingar som vi faktiskt står inför med globala klimatförändringar, en passerad oljetopp och ekosystem i obalans. Hur beredda är vi att möta framtiden?

Vi menar att det faktiskt finns ett antal viktiga påtagliga anledningar att såväl vetenskapligt studera som att praktiskt sträva efter att bevara traditionellt nyttjande av naturresurser och kunskapen om den.⁶ Man kan dela in dessa bevekelsegrunder i fyra grupper:

- 1) Genom bevarad traditionell markanvändning bevara biologisk mångfald & ekosystemtjänster
- 2) Bevara kulturell mångfald & lokal kulturell identitet
- 3) Främja lokala produkter för en ut hållig (landsbygds)utveckling
- 4) Skapa förutsättningar för innovationer utifrån traditionell kunskap och erfarenhet för ett hållbart samhälle

Kulturarvet kan således vara en resurs för såväl biologisk och ekonomisk

FIGUR 4. Traditionell kunskap om material, deras egenskaper och användningsområden, kan också få en större betydelse när vi ska hitta alternativ till oljebaserade produkter. Ull är exempelvis ett användbart naturmaterial och dessa fibrer har följt människan i tusentals år. Varför inte använda ylle, som förkolnar vid brand, i offentliga textilier istället för det flamskyddsbehandlade syntetmaterial som är vanligt idag? Effekterna skulle bli fler får som håller landskapet öppet och bidrar till biologisk mångfald, nya inkomstmöjligheter för lantbrukare och textilindustri – regional utveckling och dessutom hälsosammare offentliga miljöer utan flamskyddsmedel. Ett får på bete på Getterön i Halland. Foto Håkan Tunón.

hållbarhet som frågor rörande människors välbefinnande socialt och kulturellt. Det kan emellertid behövas en lite närmare förklaring av tankarna bakom dessa punkter.

1) Genom bevarad traditionell markanvändning bevara biologisk mångfald & ekosystemtjänster

Flora och fauna i Skandinavien har under årtusendena formats eller åt-

minstone påverkats av människans hävd och markanvändning. Det traditionella småskaliga brukandet utgjorde förutsättningarna för en biologisk mångfald. Men det senaste seklets stora förändringar inom de areella näringarna i form av storskaligt, industriellt naturbruk och olika former av infrastrukturutbyggnader har lett till en generell minskning av biologisk mångfald. Minskat småskaligt natur-

bruk har mer specifikt inneburit att en del av den hävdgynnade biologiska mångfalden är på tillbakagång. Man kan konstatera att exempelvis delar av det äldre odlingslandskapets flora och fauna återfinns på naturvårdens rödlista. Det handlar om en förlust av ett biologiskt kulturarv. Den kunskap som människorna besatt/besitter om den lokala traditionella hävden av markerna är förmodligen nyckeln till ett fortsatt bevarande av just dessa arter. Detta kan tyckas vara en rent biologisk fråga, men en rik biodiversitet och fungerande ekosystem bidrar också med *ekosystemtjänster*, dvs. naturens gratistjänster som vi människor har nytta av.⁷ Det handlar om vattenreglering och -rening, pollinering av grödor, kväveupptag och mycket annat praktiskt, men också om hälsoaspekter och estetiska upplevelser av naturen. Havens och vattendragens produktion av fisk och skogens timmer, svamp, bär och jaktbart vilt är andra exempel på ekosystemtjänster. Människan är mycket mer beroende av naturen och dess ekosystemtjänster än vi i allmänhet är medvetna om. Äldre tiders odlingsmönster med ett småskaligt mosaikbruk är gynnsamt för den hävdgynnade biologiska mångfalden och skapar samtidigt inte monokulturer som ökar risken för skadeinsekter och sjukdomar, vilka kräver bekämpningsmedel. Man kan även konstatera att äldre tiders utsäde var genetiskt mindre enhetligt än dagens kommersiella sorter och bör således år från år ha givit en genom-

snittlig skörd baserat på vilka specifika egenskaper som gynnades för det speciella året. I dessa sammanhang pratar man också om *resiliens*, dvs. naturens (eller samhällets) förmåga att kunna normalisera kraftiga förändringar i förutsättningarna. Det finns en korrelation mellan naturens resiliens och biodiversiteten. I en mer tätbefolkad värld kan äldre folklig kunskap om vilka resurser man kan ta vara på också leda till att trycket på enstaka resurser minskar vilket innebär en bättre möjlighet till uthålligt nyttjande av ekosystemen.

2) Bevara kulturell mångfald & lokal kulturell identitet

Den andra punkten syftar på att vårt förhållande till naturresursutnyttjande är mångfasetterat i Sverige och att de lokala variationerna faktiskt spelar en viktig roll för den lokala folkliga kulturen. Det är stor skillnad mellan exempelvis en fåbodkulla i Dalarna och en siklöjefiskare i Kalix eller för den delen en renskötare i världsarvet Lapponia eller representanter från något annat naturbrukande lokalsamhälle runt om i Sverige. Vi är faktiskt mer mångkulturella inom landet än vi oftast brukar medge. Mycket av vår självsyn och vår kulturella identitet är dessutom direkt eller indirekt kopplad till olika naturprodukter och tidigare generationers kunskap om dem. Det kan vara i platsnamn, talesätt, ordspråk, folkdiktning eller liknelser. Vår sociala tillhörighet till en plats baseras ofta på naturbruk. Ofta

handlar det om lokala livsmedelstraditioner, odling, djurskötsel eller jakt och fiske. Nationellt kan vi exempelvis reflektera över vilken betydelse för vår "svenska" kulturella identitet som sill, färsk potatis, dill och gräslök har i samband med midsommar eller skinkan på julbordet. Älgjaktens sociala betydelse för många runt om i vårt land eller hummerpremiären på Västkusten. Ålagillen på Österlen eller Mårtengås. Regionalt och lokalt kan man nämna öländsk kroppkaka, pitepalten, skånsk spettekaka, löjrom, norspannkaka, rökt nejonoäga och surströmmingen. Eller varför inte studera resultatet av att drista sig att jämföra småländsk och hälsingsk ostkaka i sällskap med smålänningar eller hälsingar. Den lokala kulturella identiteten bygger bland annat på mat framställd av lokala råvaror och det lokala landskapet samt olika historier kopplade till detta. Detta skapar förståelse för bevarande av såväl kulturarv som biodiversitet och utgör samtidigt ett steg mot social/kulturell hållbarhet. Man kan också reflektera över lokalt kulturellt nyttjande av biologiska resurser även för andra ändamål, t.ex. olika regionala typer av gårdsgårdar liksom material och detaljer i byggnader och hantverk. Det handlar även om mångfalden av lokala sorter av grödor och djurraser som kan bli än viktigare i överlevnadssynpunkt. Lokala husdjursraser och växtsorter har ofta fördelen att de har anpassat sig till lokala förhållanden både vad gäller klimat och skötsel.

3) Främja lokala produkter för en uthållig (landsbygds)utveckling

Tredje punkten handlar om hur man kan upprätthålla lokal och traditionell kunskap och samtidigt skapa förutsättningar för ett fortsatt livaktigt lokalsamhälle och ekonomiska förutsättningar som människor behöver för att kunna leva och verka i ett område, dvs. ett steg mot ekonomisk hållbarhet. Utifrån ett landsbygdsutvecklingsperspektiv innebär detta att man förmodligen ytterligare kan lyfta lokala traditioner och produkter och utveckla deras ekonomiska potential. Redan idag förekommer exempelvis en del kultur- och ekoturism, som bygger på att visa upp det lokala kulturarvet. Lokalt producerade traditionella livsmedel eller slöjdalster är också i nuläget mycket gångbara på marknaden. Exemplet ovan under lokal kulturell identitet är också goda representanter för lokal livsmedelsproduktion och själva produktionen har viss betydelse när det handlar om kulturturism. I ett längre perspektiv finns troligen möjligheter, kanske också nödvändigheten, att ta till vara de lokala naturresurserna för att i en än större utsträckning försörja närområdet.

4) Skapa förutsättningar för innovationer utifrån traditionell kunskap och erfarenhet för ett hållbart samhälle

Fjärde punkten innebär att se över vilken historisk eller traditionell kunskap vi är beroende av för att skapa det framtida hållbara samhället. Det

FIGUR 5. I de allmänna diskussionerna rörande klimatförändringar och utsläpp av växthusgaser har forskare beräknat koldioxidutsläppen under en hundraårsperiod för flerfamiljshus med trästomme respektive betongstomme. Betonghuset medförde ett nettoutsläpp på 96 ton koldioxid medan trähuset istället ledde till en inbindning av 150 ton koldioxid (Ager 2008; Gustavsson & Stendahl 2006; Liljebäck 2009). Utifrån ett naturresurshushållningsperspektiv finns det således mycket som talar för att byta ut stål och betong mot ett ökat användande av trä. Äldre tiders handplockning av virket för särskilda ändamål både vad gällde egenskaper, form och art gav produkter med längre livslängd och som sannolikt var mer funktionella. Två trähus från olika tidsåldrar i Hede i Härjedalen. Foto Håkan Tunón.

finns som nämnts tidigare inget självändamål att vända klockan tillbaka och försöka återgå till förgångens tid och det naturbruk som man en gång, utan målet måste vara att använda dagens teknologiska och vetenskapliga kunskap i kombination med traditionell kunskap och äldre tiders erfarenheter av naturresursförvaltning. Vad kan vi utveckla utifrån kulturarvet rent materiellt som kan få en

reell betydelse? Det finns en enorm potential för kulturarvssektorn att ta en betydelsefull roll i skapandet av en mer uthållig framtid. Allt för sällan sätts resultatet av forskning inom olika historiska discipliner i en modern samhällelig kontext. I detta sammanhang tycker vi att man inte heller ska glömma bort vilka förhållningssätt och värderingar som kan vara värdefulla att tydligare inkludera

i ett modernt samhälle. Hur har man genom tiderna sett på naturresurser, effektivitet, hushållning, natursyn till exempel? Det handlar om att både kunna nyttja och samtidigt bevara det immateriella kulturarvet för att nå ett hållbart samhälle!

Historia och traditioner för framtiden

Vid sidan av att bidra till bevarande av ekosystemtjänster och naturens resiliens så är det den traditionella kunskapens potential för lösningar för ett framtida samhälle som är den absolut viktigaste aspekten. Det västerländska samhället står sannolikt inför mycket stora förändringar redan under det närmaste decenniet. Under det senaste seklet har vi övergett en produktion som tidigare till stor del var styrd av de relativt lokala naturgivna förutsättningarna. Länderna i syd har inte tillnärmelsevis samma omställningsarbete att möta som vi i västvärlden. I Sverige släpper vi ut 10–12 ton växthusgaser per person och år inklusive utsläppen från de varor som importeras från andra länder. Den genomsnittlige kinesen släpper ut ungefär 4 ton per år och etiopiern endast 0,1 ton!⁸ För att hejda den globala uppvärmningen bör utsläppen av växthusgaser globalt inte vara mer än 1 ton per person och år.⁹ Enligt dessa beräkningar bör vi svenskar alltså minska våra utsläpp med mer än nittio procent.

Utsläppen av växthusgaser beror

huvudsakligen på användandet av fossila bränslen. För mellan femtio och hundra år sedan ändrades förutsättningarna då fossila bränslen och därefter även konstgödning började användas för livsmedelsproduktion. Det gav större skördar, men idag plöjs bokstavligen väsentligt mycket mer energi ner i produktionen än vi får ut av de producerade livsmedlen. För att kunna bevara välfärden och överförbruka naturresurserna är det västerländska samhället beroende av andra delar av världen. Det handlar om en postkolonialistisk kolonialism där det västerländska samhällets dominans inom den ekonomiska sfären också gör att man fortsättningsvis diktar villkoren vad gäller handeln av biologiska och andra resurser. Frågan är hur länge vi kan fortsätta med att köpa oss resurser från andra ekonomiskt fattigare länder? År 2006 var Sveriges ekologiska fotavtryck 5,1 hektar per person, vilket om hela världen levde som vi, skulle kräva resurser motsvarande 3,4 jordklot.¹⁰ Kan vi då inte använda befintlig lokal och traditionell kunskap och för att utveckla nygamla lösningar ur traditionell kunskap och sedvänjor för ett hållbarare nyttjande av resurserna? Det måste alltså inte handla om att återgå till att leva som i äldre tider, utan snarare om att kombinera traditionell och vetenskaplig kunskap med modern teknologi för att finna hållbara metoder för ett framtida samhälle. Hur detta ska kunna gå till är just den springande punkten?

Egentligen är ju detta något som alltid har gjorts och fortfarande görs mer eller mindre hela tiden, men inte på något systematiskt sätt. Vad är väl dagens vindkraft om inte historiens väderkvarnar? Eller vari ligger den fundamentala skillnaden mellan vattenkraftverken och våra gamla skvaltkvarnar? När Linné gjorde sina resor runt om i landet så var det övergripande målet att få en överblick av vilka naturresurser som fanns inom landet och hur dessa skulle kunna användas. En sådan resa kanske borde göras även i dag för att utröna de lokala resursernas möjligheter i ljuset av långsiktigt hållbar samhällsutveckling! Vi har under det senaste seklet lärt oss att det mesta går att lösa med teknologiska lösningar och kraft från motorer drivna av fossila bränslen. Nu är det faktiskt dags att lära om? Kanske bör man då begrunda lärdomarna från de äldre produktionssystemen som faktiskt producerade hyggligt redan före inmarschen av fossila bränslen.

Vad vi vill säga med den här artikeln – som kan ses som en reaktion på en upplevelse av frånvaro av samhällstillvändhet inom olika slag av historieforskning och kulturarvsarbete – är att kulturarvet har en enorm potential att få en inflytelserik position i formandet av en mer uthållig framtid.

Vi tror att kulturarvet och kunskapen om traditionellt naturresursutnyttjande kan spela en avgörande roll i en samhällsomställning vad gäller vår relation till miljö, klimat och energi. Kulturarvet är en tillgänglig kun-

skapsbank när nya lösningar krävs då exempelvis oljan tar slut!

I många sammanhang talar man om det enas och andras relevans för uthållig utveckling. Sällan blir man konkret. Detta har varit ett försök att konkretisera en del av vad kulturarvet kan bidra med i samhällsbygget vad gäller uthållig utveckling. Vi efterlyser också en arena för de nödvändiga mötena mellan den historiska erfarenheten och kunskapen och samhällets framtidsbyggare, exempelvis planerare, ingenjörer teknikutvecklare och miljöforskare kan äga rum? Det handlar inte enbart om att man bör ta en viss kulturhistorisk hänsyn i den framtida samhällsplaneringen utan att faktiskt aktivt bör använda det immateriella kulturarvet i form av äldre kunskap för att skapa en hållbar framtid. Att skapa en tvärvetenskaplig arena för teoretiker och praktiker, humanvetare och naturvetare, inom exempelvis samhälls-tillvänd etnobiologisk forskning kan vara en väg framåt.

Noter

- 1 Bergström & Geijer, 2009.
- 2 Edlund, 2009.
- 3 Jämför Westman & Tunón, 2009.
- 4 Millennium Ecosystem Assessment, 2003.
http://earthtrends.wri.org/pdf_library/feature/ene_fea_consume.pdf How Much Do We Consume? Author(s): Gregory Mock Source: *World Resources 2000-2001*; <http://edition.cnn.com/US/9910/12/population.cosumption/>
- 6 Se även Tunón 2010.

- 7 Millennium Ecosystem Assessment, 2003.
- 8 Svenska utsläpp per person och år se Naturvårdsverkets Rapport 5903. *Konsumtionens klimatpåverkan*, 2008. Carlsson-Kanyama m.fl. (2007) har gjort beräkningar på koldioxidutsläppen per person i Sverige där de har lagt till utsläpp för importerade varor och uteslutit utsläpp från de varor som exporteras och kommit fram till att koldioxidutsläppen i Sverige är upp mot 12 ton per person och år, observera att siffran endast omfattar koldioxid. Om man räknar med övriga växthusgaser blir utsläppen ännu högre. Kinas utsläpp per capita: <http://data.worldbank.org/indicator/EN.ATM.CO2E.PC>; Etiopien per capita CO₂-utsläpp egentligen lägre, mellan 0,06 och 0,09 ton per person och år beroende på källa, se <http://www.iaea.org/inisnkm/nkm/aws/cedrb/data/ET-enemc.html>
- 9 I detta sammanhang utgår vi från Svenska kyrkans bedömning att en rättvis, hållbar nivå för utsläpp är ca 1 ton per person och år: <http://www.svenskakyrkan.se/klimatrattvisa/raknat1.html> och Svenska kyrkans rapport: *Klimat, hunger och global rättvisa - om hur det hänger ihop och vägar till förändring*: (<http://www.svenskakyrkan.se/Webbplats/System/Filer/DF0C65BD-74DD-4755-9CF6-56DE0F608B8C.pdf>)
- 10 Hails et al., 2008.

Tryckta källor och litteratur

- Ager, Bengt, 2008, "Klimatsmart att välja timmerhus", *Timmerhus&interiör* (s. 64-66)
- Carlsson-Kanyama, A., Assefa, G., Peters, G. och Wadeskog, A., 2007, *Koldioxidutsläpp till följd av Sveriges import och konsumtion, beräkningar med olika metoder*. KTH, Kungliga Tekniska Högskolan.
- Edlund, Lars-Erik, 2009, "Terrängord - en spegel av forna tiders kunskapsamhällen", *Ju förr desto bättre - Kulturarvet som resurs för en hållbar framtid*, red. Anna Westman & Håkan Tunón (s. 47-56).

Gustavsson, Lena & J. Stendahl, 2006. "Produktion och substitution för minskad klimatpåverkan", *Skogen: mot oljeberoende för klimatmålen. Skogskonferensen, Uppsala 28-29 november, 2006*. (s. 26-27).

Hails, C., et al. (red.), 2008, *Living planet report 2008*.

Liljebäck, Lars-Erik, 2009, "Att bygga i trä är framtiden", *Naturvetaren* 7 (s. 8).

Millennium Ecosystem Assessment 2003, *Ecosystems and human well-being*.

Tunón, Håkan, 2010, "Traditionell kunskap - en resurs för framtiden", *Nycklar till kunskap - om människans bruk av naturen*, red. Håkan Tunón & Anna Dahlström (s. 25-39).

Westman, Anna & Håkan Tunón, 2009, *Ju förr desto bättre - Kulturarvet som resurs för en hållbar framtid*.

ANNA WESTMAN är kulturgeograf och engagerad i Nordiska kulturlandskapsförbundet. Hon har tidigare givit ut böckerna *Då gräs och gröda gror: en översikt av jordbrukets utveckling i Sverige* (1998) och *Ju förr desto bättre: Kulturarvet som resurs för en hållbar framtid* (2009).

HÅKAN TUNÓN är forskningsledare vid Centrum för biologisk mångfald inom området traditionell ekologisk kunskap och etnologi samt programchef för regeringsinitiativet Naptek (Nationellt program för lokal och traditionell kunskap). Han har varit redaktör och medförfattare till ett flertal böcker, såsom *Samisk etnologi: Människor, djur och växter i norr* (2000), *Människan och naturen* (2001), *Människan och floran* (2005), *Människan och faunan* (2007), *Ju förr desto bättre: Kulturarvet som resurs för en hållbar framtid* (2009) och *Nycklar till kunskap: Om människans bruk av naturen* (2010).

Ingrid Sjöström (red), fotografier Jens Lindhe, *Haga – ett kungligt kulturarv, De Kungliga Slotten, Votum förlag i samarbete med Kungl. Hovstaterna och Statens fastighetsverk*, 405 s.

ISBN 978-91-85815-27-2,

År 2002 utkom den första delen av totalt planerade femton i Byggförlagets ambitiösa serie om de kungliga slotten. Det handlade den gången om Kina slott, strax intill Drottningholm. Visserligen fanns redan mycket skrivet om detta, men nu var det ett helt nytt koncept som presenterades. Nya perspektiv på tillkomsthistorien och restaureringarna, slottets funktion, hovlivet och intresset för kineserier under 1700-talet liksom trädgården, omgivningarna och samlingarna fick utförliga beskrivningar, grundande på ny forskning. Här till kom ett rikt bildmaterial, både i form av nytagna fotografier och äldre bilder. Efter boken om Kina slott följde i rask takt ytterligare böcker om Drottningholm och Rosendal, om Rosersberg och Strömsholm, samtliga utgivna enligt samma koncept och med kunniga ämnesexperter inom skilda historiska discipliner som författare. Men sedan tog det stopp. Byggförlaget lades plötsligt ned 2006. Ågarna, Sveriges byggindustrier, tyckte inte att böcker med kultur- och arkitekturhistorisk inriktning låg i linje med kärnverksamheten. Och det spelade sedan ingen roll att serien var framgångsrik och att böckerna sålt bra.

Länge såg det alltså ut som serien de kungliga slotten skulle sluta abrupt med Strömsholm, och att det tämligen ålderstigna bokverket *Svenska slott och herrsäten* också fortsättningsvis skulle fung-

era som standardverk. Men efter en tids tystnad kom den glädjande nyheten att serien skulle fortsätta. Bokförlaget Votum tog över som utgivare och med samma samarbetspartners som tidigare, Hovstaterna och Statens fastighetsverk. Efter tre år – i november 2009 – låg så en ny slottsbok i samma utförande som tidigare färdig. Den har titeln *Haga – ett kungligt kulturarv* och är det sjätte bandet i serien, denna gång med Ingrid Sjöström som redaktör och med fotografier av Jens Lindhe. Som titeln anger handlar denna gång inte om en enskild slottsbyggnad, ty en sådan dominerar inte Haga. Istället utgör helhetsmiljön – de olika byggnaderna och den berömda och omtyckta engelska landskapsparken, kärnan i nationalstadsparken vid Brunnsviken – ämnet för framställningen.

Det går inte att tänka sig Hagaparken Gustav III förutan. Utan hans personliga inflytande, engagemang och intresse hade denna miljö aldrig blivit vad det blev: en kunglig lustpark som förenade inslag av privat reträttplats och offentlig parkmiljö, intimitet och monumentalitet, en symbol både över kungen själv och för den gustavianska stilen, såsom den manifesterades i byggnader och miljö. Det var också till Haga kungen drog sig tillbaka från offentligheten, till en början under enkla förhållanden men som tiden gick till en alltmer påkostad och representativ miljö, där dagens Gustav III:s paviljong – eller Lilla slottet på Haga – utgör den mest välkända och påkostade byggnaden. Haga kom också att bli skådeplatsen för några av de viktigaste händelserna i Gustav III:s och Sveriges politiska historia. Det var här han planerade sin revolution 1772 och införandet av Förenings- och säkerhetsakten, och det var här som anfallet på Ryssland 1788 tog form, som visserligen

gav Sverige segern men till priset av dryga förluster i manskap och materiel.

Men Haga blev framför allt ett synligt bevis för Gustav III egna visioner och konstnärliga kreativitet. Kring sig samlade han tidens ledande arkitekter och konstnärer, Adelcrantz och Piper, Tempelman och Gjörwell, Desprez och Masreliez, för att med hjälp av dem förverkliga sina visioner. Han styrde dem hårt och kompromisslöst och lät dem – mer eller mindre medvetet – stundom också stå i ett osunt konkurrensförhållande till varandra. Det kan alltså knappast ha varit lätt att samarbeta med Gustav III, som med sin ambivalens och sammansatta personlighet och sina ibland nyckfulla hugskott inte skydde några medel för att få igenom vad han önskade. Ja, det förekom inte så sällan att han själv höll i ritstiftet, rättade och lade till.

Men bara ett fåtal projekt hann bli förverkligade. Dit hör den redan nämnda Gustav III:s paviljong med det berömda inredningsmåleriet av Louis Masreliez, de så kallade koppartälten ursprungligen avsedda för den kungliga vakten med logement och stallar, liksom några andra mindre paviljonger. Men vad som framför allt skapades var den storslagna parken, där den nordiska barrskogen förenades med den anlagda engelska landskapsparken med sina lövträd, pelouser och slingrande gångar, ritad av Fredrik Magnus Piper, tidens mest erfarne trädgårdsarkitekt, i nära samarbete med Gustav III själv.

Efter mordet på Gustav III 1792 stoppades alla fortsatta planer. Av det grandiosa slottet – det tänkta huvudnumret i Hagaparken – som skulle hysa kungens antiksamling, införskaffade under den italienska resan 1783–84, blev endast torso; grundmurarna i den skogiga och backiga terrängen, strax intill nuvarande Haga

slott, är det enda som idag minner om detta museislottsprojekt. Det dröjde sedan till 1802 innan det betydligt mindre Haga slott stod färdigt, som ett komplement till Gustav III:s paviljong och nu aktuellt som det blivande kronprinsessparets bostad. Längre fram under 1800-talet skedde också vissa förändringar och kompletteringar i parkmiljön, men ändå: Hagaparken och dess byggnader måste betraktas som den mest välbevarade helhetsmiljön från den gustavianska epoken, en tid då den engelska landskapsparken och vurmen för antiken stod i centrum för konstnärernas och arkitekternas intresse – och inte minst för Gustav III själv.

Boken om Haga innehåller totalt 20 bidrag, som kronologiskt sträcker sig från 1760-talet fram till idag och som behandlar miljön och dess historia utifrån flera aspekter och infallsvinklar. Och det finns mycket att glädja sig åt. Jonas Nordin skriver om Gustav III:s Haga som privat sfär och offentlig scen, Magnus Olausson om Haga lustpark, Göran Alm om det stora och lilla slottet, Stina Odlinger Haubo om Gustav III:s inredningar, Thérèse von Lampe om dekoren och ikonografien i Gustav III:s paviljong, Tomas Lidman om biblioteket i paviljongen, Anita Anckarcrona om Bellman och Haga, Mikael Alm om Gustav IV Adolf och Haga, Ursula Sjöberg om Haga slott, Ingrid Sjöström om 1800-talet på Haga och Hagaparkens byggnader under 1900-talet, Catharina Nolin om parken under 1800- och 1900-talet, Paul Widlund om 1900-talsrestaureringarna och Christian Laine om Nationalstadsparken. Många av författarna svarar dessutom för ytterligare mindre avsnitt. Så kan man exempelvis läsa om prins Augusts och prinsessans Terasias Haga, om de så kallade Sullstolarna, om prinsparet Gustav Adolf och Sibyllas

hem på Haga slott – ”Ett modernt hem i tiden” – liksom om ”Lillprinsen och sessorerna på Haga”, som alltså förknippas med 1940-talets sepiafärgade veckotidningsreportage och fotoböcker.

Läser man samtliga kapitel i den här boken blir man alltså inte bara kunnig på den gustavianska epokens kultur-, konst- och arkitekturhistoria. Man får också en betydligt mer mångfasetterad och intressantare bild av Haga och dess historia än vad som hittills funnits tillhands, då man i stort sett gjort halt vid Gustav III:s död 1792. Men en framställning som innehåller många bidrag, visserligen om en och samma miljö, därtill på över 400 sidor, bjuder ändå ett visst motstånd. Boken passar bäst att läsas i mindre proportioner. Och det är naturligtvis inget fel med det, även om det ligger nära till hands att man väljer att fördjupa sig i vad som står i centrum för det egna intresset medan annat får stå tillbaka. Men även om bidragen ser fristående ut, är det naturligtvis i sitt sammanhang som de får sin fulla mening. Här och var kan det också bli lite mycket – och onödigt – excercerande med detaljer, som om *allt* var nödvändigt att ta med. Och säkert kan nog den som letar, finna både oklarheter och frågor som inte blir tillfredsställande besvarade. Men det känns småaktigt att söka efter sådant. Allt som är kultur- och arkitekturhistoriskt relevant kan ju omöjligen få plats ens i en bok av denna dimension och omfång.

Här medför inte utrymmet att varje enskilt bidrag tas upp till granskning, men skall något särskilt framhållas blir det de avsnitt som handlar om Haga efter Gustav III, det vill säga 1800- och 1900-talets Haga, den tid som hittills varit märkvärdigt lite studerad. Hit hör Mikael Alms kapitel Gustav IV Adolf och Haga, Catharina Nolins bidrag om Hagaparken ef-

ter Gustav III liksom Ursula Sjöberg och Ingrid Sjöström, som båda skriver om såväl slottet som de andra 1800-tals byggnaderna. Men framför allt måste Paul Widlunds uppsats om restaureringarna av Gustav III:s paviljong på 1940-talet nämnas. Det var då som de förändringar paviljongen genomgått under 1840- och 1860-talet hårdhänt avlägsnades; av konstnären Fritz Hagedorns färgrika och närmast smånätta inredningsmåleri finns idag inga spår. Under ledning av slottsarkitekten Ragnar Hjort skapades istället en 1700-talsmiljö i förenklad gustaviansk stil med stora stämningvärden, men knappast ett autentiskt originaltillstånd. Idag framstår därför restaureringarna på 1940-talet, med Widlunds ord ”mer som en representant för sin egen tid än som ett autentiskt dokument över den gustavianska tidens inredningskonst”. Och visst är det så. Men även om resultatet blev aldrig så bra, förlorade man samtidigt en viktig del, som det kan vara värt att reflektera över: om 1800-talets interiörer behållits hade det varit möjligt att också återställa den möblering som fanns då paviljongen faktiskt var bebodd, vilket nu inte är möjligt.

Formatet på boken är, som framgått, imponerande och tilltalade på alla sätt och följer de tidigare delarna i serien. Och hur skulle det förresten se ut om Hagaboken fått en annan utformning? Nej, det hade förstås inte gått. Men risken med en bok av det här formatet, med en påkostad och nästan förföriskt vacker layout, är att den lätt inbjuder till att bli liggande, som en sorts tilltalande accessoire, lämplig att förstrött ströbläddra i lite då och då. Och detta är ju på många sätt olyckligt, eftersom det är de enskilda bidragen som sammantaget tillför nya kunskaper och hjälper oss att sätta in Hagaparken

och dess byggnader i dess kulturhistoriska sammanhang. Men det vore alldeles fel att omnämna bokens utseende och format enbart i ett kritiskt sammanhang. En styrka med omfånget är de många bilderna. Dessa fungerar både som vackra illustrationer samtidigt som de i många fall också är en del av ett stundom svåråtkomligt källmaterial. Det senare gäller särskilt alla kartor, planer och ritningar, som är hämtade ur olika arkiv och museisamlingar och som här många gånger görs tillgängligt för en större allmänhet för första gången.

För vem är då denna bok skriven? Den bildade allmänheten, för att använda ett gammalt begrepp. Men boken har också, i likhet med de andra i serien, en klar vetenskaplig profil. På ett lyckat sätt har man alltså förenat detta med en lätt-tillgänglighet både språkligt och illustrationsmässigt. Och de olika teman som ryms i boken gör också framställningen både levande och variationsrik. Det är bara att gratulera, tacka och ta emot – och se fram mot nästa volym i serien om de kungliga slotten.

Bo Lundström

Fil. dr, I. arkivarie i Krigsarkivet
bo.lundstrom@krigsarkivet.ra.se

Markus Dahlberg & Kristina Franzén (red.) *Sockenkyrkorna: kulturarv och bebyggelsehistoria. Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria, Riksantikvarieämbetet, 2008, 407 s., ISBN 978-91-7209-526-7.*

Sockenkyrkoprojektet igångsattes 1996 och slutredovisades som projekt 2003. Hittills har 14 av de planerade 21 *landskapsrapporterna* publicerats. Ett stort ansvar vilar på Riksantikvarieämbetet så att de återstående sju landskapsrapporterna verkligen blir tryckta. Den sammanfattande syntesen *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria* på ca 400 sidor publicerades 2008. Utöver rapporterna och syntesen har projektet resulterat i flera doktorsavhandlingar och en mängd olika artiklar som förtecknats i den sammanfattande rapporten. Det insamlade basmaterialet finns tillgängligt via Riksantikvarieämbetets hemsida www.raa.se/Bebyggelseregistret.

Bakgrund

År 1912 startade Sigurd Curman och Johnny Roosval *Sveriges kyrkor, Konsthistoriskt inventarium*. Curman var nybliven professor vid Konstakademien och Roosval docent i konsthistoria vid Uppsala universitet. Avsikten var att alla kyrkor i Sverige skulle beskrivas med ritningar, text och bilder såväl vad det gällde byggnaderna som inventarierna. Tanken var att utöver monografierna skulle sammanfattningar göras för varje landskap. Curmans elever fick stå för uppmätningarna och Roosvals för inventeringen av föremål och konsthistorisk beskrivning av kyrkans byggnadshistoria. Curman och

Roosval drev projektet privat under medverkan av studenter och andra, som mer eller mindre idéellt åtog sig att skriva om någon kyrka. Redan då var det svårt att få pengar till tryckningen.

Idén till inventeringsarbetet fick Curman från Tyskland vid en konferens i Mainz 1904 – enligt vad Anders Åman anger i biografien *Sigurd Curman Riksantikvarie – ett porträtt* (2008). Det låg i tiden med ett gemensamt europeiskt intresse av att bättre skildra medeltidens och de följande århundradenas konsthistoria. Det var också av betydelse att stärka intresset för hembygden genom att ingående beskriva de olika sockenkyrkorna – vanligtvis de äldsta bevarade byggnaderna i en trakt. Kyrkoberskrivningarna var också viktiga som underlag för de kyrkorestaureringar som hade blivit på modet vid början av 1900-talet. Sigurd Curman, som också var arkitekt, medverkade vid många principiellt viktiga diskussioner om restaureringar, vilket förutsatte vetenskapligt väl underbyggda kunskaper om kyrkorna. Detta gällde inte minst sedan Curman blivit riksantikvarie i början av 1920-talet.

Först 1940 övertogs projektet Sveriges Kyrkor av Kungliga Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien (KVHAA). Redan omkring 1950 inrättades en särskild redaktion för Sveriges kyrkor. På 1970-talet fick Riksantikvarieämbetet, som då organisatoriskt lämnade Vitterhetsakademien, ta ett större ansvar för att fullfölja intentionerna med Sveriges Kyrkor. Av de sammanlagt ca 3 000 kyrkorna i Sverige har ca 600 fram till 1996 presenterats i monografiform. Det visade sig dock så småningom inte längre möjligt att satsa på denna äldre typ av tryckta publikationer med ingående beskrivningar av kyrkorna med inventarier

och uppgifter hämtade från omfattande arkivstudier.

Tematiska projekt

1976 startade Riksantikvarieämbetet en mer översiktlig inventerings- och dokumentationsverksamhet av tematiskt slag jämsides med fortsatt utgivning av monografier kring enstaka kyrkor. Det första projektet var *Medeltida träkyrkor* publicerat i två band åren 1983 och 1985.

På 1980- och 90-talen genomfördes också i samarbete mellan Sveriges kyrkor och konstvetenskapliga institutionen vid Stockholms universitet projektet *Nyklassicismens kyrkobyggnader*. Alla kyrkorna i landet från perioden 1760–1860, det vill säga ca 800 stycken, har inventerats. Böckerna inleds med översiktliga artiklar kring olika intressanta frågor som är relevanta för respektive del av landet. Där efter följer en katalogdel med kortfattad beskrivning av varje kyrka i kombination med foton av såväl exteriör som interiör. Tanken var att alla dessa kyrkor skulle finnas med i publikationerna som gjordes efter geografisk indelning. Hittills har fyra volymer kommit ut men fortfarande saknas publiceringen av kyrkorna i mellersta Sverige. Det är en angelägen uppgift för Riksantikvarieämbetet att se till att detta projekt fullföljs så att det redan inventerade materialet kan tryckas.

Under 1990-talets slut inför skilsmässan mellan kyrkan och staten då besluten rörande förändringar av kyrkobyggnader decentraliserades från Riksantikvarieämbetet till länsstyrelserna igångsattes det s. k. *karaktäriseringsprojektet*. Riksantikvarieämbetet utförde detta som ett pilotprojekt tillsammans med några län i Småland och Västergötland. Syftet var att försöka utveckla en bra metod för att karaktärisera kyrkorna och lyfta fram varje kyrkas

särprägel. Projektet ledde till värdefulla diskussioner om bevarande och användningen av kyrkobyggnaderna även mellan antikvarier och företrädare för stiftet.

Sockenkyrkoprojektet

I samband med att kyrkan skildes från staten och besluten om förändringar av kyrkobyggnaderna enligt kulturminneslagen flyttades från Riksantikvarieämbetet till landets länsstyrelser blev behovet av översiktliga kunskapssammanställningar över landets kyrkor mycket akut. Den särskilda kompetens på detta område som under en lång följd av år funnits inom Sveriges Kyrkor var på väg att fasas ut. Krav på fördjupade kunskaper om kyrkobyggnaderna ställdes på de verksamma antikvarierna vid de olika länsstyrelserna och läns museerna.

Tanken föddes på ett bredare upplagt projekt som skulle spegla kyrkornas betydelse i samhället från äldsta tid till nutid. Projektet tog fastare form vid några tvärvetenskapliga konferenser i Vitterhetsakademins regi och pengar beviljades bl.a. av Riksbankens Jubileumsfonds Kulturvetenskapliga program. Så småningom resulterade detta i att sockenkyrkoprojektet sjösattes.

Kännetecknande för detta nya projekt *Sockenkyrkorna; Kulturarv och bebyggelsehistoria* är dels att samtliga sockenkyrkor studerats – även de försvunna – dels att projektet är tvärvetenskapligt med forskare från ämnena konstvetenskap, arkitekturhistoria, religionsvetenskap och kulturgeografi.

Redan av projektledningens sammansättning framgår ambitionen att göra detta till ett brett forskningsprojekt. Projektledningen har utgjorts av Markus Dahlberg, Göran Lindahl, Ingrid Sjöström, Anders Åman, Egil Johansson och Ulf Sporrang,

vilka även medverkat som författare till olika avsnitt eller i något av de delprojekt som funnits under projekttiden.

Medförfattare i övrigt är forskare från Sveriges Kyrkors tidigare ordinarie medarbetarstab, såsom Ann Catherine Bonnier, Marian Ullén och Jakob Lindblad, samt ett 15-tal andra forskare från universiteten i Lund, Stockholm, Umeå och Uppsala. Bland dem som kontinuerligt medverkat kan nämnas kulturgeograferna Birgitta Roeck Hansen och Kristina Franzén samt – framför allt när det gäller bänklängderna – konsthistorikern Margareta Kempff Östlind. För de omfattande kvantitativa sammanställningarna av materialet svarar Markus Dahlberg. Historikern Sverker Michélsen har varit teknisk redaktör och den grafiska formgivningen har gjorts av arkitekten Sture Balgård.

Sockenkyrkorna; kulturarv och bebyggelsehistoria är titeln på den sammanfattande rapporten – syntesen. Här ges de rikstäckande perspektiven på kyrkobyggandet. Rapporten har fyra huvudavsnitt: Del I *Sockenkyrkorna – projektets metod och material*, Del II *Kyrkan i landskapet*, Del III *Sockenkyrkorna från medeltiden till 1950* (periodindelad i sex underavdelningar) samt Del IV *Det kvantitativa perspektivet*. Inledningsvis har Göran Lindahl skrivit en sammanhållande ingress med titeln Några huvudlinjer. Kapitlet ger en inblick i hur byggnadsverksamheten varierat över tid från tidig medeltid till omkring 1950, under olika skeden och i olika delar av landet. Man får också inblickar i hur byggnadsverksamheten påverkats av större händelser av religiös eller politisk art, t.ex. reformationen, och betydelsen av om det är kungen eller en ämbetsmannaklass som styr landet och hur olika religiösa strömningar påverkat en kyrkas utformning framför allt interiört. Vilken

roll inflytandet från enskilda arkitekter har spelat belyses liksom tillkomsten av Överintendentsämbetet på 1700-talet. Sammantaget ger detta en tydlig anvisning om att kyrkor och kyrkobyggande är en angelägenhet för hela samhället.

I första avsnittet – *Del I Sockenkyrkorna – projektets metod och material* – presenteras bl.a. den kvantitativa grundvalen och andra sätt att strukturera ett så stort faktamaterial som det handlar om när det gäller så många byggnader.

Här kan även nämnas avsnittet *Kulturgeografisk metod och materialredovisning* som på ett mycket pedagogiskt sätt visar vad man kan läsa ut av studier av både äldre och nyare kartor – självklart gärna i kombination med visuell besiktning.

Del II Kyrkan i landskapet handlar både om de naturgeografiska förutsättningarna för var kyrkor placerades, läget i terrängen och hur kyrkomiljöerna ser ut idag. Ett sockencentrum på 1800-talet utgjordes inte bara av kyrkan och kyrkogården utan till miljön hörde även prästgård, skola, lärarbostad kyrkstallar, sockenstuga och många fler hus med viktiga funktioner för det gemensamma livet på landet. Idag finns i bästa fall husen bevarade men sällan med de funktioner för vilka de byggdes.

Del III Kyrkornas byggnadshistoria efter olika tidsepoker, där även ombyggnader och restaureringar finns med, är ett intressant och faktafyllt avsnitt med värdefulla översiktliga tabeller och diagram som gör det lättare att få en överblick över utvecklingen.

Det kvantitativa perspektivet i bokens *del IV* är ett nytt grepp som kunnat genomföras genom att landets alla sockenkyrkor behandlas. Detta har resulterat imponerande många diagram och sprid-

ningskartor som i sin tur kan ge impulser till vidare forskning. Framställningen ger en uppfattning om kyrkobyggandets utveckling i hela landet på ett sätt som tidigare inte varit möjligt.

Landskapsrapporterna

De olika landskapsrapporterna som ligger till grund för syntesen har ett upplägg, som återkommer i alla volymerna. Detta ger goda möjligheter till jämförelser. Varje landskapsvolym pryds av en vacker omslagsbild – en akvarellerad teckning utförd av Ferdinand Boberg vid 1900-talets början av en kyrka i det aktuella landskapet. Innehållsmässigt tar landskapsrapporterna upp kyrkorna under olika perioder, uppdelat på medeltidens kyrkor, kyrkorna under tidsepokerna 1550–1760, 1760–1860 samt 1860–1950 inklusive ombyggnader och restaureringar.

Viktiga nya infallsvinklar kommer fram i de i varje rapport återkommande kapitelrubrikerna Kyrkan i landskapet och Kulturarv och bebyggelsehistoria. Kyrkan i landskapet behandlar bl.a. administrativ och kyrklig indelning, topografisk indelning, landskap och bebyggelsehistoria, kyrkornas läge i landskapet, sockenstorlek och miljön kring kyrkan. I kapitlet Kulturarv och bebyggelsehistoria redovisas natur- och kulturgeografiska förutsättningar, byggnadsverksamheten under olika tider, om det är trä- eller stenkyrkor och om järnsmide använts exempelvis på dörrar eller inventarier som kistor och liknande.

I övrigt finns planritningar över ett urval av kyrkorna från varje period – redovisade intill varandra så att det är lätt att jämföra dem. Av planritningarna framgår när den ursprungliga kyrkobyggnaden kompletterats med olika byggnadsdelar. Intressant är att följa hur liturgin och oli-

ka religiösa strömningar under olika tider påverkat utformningen av kyrkorummet.

De flesta landskapsrapporterna innehåller ett särskilt kapitel om bänklängder, d.v.s. hur sittplatserna var fördelade i kyrkan. Dessa avsnitt bygger på bevarade äldre arkivmaterial från 1600-, 1700- och 1800-talen och speglar vilken roll kyrkan hade även socialt och hur olika företeelser var reglerade på ett tidigt stadium.

Foton och kartmaterial är svartvita i landskapsrapporterna. I den sammanfattande delen finns en hel del kartor och foton i färg som på ett bra sätt lyfter framställningen. Värdefullt är kartorna på pärmarnas insidor som visar dels den geografiska indelningen i landskap, församlingar, stift och län i Sverige, dels kartor över de medeltida kyrkorna, helt eller delvis bevarade, samt alla kyrkorna från de olika byggnadsperioderna.

Målgrupp

Kyrkornas betydelse som kulturarv kan inte nog poängteras. De skrifter som sockenkyrkoprojektet resulterat i är av väsentlig betydelse såväl för antikvarier som arbetar med kulturmiljövården som för forskningen kring våra kyrkobyggnader. Det historiska källmaterial som kyrkorna utgör kommer förhoppningsvis även i framtiden att bli föremål för forskning. Då utgör resultatet av sockenkyrkoprojektet en viktig och värdefull grund att stå på.

Bredden i framställningen gör projektet intressant för nya målgrupper.

En anledning till att Curman en gång startade inventeringen av kyrkorna var att dessa var alltför viktiga från historisk och kulturhistorisk synpunkt för att värden av dem skulle vara församlingarnas ensak. Detta synsätt präglar också lagstiftningen. Men det är oerhört viktigt att värden av

kyrkorna sker i samråd mellan de antikvariska myndigheterna och dem som använder kyrkorna – präster och församlingsbor. För att öka intresset och den ömsesidiga förståelsen för kyrkornas betydelse vore det önskvärt att projektets publikationer marknadsförs såväl till stiftet och församlingarna som till dem som arbetar med de kyrkoantikvariska frågorna i länen. Brett upplagda möten kring böckerna skulle kunna anordnas förslagsvis inom de regionala samrådsgrupper inom stiftet som ansvarar för kontakterna kring de kyrkoantikvariska frågorna.

Sockenkyrkoprojektet är modernt och innehållsrikt och skrivet på ett sätt som kan nå ut till en ännu bredare avnämargrupp – om bara kunskapen om publikationerna sprids. Människor med intresse för sin hembygd skulle ha mycket att hämta i dessa publikationer. Materialet kan leda till studiecirkel där varje sockenbo kan känna igen sin kyrka redan i den äldsta kartan.

Sockenkyrkoprojektet har kommit till i sann Curmanska anda med kulturen som en del av samhället i stort. Om projektet får den spridning det förtjänar kan det leda till ökat intresse för våra kyrkobyggnader och vad de står för.

Margit Forsström
Fil.dr i Medeltidsarkeologi
margit_forsstrom@hotmail.com

Anders Franzén, *Skiftenas skede: Laga skiftets handlingar som källmaterial för byggnadshistoriska studier med exempel från Småland 1828–1927*. Jönköping: Jönköpings läns museum 2008. (Diss. Göteborgs universitet 2008.)

Tre genomgripande jordreformer genomfördes på den svenska landsbygden under 1800-talet, stadgan om storskiftet 1757, enskiftet 1803 och laga skifte 1827. Med laga skifte blev utflyttningsföreskriften strängare och landskapet förändrades. Den omfattande ägosplittringen som varit förhärskande med smala tegar gjorde det lättare för bönderna att begära laga skifte. Till det kom byarnas tätbebyggelse som var ett växande problem. En lång tradition av bygemenskap löstes upp. Ägor lades i nya strukturer, gårdar flyttades ut och byarna ”sprängdes”.

Vad som gömmer sig i landsarkiv och lantmäterimyndigheter kan väckas till liv. För dem som undersöker jordbruksstrukturen är lagaskifteskartorna värdefulla. Mera sällan har syneprotokollen som upprättades vid laga skifte kommit till användning för att sprida ljus över byggnadsskicket men materialet är långt ifrån okänt. Husesynsmaterialet varierar ifråga om utförlighet och upplysningar men Anders Franzén ser nya möjligheter för byggelseantikvarisk forskning.

Anders Franzén vill med sin doktorsavhandling *undersöka om och hur laga skifteshandlingar kan tillföra ny information till den bebyggelsehistoriska forskningen*. Med sin fallenhet för precision fortsätter han med att sönderdela huvudsyftet i delsyften, att studera vad som hände vid laga skifte i byarna med de inblandade aktö-

erna och hushållen. Det var människor i byarna som genomförde skiftena.*

Avgränsningen i tid är en hundraårsperiod, från 1828 när lagen trädde i kraft till 1920-talet. Under den tiden hann många saker hända. Den traditionella bondekulturen försvann, åtminstone delvis, och gårdarna förvandlades till moderna lantbruk. Dispositionen avslöjar en undersökning med empiriska förtecken: Lantmäteriväsendets organisation och aktörer (Kap II), Laga skifte – genomförande och dokumentation (Kap III), Källkritisk prövning av laga skifteshandlingar gentemot annat källmaterial (Kap. IV), Bebyggelsehistorisk översikt för områden i Småland (Kap.V), Utflyttning i samband med laga skifte – vem fick flytta och vem genomförde flyttningen? (Kap VI) och slutligen Sammanfattning och syntes (Kap. VII).

Frågan om ägornas sammanläggning till större enheter och vilka byggnader som skulle monteras ned och återuppföras på utmarkerna prövades av byns delägare utifrån vad regelverket föreskrev om den gemensamma nyttan. Mot den bakgrunden var värderingar och husesyner på gårdarna nödvändiga. Författaren upptäcker personer, aktörer och tankar bakom byggnadskulturen i sina lokala undersökningar i Alseda, Vireda, Lommaryd, Norra Un-

* Som deltagare i Nordiska museets forskarskola fick Anders Franzén möjligheter att påbörja sin forskning om laga skifte och arbeta med sin doktorsavhandling. Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet var en inspirerande miljö för bebyggelsehistoriska studier och hit förlade han sin forskning. Som huvudhandledare fungerade professor Bengt O.H. Johansson. Biträdande handledare var fil.dr Eva Londos vid Jönköpings museum.

naryd, Ås, Nöbbele och Åby, merparten ligger i Jönköpings län. Han väljer dessa socknar som "exempelsocknar" och koncentrerar undersökningen till dem, vilket inte utesluter jämförelser med andra byar. Valet av exempelsocknar inom ett relativt begränsat område betyder att han vill minimera skillnaderna i fråga om byggnadstradition, hushållens sammansättning, ekonomi och produktion, och skapa ordning i materialet. Den sociala miljön grundar sig på vad källmaterialet berättar; att det var bönder som deltog i skiftena står utom allt tvivel. Men vilka var dessa bönder? Utifrån sitt intresse för preciseringar och definitioner, ett återkommande drag i hans arbetsätt, vill han hellre tala om delägare i byns samfällighet.

Källkritiken tar inte oväntat upp frågan om vad som är en källa, vilket leder till traditionella resonemang om kvarlevor och berättande källor och hur de kan tänkas representera olika dimensioner av sanning och tillförlighet. Av särskilt intresse för den som söker sanningen om landskapet är kartan som både kan uppfattas som en reproduktion av verkligheten och en tolkning, som inte omedelbart stämmer med vad den sägs avbilda. Det positivistiska anslaget dominerar framställningen.

De metodologiska och teoretiska resonemangen kretsar kring sakupplysningars tillförlighet. Grounded Theory inspirerade författaren men efterhand fann han andra möjligheter i språkforskningen. Vad språkforskningen tillfört är oklart. Här handlar det inte om språket som uttryck för semiotiska processer, kommunikation av värden och materialitet. Ett mera konsekvent resonemang om den språkliga vändningen i samhällsvetenskap och humaniora, som författaren presenterar i inledningen, skulle ha höjt

temperaturen betydligt senare i undersökningen men författaren ansluter sig till någonting som mest påminner om "Wörter und Sachen", en äldre tradition i den materiella kulturforskningen. Då blir det mycket konsekvent att ställa frågor om orden. Vad betydde *spån* och *stickspån* eller *ladugård*? Men frågorna är inte så enkla. Vilka subjektiva föreställningar låg gömda i terminologin? Den kritiska läsaren måste påminna om att orden sällan är entydiga. Ett metodologiskt spår som trots allt lockade författaren till särskilda analyser var tidsgeografi. Sådana metoder har sitt intresse för en forskare som vill analysera aktivitetsfält, arbetsinsatser och de rumsliga förutsättningarna för genomförandet av skiftena.

Författaren grundar sina studier på den professionella blicken bland synemännen och deras sakkunskaper. Vi kan förmoda att skiftenas intentioner förklarades av lantmäternas men böndernas tolkning av den gemensamma nyttan varierade mellan socknarna. Skiftena fick stora konsekvenser i Småland med utflyttningar och sammanläggningar av ägor till större enheter men efter 1860 avtog intensiteten. Närmare 35% av alla hemman drabbades av utflyttningsskyldighet under perioden 1828–1922.

Författaren har goda kunskaper om regelverket. I en inledande översikt berättar han om lantmäteriets organisation 1750–1930. Generallantmäteristyrelsen som ändrades till Kungl Lantmäteristyrelsen 1864 hade sina regionala kontor i residensstäderna. En intressant notering är att kommissionslantmäternas vanligen rekryterades i sina regioner. I deras utbildning fanns mätteknik och när de genomförde sina förrättningar på gårdarna biträdde av assistenter och gode män var byarna sällan obekanta för dem. Det kan

förklara ett gott samarbetsklimat mellan dem och bönderna. (Kap. II).

Gårdarnas nedmontering och återuppförande var ett imponerande tekniskt företag. Anders Franzén tycker sig ha funnit tre variationer på temat: Demontering med noggrann märkning av timmer, demontering utan märkning och flyttning av hela byggnader. Därefter följer presentationer av byggnadsbeskrivningar och flyttkostnadsberäkningar. Av särskilt intresse är några mönsterkartor, som användes i lantmäteriet. På den vackra kartan över den fiktiva byn Åkerby 1828 heter sjön Bredsjön och grannbyarna kallas Hammarlunda, Rakesta och Lindberga (Kap. III).

Med jämförelser undersöker Anders Franzén hur arkivmaterialet förhåller sig till andra källor, exempelvis brandförsäkringshandlingar, som sällan blivit systematiskt arkiverade och bevarade, foton och senare tiders uppmätningar vid Nordiska museet. Här gäller det att avslöja förtigande och inkonsekvenser i arkivmaterialet. Efter noggranna studier av verkligheten bakom husesynsprotokoll och kartor i jämförelse med andra källor kommer författaren inte fram till några entydiga slutsatser men väl en diskussion om vad läsaren måste förstå som källornas komplexitet. Det fanns byggnader och uthus som var så ointressanta och/eller värdelösa, att de föll bort ur synprotokollen. Men de metodologiska resonemangen om korrektiv och triangulering haltar, de kan lätt bli en börda för en författare som gärna återkommer till materialets komplexitet; det verkar inte hålla samman klass som metoden. Kanske finns det en sådan tendens i denna avhandling med startbanor för flygningar men landningen är inte sällan en smula osäker (Kap. IV).

Författaren beskriver sedan den små

ländska byggnadskulturen i en bebyggelsehistorisk översikt och återvänder till sina exempelsocknar, presenterade i inledningen. Här får vi läsa om byggnadsstommar, knutar, skiftesverk och sparratak. Läsaren förstår att den götiska enkelstugan var vanlig och att tvåvåningshusen blev allt vanligare vid slutet av 1800-talet. Högloftsstugorna, eller de så kallade sydgötiska husen med sin märkliga sammanbyggnad av tvåningsbodur och låga ryggåstugor, ibland försedda med invändiga tredingstak, var långt ifrån så vanliga som den tidigare forskningen angett. Det håller jag inte med om. Dessa hustyper har alltid lockat byggnadsforskare på grund av sina oregelbundna takhöjder och medeltida byggnadstekniker men tvärtom vad författaren hävdar känner vi till att de var urmodiga och uppfattades som fula av 1800-talets bönder. Åtskilliga byggdes om till framkammarsstugor och tvåvåningshus. Författaren beräknar medelhöjden på boningshusen på hemman (tabell s. 197) och visar hur man kan utveckla kompletterande bilder och statistik ur syneprotokollen. Med lite fantasi går det att lägga samman uppgifterna till ett jämförande material (Kap. V).

Ett följande kapitel handlar om arbetet vid utflyttningarna. Här fanns många människor inblandade som genomförde skiftena av byarna, både hantverkare och icke-hantverkare. Arbetet med husbyggnad organiserades med dagsverken och det är en njutning att följa författaren som inte lämnar någon arbetsform åt slumpen. Orden avslöjar ett försvunnet tänkande: mandagsverke, karldagsverke, löskedagsverke, slöjdedagsverke, ökdagsverke, hjälpdagsverke och kvinnodagsverke.

I en tidsgeografisk studie visar författaren hur arbetet beräknades vid hus-

byggnad och hur mycket tid som lades på utflyttningarna. Som metodologisk efterträtt ställer han krav på läsarens koncentrationsförmåga; presentationen är inte alldeles tydlig. Men författaren har höga ambitioner. Han studerar arbetets årsrytm och iakttar vilka aktivitetsfält som hantverkarna rörde sig i. Han kramar ur den sista substansen ur kakan och tillför ytterligare några intressanta källor, bondedagböcker (Kap. VI).

*

I fortsättningen kommer jag att ta upp några synpunkter på denna avhandling. Den första gäller ämnesvalet som är märkligt. Författaren går in på områden där åsikterna varit många, forskningen livlig och litteraturen ovanligt rik. Sökandet efter styrande faktorer bakom den nya tiden avslöjar i själva verket komplicerade förlopp och den saken var också en tidigare forskargeneration klar över. En lång forskningstradition handlade om förhållandet mellan centraldirigering och praxis. Att skiftena skulle kunna tolkas i ett maktteoretiskt sammanhang som ett uttryck för hegemonistiska strävanden är tydligt men författaren har inga sådana ambitioner. Aktörerna var mottagare av direktiv och regelverk men de verkade också i lokalsamhället; de var både subjekt och objekt i den historiska kontexten. Det fanns kunskaper om husbyggnad som varken var sanna eller falska, snarare performativa, genom att de speglade det sociala livet och människornas sätt att förhålla sig till sina byggnader.

I den tidiga etnologiska forskningen under 1900-talet ställdes frågor av bland andra Sigurd Erixon, Sigfrid Svensson, Åke Campbell, Börje Hanssen och Hilding Pleijel. De intresserade sig för 1800-talet

och talade om *den nya tidens* genombrott på landsbygden som var ett omfattande forskningsfält. En fråga gällde nyhets-spridarna på landsbygden som utmanade kollektivet av bönder och hemmansägare med sitt egensinniga uppträdande och nya gårdar. Laga skifte medförde inte bara en förändrad organisation av arbete, ägor och gårdar i byarna utan något som människorna tog ställning till och accepterade som en nödvändighet. De föreställde sig att samhället inte fungerade som tidigare och det kan vara intressant nog att sådana tankar rörde sig i deras huvuden. Vid mitten på 1800-talet diskuterades *tidens mouvement* vid de svenska universiteten och det fanns många akademiker som förundrade sig över hastigheten i samhällets förändring. Det var som om själva rörelsen mot framtiden var svår att förstå. Anders Franzéns avhandling måste läsas mot den bakgrunden. De successivt förändrade levnadsvillkoren, industriella, ekonomiska och sociala, satte spår i bebyggelsen, landskapet och människornas tankar om sig själva.

En av frågorna som intresserade den tidigare generationen forskare var penningekonomin. Ett ökande antal hantverkare rekryterades utifrån för att bygga hus mot betalning, vilket också kan utläsas av Anders Franzéns avhandling. Det blev vanligare med köpta tjänster istället för arbetsbyten och den sociala konkurrensen mellan hemmansägarna följde i spåren. En av hypoteserna i den tidigare forskningen tog fasta på skiftenas betydelse för väckelserörelserna. Frågan var om människorna blev ensammar i sina hus när de kom närmare jorden och sina ägor men skiftena bidrog till en annan mentalitet.

För en forskare som behandlar 1800-talet går det knappast att undvika de stora

frågorna om samhället och jordbrukets framtid. Här ger oss Anders Franzén inblickar i hushållningssällskapens propaganda men det verkar vara ett sidospår, själv skulle jag gärna ha sett ett större intresse för vad som rörde sig i tiden. Laga skifte löste ett av problemen i bondekulturen, ägornas sammanläggning till rationella brukningsenheter, men det fanns andra problem som påverkade människorna på landsbygden. Skiftenas legitimitet verkar vara en utbredd föreställning. Avhandlingen tyder på att det fanns ett ganska stort samförstånd mellan de inblandade parterna. Under disputationen tog jag upp dessa frågor som motsäger en annan bild, fylld med konflikter, osaliga lantmätare och lyktgubbar, som syntes på gårderna nattetid. Kanske var det så att Anders Franzén, med sin koncentration på exempelsocknar inte riktigt hann med att presentera ramberättelsen. Fanns det en framtidsoro som gynnande skiftenas genomförande? Författaren nämner Helge Rösiös tankar, som förmodligen ligger bakom svinhusens ökade betydelse vid slutet av 1800-talet. Varje forskare som tränger in i hushållningssällskapens diskussioner vid mitten av 1800-talet förstår med vilken iver själva tanken på ordning och reda planterades på landsbygden. Det gällde inte bara anläggandet av trädgårdar med gångar och rabatter i geometriska mönster. Allt borde genomföras med de snaraste: Metoden att få en förbättrad gröda, uppdraga ädla fruktträd, bereda det finaste lin, förstöra envist ogräs, utrota råttor, skapa brandfria halmtak och silkesmaskars uppdragning. Pedagogiken är tydlig; verkligheten tecknas i gråskalor, bönderna skulle övertygas om att de levde ett sämre liv. Ville man lägga en tyngd på en skottkärra och med egen handkraft dra den över ett golv och sedan på en

dålig väg så skulle man förstå skillnaden. Vad som kunde mätas och definieras, exempelvis vad som var ett rimligt dagsverke för en arbetare kom att bryta ned den sociala ordningen på landsbygden men den fogades samman på ett annat sätt. Jag hade väntat mig några fler kommentarer om den ideologiska omställningen av 1800-talssamhället som förklarar en ny estetik i husens utformning och ett ökande inslag av lantbyggmästare.

När forskare går in i områden som varit intressanta för forskning under en tidigare period med syftet att lägga in nya kunskaper kan det vara förenat med risker. Anders Franzén är säkert medveten om detta. Han tycker sig se att en sentida forskare kan komplettera bilden på flera sätt, dels genom att variera utsiktspunkterna och perspektiven och dels genom identifiera de vita fälten. I förhållande till den äldre forskningen om bebyggelsen och byggnadskulturen kommer författaren fram till några nya saker. Månghussystemet ser inte ut att ha varit så vanligt på gårdarna. Götiska enkelstugor framträder mer än förväntat och inte bara på mindre hemman. Övergången till tvåvåningshus har fått ytterligare skärpa. Betoningen ligger på gårdsstruktur och byggnadskategorier, timmerkonstruktioner, loftbodas, tröskverk, ladugårdar, linbastur, kölner och smedjor. Om det finns något som kan sägas om Anders Franzéns arbetssätt så är det att han gräver och gräver men sett ur en teoretisk synvinkel kan det visa sig vara svårt att generalisera resultatens giltighet.

Anders Franzén placerar sin forskning i intressanta mellanrum mellan etnologi, arkitekturhistoria och ekonomisk historia. Han visar med sin avhandling att arkivmaterialet är långt ifrån färdigbehandlat och hans upptäckarglöd är inspi-

rerande. Avhandlingen är ett akademiskt specimen, försedd med en fyllig notapparat, sammanfattningar i den löpande texten och appendix. Författaren har lagt ner ett stort arbete på det vetenskapliga uttrycket och språket vilket kan vara en nackdel utanför den egna kretsen. Men de fina illustrationerna, delvis i färg, den tilltalande layouten och det vackra omslaget med bilden av en målning från Lommaryd i Småland av Elias Erdtman, kunde knappast ha varit mer inbjudande.

Slutomdömet blir att Anders Franzéns doktorsavhandling är mångsidig och rik på information. Vare sig man kallar de inblandade för aktörer, kamerala delägare eller bönder så visar han hur laga skifte gick till i *praktiken*. Skiftena var något som diskuterades vid matbordet, längs vägarna och på kyrkbacken. Det var till sist en mycket subjektiv historia och den bedriften hos författaren, att se världen ur människornas perspektiv ger mersmak.

Gösta Arvastson

Prof. i etnologi vid Institutionen
för kulturanthropologi och etnologi
Uppsala Universitet
gosta.arvastson@etnologi.uu.se

Bebyggelsehistorisk tidskrift

www.bebyggelsehistoria.org

Manus eller frågor kan skickas till
red@bebyggelsehistoria.org

Författarinstruktioner finns på [http://www.ssp.nu/bht/
forfattare.pdf](http://www.ssp.nu/bht/forfattare.pdf)

Information om utkomna nummer av BHT finns på [http://
www.ssp.nu/bht.htm](http://www.ssp.nu/bht.htm)

Bebyggelsehistorisk tidskrift

är Nordens största vetenskapliga tidskrift inom det bebyggelsehistoriska området. Tidskriften utges med två nummer per år av Föreningen Bebyggelsehistorisk tidskrift och stöds av Vetenskapsrådet. Se också www.bebyggelsehistoria.org

OMSLAGSBILDEN:

Ett svenskt Arkadien – Kungliga Djurgården i Stockholm. Foto Kungl. Djurgårdsförvaltningen.

BAKSIDESBILDEN:

Mangårdsbyggnaden på Stola säteri. Foto Robin Gullbrandsson.